

К-14038

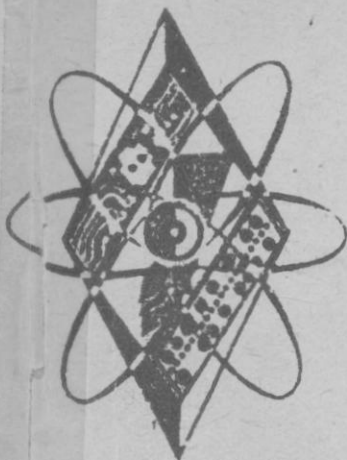
П326376

6
РАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ

ISSN 0453-8048

ISSN 0320-8281

ВЕСТНИК

**ХАРЬКОВСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

№ 385

ИСТОРИЯ

Выпуск 28

ХГУ

1004

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ

ISSN 0453-8048

ISSN 0320-8281

ВЕСТНИК
ХАРЬКОВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
№ 385

ИСТОРИЯ

Основан в 1964 г.

Выпуск 28

Харьков 1994

Вестник посвящен актуальным вопросам истории и археологии Украины, проблемам истории античной эпохи, средневековья, нового и новейшего времени. Приводится подробная информация об итогах работы Всеукраинской научной конференции "История и археология Слободской Украины" (к 90-летию XII Археологического съезда. Харьков, 1992, октябрь).

Для преподавателей, научных работников, студентов.

Вісник присвячується актуальним питанням історії та археології України, проблемам історії античної доби, середньовіччя, нового та новітнього часу. Надається докладна інформація про підсумки роботи Всеукраїнської наукової конференції "Історія та археологія Слобідської України" (до 90-річчя XII Археологічного з'їзду. — Харків, 1992, жовтень).

Для викладачів, науковців, студентів.

Редакційна колегія: Ю.В.Буинов, канд. іст. наук, доц.; С.В.Д'ячков, канд. іст. наук, доц.; В.І.Кадеев, д-р іст. наук, проф.; С.М.Куделко, канд. іст. наук, доц.; О.О.Кучер, д-р іст. наук, проф.; Б.К.Мигаль, д-р іст. наук, проф.; В.К.Міхеев, д-р іст. наук, проф.; Є.П.Пугач, канд. іст. наук, доц.; І.К.Рибалка, д-р іст. наук, проф.

Адреса редакційної колегії: 310077 Харків, пл. Свободи, 4, держуніверситет, історичний факультет, тел. 45-74-78.

С.В.Д"ячков, С.М.Куделко,
В.К.Міхеев

ІСТОРІЯ І АРХЕОЛОГІЯ СЛОВІДСЬКОЇ УКРАЇНИ.

До 90-річчя ХП Археологічного з"їзду
(Харків - Старий Салтів, 19-21 жовтня 1992 р.)

Конференція була організована професорсько-викладацьким колективом історичного факультету Харківського державного університету і Харківської обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури. Ініціатори конференції переслідували мету ознаменувати науковим форумом 90-річчя ХП Археологічного з"їзду, який поклав початок проведенню широких археологічних, етнографічних та краєзнавчих досліджень на Лівобережній Україні. Після ХП Археологічного з"їзду Харків стає одним з найбільш визначних археологічних центрів України та Росії.

Окрім того, потреба в організації конференції була викликана внутрішніми причинами розвитку нашої науки. В останній час зусиллями вчених Слобожанщини та суміжних територій в археологічних дослідженнях (археологія бронзового та раннього залізного віків, ранніх слов'ян, салтівської культури) накопичено величезний матеріал, узагальнення та аналіз якого потребують нових методів роботи, нових підходів, більш високого рівня координації зусиль і обміну інформації. Необхідність проведення конференції була викликана також якісно новою суспільно-політичною ситуацією, в якій опинились дослідники двох незалежних держав - України і Росії.

Завдяки старанності організаторів конференції у Ужкові зібралося більше 120 дослідників із 25 наукових установ України, включаючи Крим, і європейської Росії. Працювало 9 секцій: "Археологія бронзового віку", "Археологія раннього залізного віку", "Антична археологія і історія", "Середньовічна археологія", "Секція музейної справи", "Етнографія і краєзнавство Лівобережної України", "Історія і історіографія Слобідської України", "Секція церковних стародавностей", а також "Секція юних археологів і краєзнавців".

Під час конференції в Харківському художньому музеї була розгорнута археолого-етнографічна виставка. На ній були представлені знахідки останніх років, праці 6 археологічних експедицій Харківського університету.

Конференцію відкрив ректор університету І.Є.Тарапов. З вітальним словом до учасників конференції звернувся митрополит Харківський і Богодухівський владика Никодим. Від імені Української православної церкви він презентував в дар університету багатотомну Біблейську енциклопедію на іспанській мові.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді В.К.Міхєєва "Всеросійські Археологічні з'їзди та участь в них вчених Харківського університету", В.З.Фрадкіна "XII Археологічний з'їзд і його значення в розвитку етнографії на Україні", Д.Я.Телегіна "Часи козацтва" (про роботу археологів м. Києва в 1992 році).

Секційні засідання конференції проходили у Старому Салтові. Роботу секції "Археологія бронзового віку" відрізняла, з одного боку, прихильність до традиційної проблематики, з іншого, прагнення узагальнити досягнуті результати та вийти на нові горизонти досліджень. У зв'язку з цим зацікавленість викликали доповіді І.Ф.Ковальнової (Дніпропетровськ) "История и перспективы археологического изучения Днепровского предстепья" і А.Д.Пряхіна (Воронеж) "Проблематика эпохи поздней бронзы доподонецкой лесостепи: некоторые итоги и перспективы изучения".

І.С.Ковальова зробила огляд пам'яток від кам'яного до раннього залізного віку лісостенового прикордоння Дніпра та Сіверського Дінця. На думку автора, накопичено багатий і різноманітний матеріал, який дозволяє порівняльне вивчення стародавніх культур даного регіону.

А.Д.Пряхін у своїй доповіді приділив особливу увагу коректуванню уяви про культуру багатовапеликової кераміки на території лісостенового Подоння, осмисленню проблематики зрубної культурно-історичної суспільності та її ролі в рамках Євразійського простору.

Н.І.Никитенко (Москва) у доповіді "Процесс перехода от бронзового века к железному в степях Восточной Европы" запропонував, спираючись на матеріали пізнього передскіфського періоду на основі підрахунку і порівняння залізних речей, нові підходи.

Жваві дискусії викликали доповіді, присвячені проблемам культури багатовапеликової кераміки, древнязимої й зрубної культурно-історичних суспільностей. Слід звернути увагу на доповідь В.В.Отрощенко (Київ) "О ранней обрядовой группе погребений культуры

многоваликової кераміки в Лівобережній Україні". На основі ретельного аналізу матеріалу автор виділяє найбільш ранню групу поховань цієї культури (XIII ст. до н.е.).

Р.А.Литвиненко (Донецьк) у доповіді "О степени преемственности погребального обряда предсрубного горизонта и срубной культуры в бассейне Северского Донца" привів ряд переконливих фактів, які підтверджують наявність спадковості між похованнями культури багатоваликової кераміки, похованнями покровського типу і зрубними стародавностями в пам'ятках лісостепової Донеччини.

В.Н.Горбов (Донецьк) у доповіді "Новые данные о поселении Ляпичев хутор и некоторые проблемы изучения срубных поселений Приазовья" відмітив ряд проблем у вивченні зрубно́ї культури.

А.Г.Плешивенко (Запоріжжя) в доповіді "Культовые сооружения срубной культуры в устье р. Конки" докладно характеризує результати розкопок двох довгих курганів племен зрубно́ї культури в Запорізькій області.

Досить цікаві дебати викликали доповіді, в яких розглядалися мало вивчені та суперечливі проблеми староямної суспільності. Н.А.Ричков (Київ) у доповіді "Об этническом составе носителей ямной культуры Украины" запропонував етнічну типологію населення ямної культури, яка ґрунтується на аналізі пам'яток поховань за трьома ознаками (форма могильної ями, поза померлого, його орієнтування). Доповідач – прихильник думки, що етнічний склад Правобережжя і Лівобережжя був досить відмінним.

В.О.Дмитрієв (Харків) у доповіді "К вопросу о появлении древнеямных племен в лесостепи Днепро-Донецкого междуречья" запропонував переглянути традиційні схеми розвитку племен "староямної" культурно-історичної суспільності. На його думку, формування ямних стародавностей у вищезгаданому районі проходило під впливом активного зовнішнього фактора за участю племен постмагірипольської (середньоростогівської) культури і культури (ямно-гребенкової) кераміки.

Досить жваво обговорювалась доповідь Д.П.Кравця (Донецьк) "Об одной категории костяных изделий донецкой катакомбной культуры". Автор докладно охарактеризував кістяні кільця, що зустрічаються у пам'ятках цієї культури. Аналіз археологічного матеріалу і етнографічних спостережень дозволив йому зробити ряд цікавих висновків про значення кістяних кілець у житті скотарів донецької катакомбної культури.

У повідомленні А.В.Потоцького (Харків) "Новые неолитические памятники в бассейне Северского Донца" пропонується доповнити археологічну карту даного регіону новими поселеннями дніпро-донецької культури, а також пам'ятками (ямно-гребенкового) неоліту.

Переважна більшість доповідей авторів секції "Археології раннього залізного віку" була присвячена темам киммерійської і скифської археології та археології лісостепових племен Лівобережної України включно. На високому науково-теоретичному рівні були узагальнені і ретельно проаналізовані матеріали, що стосувались господарської діяльності, культурно-економічних зв'язків, мистецтва і соціальних відносин племен, які жили в давнину на території України.

Б.А.Шрамко (Харків) у доповіді "Пахотные орудия юга Восточной Европы в бронзовом и раннем железном веке" узагальнив і проаналізував різноманітні свідчення появи та розвитку найстародавніших знарядь рілляництва. Автор вважає, що початок землеробства на півдні Східної Європи слід датувати епохою неоліту, а перші рілляничі знаряддя з'являються в бронзовому віці.

Н.А.Гаврилюк (Київ) побудував свою доповідь "Новый хозяйственный комплекс Каменского городища" на порівнянні господарських комплексів по виробництву залізних ножів і шил з кістяними рукоятками Каменського і Бельського городищ, що викликало жвавий обмін думками навколо доповіді Ю.М.Бойко (Вінниця) "Социология восточноевропейского города (I тыс. до н.э.) по материалам Бельского городища". На аналізі археологічного матеріалу автор намагався створити соціологічну модель становлення нових типів поселень – міст. Автор виявив типологічні збіги процесів становлення Гелона і давньоруських міст I–II тис.н.е.

У доповіді В.Л.Андрієнко (Донецьк) "О материалах последнего этапа существования поселения Пожарная Балка II" наводиться докладна інформація і дається аналіз найпізніших територіально-хронологічних комплексів поселень, що датуються автором VII ст. до н.е.

І.Б.Шрамко (Харків) виступила з доповіддю "Об одном типе мечей скифской эпохи". Вона виділила серію акінаків, характерних саме для пам'яток лісостепового Лівобережжя Дніпра в басейнах Сули і Ворскли.

С.Б.Вольчек (Москва) у доповіді "К вопросу о дате погребения Черногоровского кургана" на основі детального вивчення удил і зіставлення аналогічних матеріалів пропонує датувати поховання

вершника з кургану поблизу хутора Черногоровка VIII ст. до н.е.

У доповіді "К вопросу о связях населения Днепровского Левобережья с лужицко-высоцкими племенами" Є.В.Світлична (Харків) запропонувала переглянути твердження про незначні контакти племен раннього заліза, що жили на території України, з племенами Центральної Європи. Автор показує, що матеріали лісостепових пам'яток Лівобережжя, включно і Більського городища, дозволяють вважати, що такі зв'язки мали місце і були цілком значними.

Деякі повідомлення учасників конференції були присвячені новим матеріалам і підсумкам розкопок останнього часу: І.М.Кулатова (Полтава) "Курщина", П.А.Гавриш (Полтава) "Краткие итоги исследований Кнышевского городища скифского времени на Псле", І.П.Храпунов (Симферополь) "Поселение Золотое Ядро и могильник Дружное в Центральном Крыму".

Важливе місце в порядку денному роботи секції "Антична історія і археологія" займали проблеми історії і археології Херсонесу Таврійського. В.І.Кадеєв присвятив свою доповідь "О медицине в античном Херсонесе" одній із цікавих і мало вивчених проблем повсякденного життя городян. Автор скрупульозно зібрав і узагальнив усі можливі свідчення археологічних і етнографічних джерел, що стосуються розвитку медицини і медичних уявлень. Підвищену зацікавленість викликав висновок В.І.Кадеєва про існування храмової медицини в Херсонесі.

В.О.Латишева в доповіді "О таврском населении на территории херсонесской хоры (по материалам поселения "Маслины")" переконливо обґрунтувала думку про те, що таври, які сприймали форми життя і побуту грецького в своїй основі населення, жили в складі місцевої землеробської общини, не утворюючи самостійно організованого етносу.

С.В.Д'ячков підвів підсумки розкопок Харківської експедиції в Херсонесі за останні роки "Раскопки XIV продольной улицы в портовом районе Херсонеса". Під час робіт на вулиці було виявлено шість систем вуличних водозливів і будівельні залишки елліністичного часу, що дозволило не тільки визначити санітарно-господарську стратиграфію вулиці, але й зробити цікаві висновки щодо функціонального призначення портового району міста в конкретно-історичний період (IV ст. до н.е. – VII ст. н.е.).

О.А.Ручинська в доповіді "Агонистические празднества и состязания в Северном Причерноморье" прийшла до висновку, що заходи такого роду в елліністичну епоху одержали достатньо широке роз-

повсюдження в Ольвії, Херсонесі і на Боспорі. Проте в перших сторіччях н.е. агоністичні святкування втрачають своє культове значення і проводяться формально.

В.А.Колісник присвятив свій виступ "К вопросу о краснолаковой керамике пергамского круга в Северном Причерноморье" результатам проведеного дослідження характеру та інтенсивності імпорту, головним чином до Херсонесу, кераміки пергамського кола (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.).

Не обділені увагою і проблеми історії фракійських земель в античну епоху. О.П.Мартем'янов у доповіді "Фракийская аристократия восточнобалканских провинций Рима в первых веках н.э." привів свідчення того, що в період римського панування на сході Балканського півострова заможні фракійці при доброзичливому відношенні до них провінціальної влади могли приймати активну участь у суспільно-політичному житті.

А.Г.Чередниченко в доповіді "К проблеме этногенеза фракийцев" привів аргументи на користь гіпотези І.М.Д'яконова і В.А.Сафронова про стародавні праїндоевропейські етнологічні коріння фракійців, що створили балканську неолітичну цивілізацію.

Доповідь О.М.Ілліної "Египетские культы на территории Западного Понта в доримское время" розглядає проблему релігійного життя західно-понтійських міст, де важливе місце займали культи Ісиди, Сараніса, Анусіса і Гора.

Великий інтерес учасників конференції викликала доповідь С.Ю.Саприкіна (Москва) і О.Д.Чевельова (Керч) "Фрагмент новой греческой надписи из Пантикапея". На думку авторів, існуюча в науці суперечка про характер релігійних союзів і відмінності між синодами і фіасами носить умовний характер. Вивчення виявленого фрагмента напису приводить до висновку, що в релігійних союзах – фіасах – синод був керівним органом, об'єднуючи посадових осіб фіасів. Викликало жвавий інтерес серед зацікавлених археологією Херсонесу повідомлення Г.В.Магди "К вопросу о производстве амфор в Херсонесе в V–IX вв. н.э.". На підставі рентгенфлюоресцентного спектрального аналізу автор переконливо довів місце походження деяких типів херсонеських ранньосередньовічних амфор.

Проблематика доповідей секції "Середньовічна археологія", в основному, вкладається в два напрямки: археологія ранніх слов'ян і Київської Русі та археологія Хазарського каганату.

Позитивною є тенденція досконалого вивчення результатів розкопок та інтерпретації окремих груп археологічних пам'яток.

Однією з найбільш важливих і актуальних тем, навколо яких розгорнулись зацікавлені дебати, стала проблематика археології та історії салтівської культури. О.Б.Бубенок (Київ) в узагальнюючій доповіді розповів про підсумки роботи по локалізації ясів в південноруських степах у зв'язку з проблемою виділення особливого степового варіанта салтівських пам'яток. В.В.Колода (Харків) підвів "Некоторые итоги изучения нового ремесленного центра салтовской культуры на Харьковщине". Біля села Верхній Вішкін відкрито новий унікальний об'єкт салтівської культури – п'ять чорнометалургійних горнів Новопокровського типу, а також чотири гончарних горни дворусної конструкції. Матеріали дозволили автору зробити висновок про існування ремісничого центру лісостепового населення салтівської культури.

В.Б.Бородулін (Харків) повідомив про розкопки Верхньосалтівського катакомбного могильника, які дали безцінні матеріали.

Дуже цікава доповідь "Опыт исчисления населения по материалам раннесредневекового могильника у с. Красная Горка" підготував А.А.Тортіка (Харків). За підрахунками автора аїл уже осілих (чи майже осілих) кочівників міг складатись з 5-6 великих сімей, 20-30 малих, а в абсолютних цифрах – біля 150 чоловік.

У доповіді В.С.Аксьонова "Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам могильника у с. Красная Горка)" були наведені нові дані про обряд поховання у салтівців.

У блоці доповідей по слов'яно-руській проблематиці підвищений інтерес викликав виступ М.В.Любічева (Харків) "Пеньковская и салтовская культуры на Северском Донце". Автор звернувся до питання про слов'яно-аланські контакти та їх відображення матеріальною культурою пеньковського типу. Він вдало показав не тільки нижній стан проблеми, але і накреслив шляхи і джерела її розробки в майбутньому.

М.В.Цибін (Воронеж) в історіографічному дослідженні "К изучению юго-восточного порубежья Древней Руси" поставив питання, яке виникло ще в час підготовки і проведення XII Археологічного з'їзду, про необхідність наукового вивчення південно-східних окраїн Русі.

Особливе місце в порядку денному зайняли доповіді Т.Г.Сарачевої (Москва) "О дневрегреческих перстнях IX – первой половины

XIII вв. (по материалам памятников Днепропетровского Левобережья) " і І.Г.Сарачева (Москва) "Новые результаты в изучении древнерусских гончарных клеев". У першій даються докладний огляд і аналіз зовсім не вивченого виду джерел із матеріалів Лівобережжя. Доповідь І.Г.Сарачева присвячена достовірним і надійно зафіксованим з допомогою природно-наукових досліджень фактам, що говорять про відсутність генетичних зв'язків між керамікою роменської і древньоруської культури.

Цікаве повідомлення В.В.Дідика (Харків) "Расшифровка изображения на костяном изделии из черняховского поселения Хлопков (Киевская область)". Доповідач вважає, що композиція із шести знаків на кістяному виробі має не декоративний характер, а піктографічний з аграрно-сакральним напрямком.

У доповіді О.Г.Д'яченко "О датировке поселения роменской культуры на Донецком городище" був продемонстрований комплексний підхід до досліджуваної проблеми. Це дозволило уточнити дату існування роменського населення на городищі, яку автор звузив до початку IX – першої чверті X ст.

У засіданнях секцій історії, історіографії і джерелознавства прийняли участь 19 дослідників*. Найбільша кількість доповідей була на краєзнавчу тематику. Звернула на себе увагу доповідь В.М.Духопельникова "Деятельность советов Харьковщины по восстановлению промышленного производства в 20-е гг.". Невідомим сторінкам життя і діяльності П.І.Харитоненка було присвячено ґрунтовне повідомлення наукового співробітника Пархомівського художнього музею (Харківська обл.) О.Г.Павлової. Аспірантка Г.О.Савченко присвятила свою доповідь викладацькій діяльності одного з ініціаторів проведення XII Археологічного з'їзду М.Ф.Сумцова. Немалий інтерес викликали нові дані про Холокост на Харківщині, які повідомив Ю.М.Ляховицький. Студенти університету виступили з повідомленнями по краєзнавчій тематиці (О.Б.Резнікова "Открытие женского медицинского института в г. Харькове", С.Я.Бриман "Депутаты II Государственной Думы от Харьковской губернии: анализ парламентской деятельности"). Науковій і суспільно-просвітницькій діяльності Є.К.Редіна була присвячена доповідь В.В.Міхеевої.

---

* Основна частина доповідей була представлена харків'янами.

У доповіді викладача Київського університету Є.А.Лінкової висвітлена участь членів товариства Нестора-літописця в підготовці XII Археологічного з'їзду. Оригінальна доповідь була прочитана В.П.Заблоцьким "Личностные истоки народничества" (Донецьк). Доповідь Б.П.Зайцева і С.М.Куделка "Из истории подготовки XII Археологического съезда в Харькове" вмістила аналіз комплексу документів із фондів Державного архіву Харківської області. Окрім того, вказані автори зробили повідомлення, присвячене деяким актуальним питанням викладання краєзнавства. У спільній доповіді В.О.Корнілової, Т.Л.Степаненко і Л.В.Фелоренко "Земельное либеральное движение в Харьковской губернии (вторая половина 60-х - 80-е гг. XIX в.)" висвітлені маловивчені сторінки вітчизняного лібералізму.

На секції церковних стародавностей були заслухані доповіді і повідомлення не тільки з історії православної церкви, але й інших конфесій. На основі нових джерел була побудована доповідь Ю.О.Голубкіна "Мартин Лютер о духовном правлении и евангелических общинах (1517-1525 гг.)". Цей же автор спільно з В.А.Дятловим (Чернігов) зробив доповідь "Публицистика начального этапа немецкой реформации о проблеме бедности и нищенства". Обидві доповіді містили нові, раніше невідомі у вітчизняній науці, висновки.

У доповіді С.І.Посохова "Первый харьковский епископ Христофор Сулима и развитие просвещения на Слобожанщине" показано внесок першого харківського владика в розвиток Харківського колегіуму та університету. Церковну історію Слобожанщини відобразила і доповідь В.Г.Пущко "Церковне мистецтво Слобожанщини: пам'ятки і проблеми". Автор не тільки підводить підсумки вивченню проблеми, але й накреслює шляхи подальшого пошуку. Можна погодитись з висновком про те, що православне церковне мистецтво регіону, яке має ряд специфічних рис, залишається ще в певній мірі не вивченим. У доповіді В.О.Пашенка (Полтава) "Дослідження православних монастирів - актуальна проблема краєзнавства" була показана значна роль монастирів як в економічному, так і в культурному житті суспільства.

Дослідженню старовинних монастирів було присвячено дві доповіді київських учених. У доповіді В.В.Воронцової "Исследование Зверинецкого пещерного комплекса в Киеве 1990-1991 гг." висвітлено результати останніх років вивчення цієї пам'ятки.

Унікальний досвід реконструкції печерного монастиря був представлений у доповіді Т.А.Бобровського "Дослідження печер Гнилецького монастиря".

У роботі секції приймали участь представники Української православної церкви. У доповіді В.Б.Шведи "Жизнь и труды православного епископа Онуфрия (Гагалюка)" було показано важке життя цього ієрарха. Автор відшукав унікальні свідчення, пов'язані з діяльністю епископа Онуфрія. У доповіді М.П.Матвієнко "Истории Харьковской Епархии (1917-1992 гг.)" узагальнено значний період діяльності єпархії, показані різноманітні етапи взаємодії її із світською владою.

Учасники секцій "Музейна справа" і "Кні археологи і краєзнавці" проводили свої засідання під керівництвом В.Є.Радзівської у Харківському обласному палаці дитячої і юнацької творчості. Кні археологи і краєзнавці ХОІДУТ приймають участь в археологічних і етнографічних експедиціях, які регулярно проводяться на його базі. Наукове керівництво цієї роботою здійснюється вченими університету.

Секція "Музейна справа" проводила свої засідання в Харківському обласному художньому музеї. Керувала роботою секції директор музею В.В.Мизгіна. На секції була заслухана доповідь М.М.Безхутрого "С.І.Васильківський як людина і діяч", яка була своєрідним підсумком багаторічних пошуків відомого харківського мистецтвознавця. Дві доповіді представила зам. директора художнього музею Л.М.Лосікова. В першій з них "До проблеми національного в творчому доробку С.І.Васильківського (живопис, графіка)" автор підкреслила національні мотиви в творчості видатного майстра. У дні роботи конференції в залах музею була розгорнута виставка художніх творів С.І.Васильківського. У другій доповіді "Мистецтво Слобожанщини. До історіографії питання" були підведені деякі підсумки дослідження мистецтва нашого регіону за останні сто років. У доповіді В.В.Мизгіної "Роль С.И.Васильковского в сохранении традиций народного творчества. Альбом "Мотивы украинского орнамента"" відзначено ще одну грань творчості художника. Т.П.Яковченко виступила з повідомленням "Памятники народного искусства Слобожанщины в Харьковском художественном музее. Происхождение, атрибуция".

До початку роботи конференції були видані програма [1] і тези доповідей учасників конференції [2].

За підсумками конференції її учасники прийняли резолюцію, яка вмістила ряд важливих положень:

1. Сприяти створенню в рамках Слобідської України єдиного археологічного простору з метою подальшого розвитку національних археологічних шкіл України і Росії, з цією метою поставити питання про необхідність створення асоціації археологів України та Росії.

2. Звернутися до Кабінету Міністрів України з пропозицією про створення національного ландшафтно-археологічного парку на Середній Ворсклі (біля 15 тис.га). Центром парку повинно стати Бельське городище в Полтавській області.

3. Меморіальними дошками увічнити пам'ять видатних харків'ян - Д.І.Багалія, В.П.Бузескула, сім'ю Алчевських, М.Ф.Сумцова (установити пам'ятну дошку на будинку в минулому Пушкінського училища). Взяти під охорону держави всі будівлі, створені за проектами архітектора А.М.Бекетова. Заборонити в цих приміщеннях всяку приватизацію, ремонт і реставрацію без узгодження з архітектурним управлінням м. Харкова. Привернути увагу влади області і громадськості до недопустимого використання пам'ятки архітектури і садово-паркового мистецтва с. Наталіївки.

4. Звернутись до митрополита Харківського і Богодухівського Никодима з проханням ввести до штату єпархіального управління посаду архітектора для організації реставраційних та інших охоронних робіт в культових спорудах області.

5. Виступити з ініціативою створення археологічного музею-заповідника на базі унікального Верхне-Салтівського катакомбного могильника, городища і селища.

6. Конференція висловила занепокоєння ситуацією, що склалася навколо Херсонеського історико-археологічного заповідника, і звертається до Кабінету Міністрів України з пильним проханням внести будівлі Володимирського монастиря, що міститься на території стародавнього Херсонесу, до списку об'єктів, які не передаються релігійним общинам.

Конференція, виставка в художньому музеї викликали значний інтерес не тільки в колах наукової громадськості, але й у населення міста. Про це красномовно свідчать позитивні відгуки в пресі та в інших засобах масової інформації. За пропозицією дирекції художнього музею виставка (організатори Л.М.Лосікова, А.К.Дегтяр, Є.М.Коломийцева), яку на час роботи відвідали тисячі харків'ян та гостей нашого міста, на місяць продовжила свою роботу.

За підсумками конференції було прийнято рішення видати її матеріали, включити в них кращі доповіді кожної секції.

Л и т е р а т у р а

1. История и археология Слободской Украины: Программа Всеукраинской научно-практической конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда 19-21 октября 1992 г. - Харьков, 1992. 2. История и археология Слободской Украины: Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда. - Харьков, 1992.

В.А.Дмитриев

ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕЯМНОЙ КУЛЬТУРЫ ЛЕСОСТЕПИ ДНЕПРО-ДОНЕЦКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ В ИСТОРИОГРАФИИ КОНЦА XIX - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX вв.

Первые археологические исследования подкурганных захоронений на рассматриваемой территории были проведены в конце XIX века Н.Е.Бранденбургом, который раскопал 12 курганов в Полтавской и Харьковской губерниях [14].

Особый интерес к местным памятниками был вызван XII Археологическим съездом, который проходил в Харькове в 1902 году. В период подготовки к съезду в районе г. Изюма Ю.В.Готье было раскопано 14 курганов, давших 89 погребений различных эпох, в том числе и древнеямной [8, с. 103-110]. Им была предпринята попытка классифицировать найденные погребения по стратиграфическим особенностям. Автор раскопок выделил две большие группы погребений с окрашенными костями: захоронения под курганными насыпями и в курганных насыпях. При их сравнении он отметил, что захоронения первой группы чаще бывают скорченными; керамические сосуды, сопровождающие покойников, грубые, с простым орнаментом. Для погребений в курганных насыпях не характерно стабильное положение покойников и совершались они в деревянных срубках или катакомбах [8, с. 103-110].

В это же время Е.Н.Мельник были раскопаны 19 погребений ямной культуры. По мнению автора раскопок, все погребения с окрашенными костями представляют собой единую этническую группу [19, с. 673-743].

Небольшие раскопки у г. Купянска были проведены Е.П.Трифилевым, в ходе которых зафиксировано 15 древнеямных захоронений [28, с. 131-140].

Наиболее значительными в научном плане и по объему были раскопки В.А.Городцова в пределах бывшего Изюмского уезда Харь-

ковской губернии. Им было исследовано 268 погребений, 64 из них совершены в ямах [4, с. 226-340].

В период проведения XII Археологического съезда научными экскурсиями делегатов под руководством В.А.Городцова были проведены раскопки курганов у с. Ницахи, бывшего Ахтырского уезда Харьковской губернии, в результате которых обнаружено 4 ямных захоронения [7, с. 110-130].

В ходе раскопок В.А.Городцова был получен огромный фактический материал. В отличие от других исследователей он попытался классифицировать раскопанные погребения по устройству их погребального сооружения. Такая классификация была подтверждена и анализом других признаков: положение тела погребенного и его ориентировка, наличие и распределение ритуальных воздействий (охры, золы, мела и других) и наконец учет погребального инвентаря.

Наблюдения за стратиграфией курганов дали возможность В.А.Городцову установить относительную хронологию различных типов погребальных памятников. Самыми древними признаны погребения в ямах, позже их сменили катакомбные. На смену им следовали погребения в срубах, затем погребения в насыпях и на горизонте [6, с. 176]. Наиболее ранними он считал ямные захоронения, которые отнес к одной народности, определив их время массовым употреблением кремневых орудий и появлением медных и бронзовых орудий. Население, оставившее захоронения в ямах, В.А.Городцов относил как близко стоящее к неолитической культуре: человек по-прежнему занимался рыболовством, выполнял многие работы при помощи каменных орудий и в гончарном искусстве всецело придерживался старых традиций, придавая сосудам круглодонные формы [6, с. 179-182].

Им было выделено в составе ямных погребений три типа, стоящие в разной хронологической последовательности:

первый тип — погребения, в которых помимо кремневых орудий найдены костяной гарпун и удильный крючок, указывающие на существование рыбного промысла;

Второй тип — погребения, содержащие металлические орудия и остатки домашних животных;

третий тип — погребения, в которых вместо каменных орудий были положены по одному или несколько осколков кремня, "очевидно введенных в погребальный обряд как символ натуральных каменных орудий, вытесняемых из употреблений все более и более усиливающимся наплывом металлических орудий" [6, с. 184-186].

Указывая на данную типологию, ее автор все же считал невозможным деление памятников на различные группы и отнесение их к различным эпохам, так как этому противоречат и единство внешней формы и объединяющая всю группу ямных погребений ориентировка на восток и северо-восток [6, с. 196].

В 1903 году В.А.Городцовым были проведены археологические раскопки в бывшем Бахмутском уезде Екатеринославской губернии. Было обнаружено 212 погребений, из которых 34 относятся к ямной культуре [3, с. 286-365]. Все ямные захоронения имели деревянное перекрытие и присутствие красной охры, костяки ориентированы на восток или северо-восток [5, с. 215].

При анализе полученного материала, к которому были привлечены данные изюмских раскопок, автором выделено три группы погребений.

Г р у п п а А. Погребения в узких овальных ямах с костяками, лежащими вытянуто на спине. Во всех погребениях встречены кремневые орудия или осколки кремня. Ближайшие аналогии подобной группе погребений автор находит, пожалуй, в единственном раскопанном в то время неолитическом могильнике в устье р.Китой, притоке р. Ангары [5, с. 217].

Г р у п п а В. Погребения в прямоугольных ямах с округленными углами, с костяками, уложенными на спине с подогнутыми ногами. В некоторых погребениях найдены медные украшения [5, с. 219].

Г р у п п а С. Погребения в прямоугольных ямах с округленными углами, с костяками, лежащими скорченно на правом боку. Инвентарь представлен глиняными сосудами, костяными, кремневыми, медными и бронзовыми орудиями [5, с. 220].

Таким образом, на основе разработанного типологического метода В.А.Городцов выделил в исторической последовательности ямную, катакомбную и срубную культуры эпохи бронзы. Тем самым опроверг долго существовавшее мнение о том, что на территории Восточной Европы не было бронзового века.

Предложенное им соотношение стратиграфии первых подкурганых захоронений в основном сохраняется до настоящего времени.

На XII Археологическом съезде Д.И.Яворницкий, делая доклад о раскопках курганов в Орельско-Самарском междуречье, сравнил полученные результаты с выводами В.А.Городцова. Он не поддержал точку зрения В.А.Городцова о выделении ямной культуры. Однако отметил своеобразие погребений в ямах и их ориентировку [29, с. 108-117].

Раскопки курганов на исследуемой территории практически не проводились до начала 50-х годов, но материалы древнеямной культуры, раскопанные в начале века в Лесостепи Левобережья Днепра, постоянно привлекали внимание исследователей.

При рассмотрении вопроса о происхождении древнеямной культуры еще В.А.Городцов характеризовал эту культуру как порождение первой из трех основных миграционных волн, прокатившихся в бронзовом веке через южные степи Восточной Европы [6, с. 178].

А.П.Круглов и Г.В.Подгаецкий само понятие "древнеямной культуры" не принимали, а соответствующие памятники включали в первый этап непрерывного и сугубо местного социально-экономического развития степей Восточной Европы. Население, оставившее ямные захоронения, они относили к неолитической эпохе и, по их мнению, оно представляло собой разрозненные охотничье-рыболовецкие группы с господством матриархальных отношений [17, с. 162-178].

326346
О.А.Кривцова-Гракова признавала существование ямной культуры, но в самой культуре видела прежде всего результат автохтонного развития населения Волго-Днепровского междуречья [16, с. 33]. Она разработала гипотезу о генетической связи ямной и катакомбной культур. На основании материалов донецких подкурганных захоронений была выделена группа ямных погребений катакомбного типа [16, с. 35]. Эволюция ямного погребального ритуала, по ее заключениям, шла по линии усиления скорченности покойников - от положения на спине с поднятыми коленями в ранних могилах к скорченному положению на боку - в поздних. При привлечении данных керамического комплекса для подтверждения своих выводов О.А.Кривцова-Гракова сделала предположение о том, что культуры шнуровой керамики обязаны своим происхождением ямной культуре [16, с. 38].

В 30-е годы XX века Б.Н.Граковым были проведены археологические исследования Никопольских курганов [9, с. 271-276]. При сопоставлении полученных результатов с материалами раскопок В.А.Городцова он выделяет две стратиграфические группы ямных захоронений: скорченные на спине и скорченные на боку [9, с. 272]. Тем самым автор отнес вытянутые и скорченные на спине погребения к одной стратиграфической группе, считая, что вытянутые на спине погребенные представляют единичные случаи и не отличаются от скорченных на спине хронологически.

В послевоенные годы в зонах новостроек было исследовано большое количество древнеямных захоронений в различных регионах Восточной Европы, что привело к пересмотру существующих точек зрения и возникновению новых проблем истории древнеямной культурно-исторической общности [1; 2; 10-13; 15; 18; 22-27].

В вопросе происхождения древнеямных племен возникло несколько направлений.

Анализируя древнеямные памятники Поволжья, И.В.Синицын считал однокультурными подкурганные ямные захоронения и материалы грунтового могильника и поселения у хут. Репина [23, с. 32]. Сравнивая находки в погребениях микролитического инвентаря Поволжских могильников с материалами ямной культуры в бассейне Северского Донца, он пришел к выводу, что для решения вопроса о происхождении ямной культуры решающее значение имеют памятники Нижнего Поволжья. Им было выделено две группы погребений. Наиболее ранние распределяются в бассейне Волги, а более поздние — в бассейне Северского Донца [23, с. 32-35].

Н.Я.Мерперт, считая основным районом сложения древнеямной культуры Волжско-Уральское междуречье, отметил необходимость учета в происхождении ямных племен среднеазиатских элементов [21, с. 28-30].

М.Гимбутас включила среднестоговскую, майкопскую и ямную культуры в одну "курганную культуру" восточно-европейских степей, которая возникла в зоне засушливой степи от Аральского моря до Среднего Дона [32, с. 238-241].

Исследуя памятники типа Среднего Стога, В.Н.Даниленко отметил их генетическую связь с памятниками ямной культуры бассейна Днестра. Он считал, что сложение ямной культуры в бассейне Днестра не было чисто эволюционным процессом и она занимает промежуточное положение между майкопской и некоторыми группами памятников трипольского этнокультурного ареала [11, с. 120-127].

Д.А.Телегин считал, что ямная культура Северского Донца сложилась на базе местных неолитических традиций круга памятников гребенчато-накольчатой керамики Лесостепного Левобережья Днестра и прилегающих степных культур типа Средний Стог. Исходя из этого, он предположил, что процесс сложения древнеямной культуры в Нижнем Поднепровье и на Северском Донце был одинаковым, а те незначительные отличия, которые прослеживаются в погребальном обряде и керамике, являются следствием их развития и влияния племен соседних территорий [27, с. 10-20].

А.Гейслер при сопоставлении данных погребального обряда культур шнуровой керамики и культуры окровых погребений Северского Донца отметил, что древнеямная культура сложилась в результате экспансии культур шнуровой керамики на восток, что также подтверждается анализом керамики, так как шнуровая орнаментация в керамическом комплексе ямной культуры появляется только на позднем этапе ее развития [33, с. 69-146].

В.Г.Чайлд, как и О.А.Кривцова-Гракова, считал, что ямная культура возникла в бассейне Днепра, а культуры шнуровой керамики возникают на основе древнеямной [30, с. 44-50].

Таким образом, в вопросе происхождения древнеямной культуры в тот период существовало три основные точки зрения: возникновение ее на востоке Восточной Европы, в Западной Европе и в каждом регионе на основе местных традиций.

Рассматривая проблемы развития, периодизации и хронологии древнеямной культуры, Н.Я.Мерперт выделил в границах древнеямной культурно-исторической области целый ряд локальных групп, отличающихся главным образом погребальным ритуалом. Достаточно хорошо определяющимися группами он считал днепро-азовскую, донецкую, нижневолжскую и средневолжскую, а намечающимися - предкавказскую, оренбургскую и среднеднепровскую. В развитии древнеямной культуры Н.Я.Мерперт различает 4 этапа: 1-й - Бережновский; 2-й - Быковский и среднестоговский; 3-й - Михайловка П; 4-й - Михайловка Ш и Донецкая ямная культура Городцова. Датируется древнеямная культура, по его мнению, III тыс. до н.э. [20, с. 150-156].

В.Н.Даниленко на основании известных к тому времени материалов выделяет шесть фаз развития ямной культуры: квинтинская, среднестоговская, период памятников типа Михайловка I, памятники хут. Репина и Михайловки П, Михайловка Ш, древнеямная культура Городцова. Он предполагает датировать ямную культуру концом IV - III тыс. до н.э. [11, с. 126-129].

М.Гимбутас в относительно хронологическом плане разделила древнеямные памятники соответственно конструкции погребального сооружения на "погребения в ямах" и "погребения в хижинах". Возникнув, по ее мнению, в конце IV тыс. до н.э., курганная культура прошла 4 этапа развития. На первом этапе ямные племена занимали территорию от Аральского моря до Среднего Дона, на втором (I-я половина III тыс. до н.э.) - захватывают территорию бассейнов рек Днепр и Северский Донец, на третьем (2-я половина III тыс. до

н.э.) — занимают территории Приазовья и Поднестровья. На четвертом этапе (2300–2000 гг. до н.э.) М. Гимбутас предполагает экспансию курганный культуры на Кавказ, Балканы, в Северную и Среднюю Европу. На этом этапе появляются "погребения в кийинах" [32, с. 230–241].

Анализируя металлические изделия, обнаруженные в ямных погребениях Донца (двулезвийные ножи листовидной формы), А.А. Мессен проводит аналогии с находками Майкопского кургана. Медные топоры-тесла находят аналогии в курганах станицы Новосвободной. Автор делает вывод, что ямные племена переняли у населения Северного Кавказа опыт обработки руды и изготовления медных, а затем и бронзовых изделий в конце III — начале II тыс. до н.э. Такую же датировку он предполагает и для костяных молоточковидных булавок [13, с. 157–200].

В.Г. Чайлд провел анализ молоточковидных булавок, встреченных в Восточной и Западной Европе. Молоточковидные булавки Поднепровья он датирует рубежом III и II тыс. до н.э. [31, с. 44–45].

Подводя итог степени изучения древнеямной культуры Лесостепи Левобережья Днепра и на всей территории ее распространения на рубеже 50-х годов XX века, можно сказать, что практически все исследователи пришли к выводу о прищом характере ямных племен в Поднепровье. Лесостепные памятники, оставленные носителями ямной культуры, относятся к позднему этапу ее существования. В дальнейшем значительное накопление материалов ямной культуры позволило пересмотреть все основные моменты ямной проблематики. Однако рассмотрение этих вопросов выходит за рамки настоящей статьи и является предметом специального исследования.

Л и т е р а т у р а

1. Вадер О.Н. Очерк работ Азово-Черноморской экспедиции // Крат. сообщ. ин-та ист. материальной культуры. — М., 1950. Вып. XXXI.
2. Водянский А.В. Древнейшее ямное погребение в Южном Поднепровье // Крат. сообщ. ин-та археологии АН УССР. — М., 1954. — Вып. 3.
3. Горощов В.А. Дневник археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 года // Труды III Археолог. съезда. — М., 1907. — Т. I.
4. Горощов В.А. Материалы археологических исследований на берегах р. Донца, Изюмского уезда, Харьковской губернии // Труды II Археолог. съезда. — М., 1905. — Т. I.
5. Горощов В.А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии // Труды III Археолог. съезда. —

- М., 1907. - Т. I. 6. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII Археолог. съезда. - М., 1905. - Т. I. 7. Городцов В.А. Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII Археологического съезда // Труды XII Археолог. съезда. - М., 1905. - Т. I. 8. Готье Ю.В. Доклад о раскопках 1901 г. в окрестностях с. Каменки, Харьковской губернии, Изюмского уезда // Древности. - М., 1902. - Т. XIX. 9. Граков Б.Н. Археологические раскопки близ Никополя // Вестн. древ. ист. - 1939. - № 1. 10. Даниленко В.Н. Археологические исследования в 1956 г. в Чигиринском районе // Крат. сообщ. ин-та археологии АН УССР. - К., 1959. - Вып. 8. 11. Даниленко В.Н. О ранних звеньях развития степной восточноевропейской культуры шнуровой керамики // Крат. сообщ. ин-та археологии АН УССР. - К., 1955. - Вып. 4. 12. Добровольский А.В. Могильник в с. Чапли // Археологія. - 1954. - № 9. 13. Журнал раскопок Н.Е.Бранденбурга 1888-1902 гг. - Спб., 1908. 14. Иессен А.А. К хронологии "больших кубанских" курганов // Сов. археология. - 1950. - № 7. 15. Клейн Л.С. О так называемых ямных погребениях катакомбного типа // Сов. археология. - 1961. - № 2. 16. Кривцова-Гракова О.А. Генетическая связь ямной и катакомбной культур // Труды Гос. ист. музеев. - М., 1938. - Вып. VIII. 17. Круглов А.П., Подгаецкий Г.В. Родовое общество стеной Восточной Европы // Изв. Гос. Акад. ист. материальной культуры. - М.; Л., 1935. - Вып. 119. 18. Лагодковская Е.Ф. Михайловское поселение и его историческое значение // Крат. сообщ. ин-та археологии АН УССР. - К., 1955. - Вып. 4. 19. Мельник Е.Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900-1901 гг. // Труды XII Археолог. съезда. - М., 1905. - Т. I. 20. Мерперт Н.Я. Из древнейшей истории Среднего Поволжья // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1958. - № 61. 21. Мерперт Н.Я. Некоторые проблемы изучения эпохи бронзы в Поволжье. - Казань, 1957. 22. Рыбалова В.Д. Могильник эпохи бронзы в с. Осокоривцы // Археологічні пам'ятки. - К., 1960. - Т. IX. 23. Сеницын И.В. Памятники ямной культуры Нижнего Поволжья и их связь с Приднепровьем // Крат. сообщ. ин-та археологии АН СССР. - 1957. - № 7. 24. Смирнов К.Ф. Быковские курганы // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1960. - № 78. 25. Смирнов К.Ф. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1959. - № 60. 26. Столпир А.Д. Раскопки курганов у хут. Попова в 1950-51 гг.

- // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1958. - № 62. 27. Телегин Д.Я. Энеолитическое поселение и могильник у хут.Александрия // Крат. сообщ. Ин-та археологии АН УССР. - 1960. - № 9. 28. Трифилев Е.П. Археологическая экскурсия в Купянский уезд, Харьковской губернии, летом 1901 года // Труды XII Археолог. съезда. - М., 1905. - Т. I. 29. Яворницкий Д.И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии // Труды XIII Археолог. съезда. - М., 1907. - Т. I. 30. Childe V.G. *The prehistoric migrations in Europe.* - London, 1950. 31. Childe V.G. *The prehistory of European Society.* - London, 1950. 32. Gimbutas M. *The prehistory of Eastern Europe.* - Cambridge, 1956. 33. Häusler A. *Die kulturellen und wirtschaftliche Beziehungen der Bevölkerungsgruppen Mittelrusslands am Ende der jüngeren Steinzeit* // *Wissenschaftliche Zeitschrift Univer. - Halle*, 1955.

В.А.Латышева

КУЛЬТОВЫЕ СОСУДЫ ПОСЕЛЕНИЯ ХЕРСОНЕССКОЙ ХОРЫ "МАСЛИНЫ"

В ходе многолетних раскопок поселения "Маслины" (1972-1986 гг.), проводившихся экспедицией Харьковского университета на территории херсонесской хоры в Северо-Западном Крыму, накопился археологический материал, получающий наиболее убедительную интерпретацию с точки зрения его принадлежности к культу, - это сосуды явно хозяйственного облика, очаги типа алтарей, культовая терракота и пр. В данной статье предполагается ограничиться характеристикой сосудов, относимых к разряду культовых, наметить некоторые критерии для их выделения, выяснить конкретное их назначение и использование в культе.

Общее количество подобных сосудов, найденных на "Маслинах", более 20, при этом значительная их часть дошла во фрагментарном состоянии, давая, однако, представление о форме в целом.

Если исходить из особенностей формы, то среди сосудов, определяемых как культовые, можно выделить чаши на ножке (рис: I, 1-8;

2, 1-5), сосуды с каннелюрами (рис. 3, 1-2) и сосуды с отверстиями (рис. 3, 3-6). На "Маслинах" наиболее представительна и многообразна группа чаш, включающая не менее 13 сосудов. При общности основных элементов их конструкции - открытая чаша, цилиндрическая ножка, устойчивое основание - все они имеют и какие-то индивидуальные особенности, не выходящие, однако, за рамки вариантных различий (техника изготовления, размеры, детали оформления).

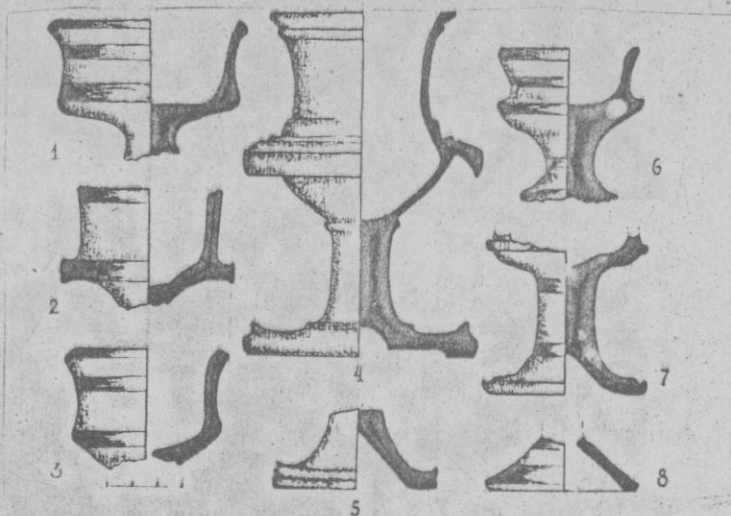

Рис. 1. Чаши для возлияний из раскопок поселения "Маслины"

С точки зрения техники изготовления все чашевидные сосуды можно разделить на три группы: чернолаковые, гончарные без лака и лепные.

Чернолаковые чаши на "Маслинах" представлены единственным образцом, происходящим из комплекса южной башни (рис. 1.4); в конструкции чаши отчетливо выделяются три основных элемента: собственно чаша, состоящая из цилиндрического верха и чашевидного низа, четко выраженная ножка и широкое устойчивое основание. Индивидуальные особенности этого сосуда: вытянутые пропорции (высота его 13 см) и усложненная профилировка отдельных деталей (среднего пояса чаши и основания ножки); глина

высокого качества, тонко отмучена, без грубых примесей, светло-серого тона; чернолаковое покрытие довольно тусклое, с большой степенью истертости и сбоев от длительного использования.

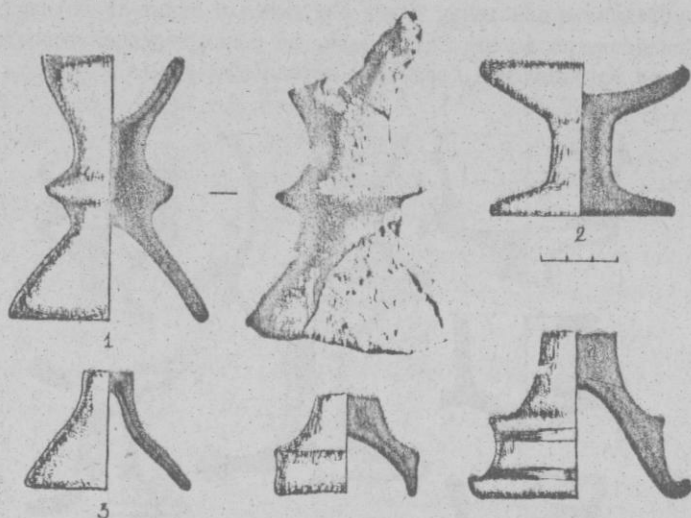

Рис. 2. Культовые светильники поселения "Маслины"

К этому же типу чаш мы относим 8 сосудов без лакового покрытия (рис. 1, 1-3, 5-8). Повторяя все основные элементы конструкции, они имеют более упрощенный контур; только наиболее ответственные детали (венчик, основание чаши, ножка) отмечены полосами черной или красной краски по светлому ангобу. Пропорции сосудов менее вытянуты, высота их колеблется в пределах 6,5-10 см; глина большинства из них красная в изломе, а по характеру включений (белые известковые включения, черные кристаллы, песок) похожа на херсонесскую.

Лепные чашевидные сосуды из "Маслин" (семь экземпляров) представлены двумя почти целыми формами и фрагментами от остальных. Одна из целых форм — это открытая плоская чаша на цилиндрической ножке с широким основанием (рис. 2, 2); высота — 6 см, диаметр чаши — 8 см, диаметр основания — 7 см. От другой чаши такого же типа уцелела лишь столбовая ножка. Другая целая форма

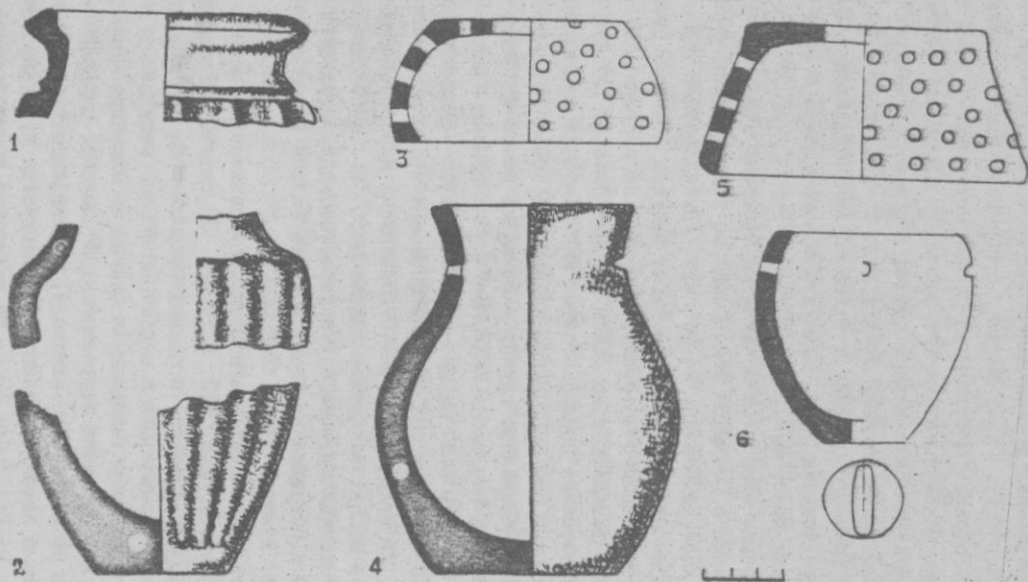

Рис. 3. Курильницы поселения "Маслины"

представляет собой биконический сосуд высотой 10 см, в виде чаши-конуса на ножке, завершающейся такой же конусовидной полдой внутри подставкой; примечательная деталь этого сосуда — четкое ребро в середине ножки (рис. 2,1). Глина желтая, с примесью крупных зерен гальки; от другого образца аналогичной глины, может быть, даже одного замеса, сохранились измельченные фрагменты от ребра, венчика и основания. От остальных чашевидных лепных сосудов сохранились только нижние базы, полые внутри; одна в виде конуса (рис. 2,3), две другие более сложного профиля и более тщательной отделки — со следами красного лощения (рис. 2,4) и с орнаментацией в виде полос красной краски (рис. 2,5).

Чашевидные сосуды относятся к числу не массовых находок, но они зафиксированы в Северном Причерноморье повсеместно: в Херсонесе и на его хоре, в Ольвии, на Боспоре. Исследователи давно обратили внимание на необычность формы этих сосудов и всякий раз при публикации керамического материала выделяют их в отдельную группу как изделия, выпадающие из массы обычной бытовой посуды; их культовое использование предполагается как наиболее вероятное.

Так, Т.Н.Книпович при публикации ольвийской керамики местного производства [7] выделяет группу чашечек на высокой ножке и устойчивом основании [7, табл. XXXV, 6-7], найденных в слое III — I-й половины II в. до н.э. На дне чаш отмечаются следы какого-то вещества, легко стиравшегося от прикосновения и окрашивавшего палец то в белый, то в красный цвет. Относительно использования этих сосудов автор делает следующее заключение: "... очевидно, чашечки имели иное назначение, чем большинство сосудов, служивших для приготовления и потребления пищи, — здесь скорее всего растерлись для чего-то краски" [7, с. 149].

Г.Д.Белов при публикации чашевидных сосудов из эллинистического слоя в Херсонесе [2, с. 159, 171, рис. 33] отметил в одном из них уголки, другой оказался с посвятителной надписью в честь Геракла; эти детали в сочетании с необычной формой сосудов позволили автору определить чашевидные сосуды из эллинистического дома в Херсонесе как домашние жертвенники. На Боспоре чашевидные сосуды, найденные на Нимфейском акрополе, определенно связываются с существовавшими здесь святилищами и называются курильницами [20, с. 90, рис. 9; 21, табл. 19]. На культовую принадлежность чашевидных сосудов указывает и В.В.Рубан, опубликовавший сосуды такого типа из усадьбы Дидова Хата I в Нижнем Побужье и определивший их как фематерии [19, с. 108-111].

Иногда исследователи рассматривают чашевидные сосуды как один из видов светильников. Именно такую интерпретацию они получили в публикациях материалов Южно-Донецкого городища [5, с. 56], Ольвии [11, с. 74-75, рис. 2-4], керамических комплексов Танаиса [1, с. 200, табл. IX, 6, 8, 11], Елизаветовского городища [10, с. 132, табл. 2, 16]. Судя по публикациям, вывод об использовании открытых чаш на ножке в качестве светильников сделан на лепном материале, где хорошо заметна пережатность изделия. Следы закопченности есть и на стенках рассмотренных выше чаш из раскопок поселения "Маслины".

Вместе с тем предположение об использовании отдельных чаш в качестве светильников не исключает их принадлежность к культу, связи их с ритуалом домашнего святилища. Такого рода святилища неоднократно фиксировались в ходе раскопок жилых помещений поселения "Маслины". Место обращения к богу здесь было отмечено образом божества в виде терракотовой статуэтки, которая устанавливалась непосредственно в доме или подвешивалась к стене жилого помещения; рядом с культовой терракотой могла устанавливаться и чаша-светильник, в которой поддерживался огонь, подсвечивавший образ божества. Этот комплекс и был своеобразным домашним святилищем, местом обращения домохозяев к богу, местом его почитания.

Итак, чашевидные сосуды, гончарные и лепные, но со следами пережатности уместно рассматривать как культовые светильники, связанные с домашними святилищами. Их принадлежность к культу подтверждается, в частности, тем, что в общей массе бытовых светильников обычных типов чашевидные формы в соответствии с потребностями культа составляют сравнительно небольшой процент. Есть и другие критерии их выделения. Культовые светильники в отличие от бытовых не были переносными, и это функциональное различие отразилось в особенностях их форм: если бытовые светильники, будучи переносными, часто снабжались ради удобства ручками, выступами-упорами для пальца, то культовые, предназначенные для установки на одном определенном месте, как правило, имели устойчивое основание.

Как уже отмечалось, в качестве светильника у домашнего алтаря могли использоваться далеко не все чаши. С определенным основанием об этом можно говорить лишь относительно чаш со следами копоти от огня. Остальные же чашевидные сосуды могли использоваться для возлияний, которыми обычно сопровождался священный обряд. К возлияниям прибегали не только при жертвоприношениях, неотделимых от коллективного пишества, но, очевидно, при каждом обра-

щении к богу. Гесиод, например, рекомендует и утром, и вечером чтить богов возлияниями и воскурениями [Труды и т.п., 338-339]. Для возлияний употреблялось чистое, неразбавленное вино, которое проливалось из культового сосуда на землю вначале в честь Гести, а потом и других богов [8, с. 85]. Думается, что чашевидные сосуды без следов закопченности, имеющиеся в керамическом материале "Маслин" и других центров Северного Причерноморья, могли использоваться в этих священных обрядах как чаши для возлияний.

Для воскурений, тоже сопровождавших (судя по данным источников) священный обряд, использовались сосуды-курильницы.

К числу курильниц и крышек от них в керамическом материале "Маслин" можно отнести 6 сосудов; все формы лепные, одна из них с каннелюрами, остальные — с отверстиями.

От сосуда с каннелюрами сохранилось, к сожалению, немного — донная часть и фрагмент плеча (рис. 3,2). Судя по этим фрагментам, сосуд имел плоское массивное дно, бочковидное тулово, четко выраженную линию плеча, от которого вдоль всего тулова шли вертикальные рельефные ребра. Кроме этих деталей формы и орнаментации, отметим еще такую примечательную особенность сосуда, как толщину черепка до 2-х см, а в области дна — 2,5 см. Тесто в изломе серого цвета, с крупными примесями песка и кварцита, внутри оно пористое от пережженности, снаружи поверхность хорошо заглажена, подложена и покрыта толстым слоем светло-желтой обмазки. Не сохранившаяся верхняя часть сосуда может быть в какой-то мере реконструирована по венчику от аналогичного каннелированного сосуда, найденного на соседнем поселении херсонесской хоры "Гроты": венчик диаметром 9 см отогнут наружу, как у обычного горшка, но внутри имеет выступ для упора крышки (рис. 3,1); плечо четко обозначено за счет врезной бороздки, идущей по основанию шейки сосуда; от плеча вдоль тулова идут вертикальные ребра, только здесь они острее и реже, чем на экземпляре из "Маслин". Черепок тоже толстый, в изломе серого цвета, глина с примесью песка и шамота, наружная поверхность покрыта обмазкой светло-желтого цвета и хорошо обработана.

Если обратиться к более широкому кругу аналогий, то окажется, что география памятников с присутствием каннелированных сосудов очень широка — от Ольвии и Поднестровья на западе до Танаиса и районов Подонья на востоке. Однако, несмотря на столь широкий ареал распространения, каннелированные сосуды, как и чашевидные, составляют незначительный процент в общей керамической массе, они

исчисляются единицами и относятся, таким образом, к категории особых индивидуальных находок. Неординарность каннелированных сосудов, их незначительный процент в керамическом материале получают наиболее убедительное объяснение с точки зрения их культового использования в качестве курильниц. Относительно подобной интерпретации среди исследователей разногласий нет. Отметим наиболее существенные признаки этих сосудов: небольшие (до 20 см) горшки, толстостенные, украшены каннелюрами или глубокими бороздами, вертикально идущими по тулову; внешняя поверхность заглажена, подложена, внутренняя — пористая, переженная.

Наиболее ранние курильницы с каннелюрами происходят из Елизаветовского городища, по условиям находки датируются V–IV вв. до н.э. [10, с. 133]. Подобные курильницы известны в синхронных памятниках Среднего Дона [8, с. 19, 30, рис. 2–3, табл. II, 13; 18, с. 48, рис. 3], а также в более поздних материалах (III–II вв. до н.э.) Нижнего Подонья [1, с. 201, 209, табл. I, П]. В Поднестровье курильницы с каннелюрами датируются III–II вв. до н.э. [13, с. 159], в Ольвии они найдены в погребениях II в. до н.э. [14, с. 121–122, рис. 99, 3–4], в Неаполе Скифском обломки толстостенных сосудов с вертикальными ребрами по тулову изъятые из слоя конца II в. до н.э. [4, с. 253–254, рис. 2, 1–4; 6, с. 18–29; 16, с. 34, рис. 2].

На "Маслинах" в качестве курильницы мог использоваться и простой горшок, без каннелюр (рис. 3, 3). С рассмотренными выше курильницами его сближает толстое (до 30 см) дно со следами сильной переженности, а от обычных горшков хозяйственного пользования отличают два отверстия для подвешивания в области венчика.

С сосудами, использовавшимися в качестве курильниц, уместно рассмотреть и другие сосуды с отверстиями, найденные на поселении "Маслины" (рис. 3, 3, 5). По форме они повторяют миски — две полусферические с выпуклыми стенками и загнутым внутрь краем и одна в виде усеченного конуса; их размеры: высота — 4,5, 4,5 и 5 см; диаметр венчика — 9, II, 12,5 см. На стенках этих изделий множество круглых сквозных отверстий, выполненных палочкой по сырой глине. Подобные сосуды известны как на территории Украины, так и в Западной Европе, в памятниках гальштатского и латенского времени [22, рис. 2, II]. В литературе высказывалось мнение об использовании подобных сосудов с отверстиями в качестве цедилок для процеживания створоженного молока [12, табл. XXXVII, I;

15, с. 229; 17, с. 141]. Однако относительно сосудов из "Маслин" это предположение, высказанное на основе отдельных фрагментов, не может быть принято. Следует учесть, что все изделия из "Маслин", помимо отверстий в стенках, имеют большое круглое отверстие в дне диаметром 3-4 см, что затрудняет их использование в качестве сосудов для процеживания. С другой стороны, на крышке курильницы такое отверстие, создавая необходимую для горения тягу, было вполне уместным.

Оригинален тип курильницы на "Маслинах", представленный сосудом в форме "колокольчика" (рис. 3,6). Высота его 8 см, диаметр венчика 7 см, диаметр дна 3 см. Примечательные детали этого сосуда - отверстие в дне в виде щели 2,8 x 0,5 см и четыре небольших круглых отверстия по краю венчика, предназначенные для подвешивания сосуда. Последнему пока не найдены аналогии, однако размеры сосуда, форма исключают его использование для хозяйственных целей и позволяют предполагать, как наиболее вероятное, культовое назначение сосуда, использовавшегося в качестве курильницы.

Итак, анализ рассмотренных выше сосудов из раскопок поселения "Маслины" с точки зрения особенностей их формы, с учетом аналогий из других керамических комплексов, в том числе и культовых, позволяет различать среди сосудов, определяемых как культовые, светильники, чаши для возлияний и курильницы, наметить некоторые критерии для их идентификации и таким образом несколько конкретизировать наши весьма фрагментарные представления об обрядовой стороне культовой жизни обитателей херсонесской хоры.

Л и т е р а т у р а

1. Арсеньева Т.М. Лепная керамика Танаиса // МИА. - 1965. - № 127. 2. Белов Г.Д. Эллинистический дом в Херсонесе // Труды Гос. Эрмитажа. - М., 1962. - Т. 7. 3. Граков В.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. - 1954. - № 36. 4. Дашевская О.Д. Лепная керамика Неаполя Скифского и других скифских городищ из Крыма // МИА. - 1958. - № 64. 5. Дашевская О.Д. Раскопки Пчно-Донузлавского городища в 1960 г. // Крат.сообщ. о полевых археолог. исслед. Одес. гос. ун-та и Одес. археолог.музея, 1961. 6. Дашевская О.Д. О скифских курильницах // СА. - 1980. - № 1. 7. Книпович Т.Н. Керамика местного производства из раскопа И // Ольвия. Т. I. - К., 1940. 8. Латышев В.В. Очерки греческих древностей. Ч. 2. Богослужбные и сценические древности. - СПб.,

1899. 9. Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. - ДІ-ЗІ. - М., 1965. 10. Марченко К.К. Лепная керамика У-Ш вв. до н.э. городища у ст. Елизаветинской на Нижнем Дону // СА. - 1972. - № I. II. Марченко К.К. Классификация лепной керамики Ольвии 2-й пол. IV - 1-й пол. I вв. до н.э. // Крат. сообщ. ин-та археологии. - М., 1975. - Вып. 143. 12. Массон В.М. Поселение Джейтун // МИА. - 1971. - № 180. 13. Мелюкова А.И. Скифские курганы Тираспольщины // МИА. - 1962. - № 115. 14. Парович-Гэшикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. - К., 1974. 15. Пасек Т.С. Периодизация трипольских поселений // МИА. - 1949. - № 10. 16. Погребова Н.Н. Находки в Мавзолее Неаполя Скифского // Памятники искусства ГМИИ. - 1947. - № 2. 17. Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское) // МИА. - 1958. - № 64. 18. Пузиков А.И. Поселение Среднего Дона // МИА. - 1969. - № 151. 19. Рубан В.В. Раннеэллинистические фематерии из Нижнего Побужья // Новые археол. исслед. на Одесчине. - К., 1987. 20. Худяк М.М. Два святилища на акрополе Нимфея // Труды Гос. Эрмитажа. - М., 1958. - Т. 2. 21. Худяк М.М. Из истории Нимфея VI-III веков до н.э. - Л., 1962. 22. *Knor. Nállyz na Chmelnicich v s.z. Čechach // Památky archeologické.* - 1954. - № 1-2.

В.И.Кадеев

О КАЛЕНДАРЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

Сопоставление дорийских календарей Пропонтиды и Причерноморья античной эпохи позволяет сделать вывод о значительно большем их сходстве, чем в других регионах, что объясняется, по-видимому, тем, что все они принадлежали колониям Мегары. Это, на наш взгляд, открывает возможности для реконструкции частично сохранившегося календаря Херсонеса Таврического. Необходимость в этом, безусловно, назрела, так как календарь имел важное значение в повседневной и общественной жизни Херсонеса.

Херсонесский календарь привлек внимание исследователей еще в XIX веке, но они по-разному трактовали его характер, происхождение, связь с религиозными празднествами. В настоящее время известны названия пяти месяцев этого календаря. Но это полностью не исчерпывает тех возможностей, которыми располагают исследователи.

календаря при ныне существующей источниковой базе. Поэтому в настоящей работе делается попытка с помощью сравнительных данных о календарях мегарских колоний Пропонтиды и Причерноморья полнее восстановить календарь Херсонеса Таврического, представить его характер и особенности, последовательность месяцев на протяжении года. Это позволит расширить представления о проблеме херсонесского календаря и будет способствовать ее дальнейшему изучению.

Судя по названиям месяцев, календарь (*ПАРАПНГМА*) самым непосредственным образом был связан с религиозными культами, существовавшими в древнегреческих полисах. Названия месяцев большей частью возникали от имен или эпитетов божеств, официально почитавшихся в том или ином полисе. Именно в эти месяцы устраивали празднества и связанные с ними состязания в честь этих божеств. Следовательно, изучение названий месяцев позволяет получить дополнительные сведения об официальном пантеоне и соответствующих празднествах с жертвоприношениями, процессиями, состязаниями. Указывают названия месяцев и на ипостаси божеств, характерные для того или иного полиса, а значит на особенности, которые возникли здесь в силу определенных причин. Это очень важно учитывать, когда изучаются календари родственных городов, метрополий и их колоний. В последних нередко возникали различия не только в последовательности месяцев, о чем свидетельствуют дорийские календари [1, с. 358-360], но и новые названия месяцев, которых не было в метрополии. Примером может служить календарь Византия, в котором имеется месяц Веспорий (*ΒΕΣΠΟΡΙΟΣ*), неизвестный ни в одном календаре других мегарских колоний.

Поэтому окончательно установить названия всех месяцев календаря Херсонеса, ориентируясь на календари мегарских колоний, их последовательность, в настоящее время, когда нам известны только пять месяцев: гераклий [2, № 359, 402], дионисий [2, № 352, 357], евклея [2, № 361; 3, № II2], латой [4], ликей [2, № 358], не представляется возможным. Это можно будет осуществить только с появлением новых свидетельств о календаре Херсонеса с названиями месяцев. Вместе с тем даже те данные, которые имеются, позволяют выяснить происхождение этого календаря, его характер и особенности, а также высказать соображения о названиях еще нескольких месяцев, показать ошибочность восстановления Э.И.Солсмоник названия одного из месяцев [5, № 2] и дать свою версию этого названия.

Первым исследователем херсонесского календаря был В.Н.Юргевич,

который считал его солнечным. Этот вывод основывался на том, что херсонеситы якобы придерживались вифинского календаря, который был солнечным [6, с. 42]. На ошибочность этого вывода указал В.В.Латышев, отметив, что греки обычно придерживались лунного календаря [7, с. 248, прим. 3]. И действительно в Херсонесе, как и в других греческих полисах, существовал лунный или синодический календарь, при котором год состоял из 12 месяцев по 30 и 29 дней попеременно, что составляло год из 354 дней. Такой год отличался от года по солнечному календарю на 11 дней, и, чтобы устранить возникавшее несоответствие, греки вынуждены были к каждому третьему, пятому и восьмому году восьмилетнего цикла прибавлять дополнительный 30-дневный месяц (*ΜΗΝ ΕΜΒΟΛΙΜΟΣ*). В 432 году до н.э. астроном Метон вместо 8-летнего цикла (*ΟΚΤΑΕΤΗΡΗΣ*) предложил 19-летний цикл с семью дополнительными месяцами, а позднее возникли еще более сложные циклы [8, с. 105-106; 9, с. 24-25].

В дальнейшем на херсонесский календарь обратил внимание В.В.Латышев, изучавший календари Мегары и северопонтийских городов [7, с. 243-254; 10, с. 56-71]. Но, не располагая еще достаточными данными, он полагал, что херсонесский календарь тождествен мегарскому. Однако позднее вынужден был признать, что месяца гераклия в мегарском календаре не было, а следовательно, существование различий в этих календарях [11, с. 146; 12, с. 320]. Проявил интерес к календарю Херсонеса и Р.Х.Лепер. В частности, он попытался определить место в херсонесском календаре месяца гераклия, отсутствовавшего в мегарском, что не удалось сделать В.В.Латышеву. Р.Х.Лепер пришел к выводу, что гераклий был заимствован из Гераклеи Понтийской — метрополии Херсонеса и, вероятно, соответствовал македонскому месяцу даисию, т.е. второй половине мая и первой половине июня [13, с. 27-29].

В дальнейшем изучением херсонесского календаря занимались Е.Г.Суров и Э.И.Соломоник. Вызвано это было находкой в 1959 году декрета в честь Папия, сына Гераклеона, который датировался месяцем латоем 130/131 г. н.э., т.е. месяцем, который имеется и в календаре города Византия. Херсонесский календарь пополнился пятым месяцем, название которого происходило от имени богини Латоны (Лето) — матери Аполлона и Артемиды.

Е.Г.Суров, обнаруживший и опубликовавший этот декрет, пришел к выводу, что из пяти месяцев херсонесского календаря два отсутст-

новали в календаре Мегар, но зато четыре совпадали с месяцами календаря Византия, что, по его мнению, свидетельствует о большой близости календарей Византия и Херсонеса [4, с. 155-156].

Такой вывод вызвал критические замечания Э.И.Соломоник, почитавшей его неубедительным и односторонним, поскольку календарь Мегар почти неизвестен, а ее колоний известен частично и только календарь Византия сохранился полностью, а следовательно, сходство календарей Византия и Херсонеса само по себе не может объяснить происхождение херсонесского. По ее мнению, сходство календарей Херсонеса и Византия, а также календаря другой колонии Гераклеи Понтийской — Каллатиса свидетельствует об их общем происхождении, на что в свое время указывал еще В.В.Латышев.

На наш взгляд, критическое замечание Э.И.Соломоник не совсем справедливо, поскольку наблюдение Е.Г.Сурова о сходстве херсонесского календаря с византийским не противоречит выводу об их общем происхождении, а его мнение о большем расхождении календарей Мегар и Херсонеса, чем это считалось ранее, важное уточнение, которое следует учитывать при изучении календарей метрополий и их колоний.

Из зарубежных исследователей календарь Херсонеса, наряду с другими календарями мегарских колоний, изучал К.Ханелл [14, с. 190-204]. Ему были известны четыре месяца Херсонесского календаря и столько же месяцев календаря Каллатиса. Их изучение он провел в сопоставлении с календарями Византия и Калхедона, отметив имеющееся между ними сходство в сравнительной таблице, и сделал вывод о том, что календари этих четырех мегарских колоний составляли взаимосвязанную группу. На основании имеющегося сходства календарей родственных Херсонеса и Каллатиса с византийским он выделил пять месяцев их метрополии — Гераклеи Понтийской: петагейтний, дионисий, эвклеий, артемисий и ликей [14, с. 191].

За годы, прошедшие после выхода в свет работы К.Ханелла, стали известны названия еще трех месяцев Каллатиса — эвклеий, малофорий, апеллай [15, с. 139]. При этом первый месяц имеется в календарях Херсонеса и Византия, а второй — Византия, что подтверждает правильность вывода о близости календарей этих родственных городов. К уже известным названиям четырех месяцев календаря Херсонеса, одно из которых В.В.Латышев восстановил по двум начальным буквам — ΕΥ[ΚΛΕΙΟΣ]¹, в 1959 г., как уже сказано, добавилось

¹Правильность этого восстановления подтвердила находка в 1990 году проксекического декрета, датируемого эллисмом. Декрет обнаружен в цитадели Херсонеса экспедицией под руководством И.А.Антоновой. Пользуюсь случаем, чтобы выразить ей благодарность за сообщение.

название еще одного — латой ($\Lambda\alpha\tau\omicron\iota\varsigma$), известного в Византии.

Итак, до настоящего времени в Херсонесе Таврическом были установлены названия пяти месяцев: гераклий, дионисий, эвклеий, латой, ликей (из 12-ти существовавшего здесь календаря).

Дионисий ($\Delta\iota\omicron\nu\nu\varsigma\iota\omicron\varsigma$) — месяц, который имеется также в календарях родственных городов Каллатиса, Калхедона и Византия [14, с. 191; 16, с. 87, 89, 131], соответствовал февралю в солнечных календарях. Обычно в этом месяце праздновались весенние дионисийские праздники. По мнению К. Ханелля, дионисий существовал и в календаре Гераклеи Понтийской [14, с. 191, 199], откуда и был заимствован херсонеситами при основании города.

Следующий месяц эвклеий ($\epsilon\upsilon\kappa\lambda\epsilon\iota\omicron\varsigma$) [2, № 361; 3, № 112], кроме Херсонеса, имеется в календарях Каллатиса, Византия и Гераклеи Понтийской [14, с. 191]. Следовательно, и этот месяц происходит из метрополии. Его название эвклеий (слабый) могло произойти от одного из эпитетов Зевса [17, стб. 1052] или, что более вероятно, от многодневных празднеств в честь Артемиды, которые в Фивах и Коринфе назывались $\epsilon\upsilon\kappa\lambda\epsilon\iota\alpha$. В Коринфе Артемида идентифицировалась с богиней свадьбы Эвклеей. Происходил этот месяц, вероятно, из Мегар, расположенных между Коринфом и Беотией [14, с. 200]. Соответствовал этот месяц марту.

Еще одним месяцем в Херсонесе был ликей ($\lambda\upsilon\kappa\epsilon\iota\omicron\varsigma$) [2, № 358], название которого происходит от одного из эпитетов Аполлона — Ликей, истребитель волков. Месяцы с аналогичным названием имеются в календарях Византия и Каллатиса [14, с. 191; 16, с. 87, 89]. Там они следовали за месяцем артемисием, который соответствовал апрелю. Это позволяет полагать, что и в херсонесском календаре ликей приходился на позднюю весну — начало лета. По-видимому, месяц ликей происходил из календаря Мегар, куда мог попасть из Аргоса, где особенно почитался Аполлон Ликейский [14, с. 200].

Упомянутый в декрете в честь Папия (130/131 г.н.э.) месяц латой ($\Lambda\alpha\tau\omicron\iota\omicron\varsigma$) [4, с. 155-156], название которого происходит от имени богини Латонь, известен также в календаре Византия, где он следовал за месяцем боспорием [14, с. 191, 201; 16, с. 89]. Это был месяц, который приходился на лето и соответствовал июлю.

Существовал еще один месяц в херсонесском календаре, о котором свидетельствуют эпиграфические источники, — гераклий. Он заслуживает особого внимания, поскольку в декрете 129/130 г.н.э. его название приведено в дорической форме — $\alpha\rho\alpha\kappa\lambda\epsilon\iota\omicron\varsigma$, а в

более ранней надписи 179 г. до н.э. [2, № 359, 402] в форме койне — *ΗΡΑΚΛΕΙΟΥΣ*. Кажалось бы, должно быть наоборот, в ранней надписи — дорическая форма, а в более поздней — форма койне). Из сказанного можно сделать вывод, что происхождение названия этого месяца не так просто. Видимо, следует учитывать присутствие месяца гераклий в календаре Дельф [9, с. 16, табл. I], с которыми у Херсонеса Таврического были достаточно тесные культурно-религиозные связи [18, с. 246 сл.].

Наконец, заслуживает внимания еще один вопрос, связанный с этим месяцем: насколько справедливо восстановление названия месяца в надписи II—I вв. до н.э., сделанное Э.И.Соломоник по начальным буквам *ΗΡΑ*... . Опубликовав эту надпись, автор восстановил название месяца как гераклий — *ΗΡΑ[ΚΛΕΙΟΥ]*, что вызывает сомнения. На наш взгляд, можно предложить другое восстановление названия месяца, ориентируясь на календарь Византия, с которым херсонесский имел близкое сходство. В данном случае *ΗΡΑ*... можно дополнить как *ΗΡΑ[ΙΟΥ]*, а не *ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ*, как это делает Э.И.Соломоник [5, с. 17]. При таком восстановлении названия месяца можно поставить вопрос о наличии в херсонесском календаре шестого месяца — герее, связанного с празднествами в честь Геры. Правомочность такого восстановления названия месяца подтверждается находками в Херсонесе сосудов эллинистического времени с граффити-посвящениями богине Гере [19, с. 6]. Эти находки указывают на существование в городе храма или святилища Геры, а следовательно, и празднеств, посвященных этой богине. Поэтому вполне вероятно наличие в херсонесском календаре месяца герее, известного также в календаре Византия, что может указывать на их общее происхождение. В Византии месяц герей был осенним и соответствовал октябрю [14, с. 194]. Можно предположить, что и в Херсонесе это был осенний месяц, с которого начинался год по лунному календарю и которого придерживались в городе.

Итак, если принять предлагаемое нами восстановление названия месяца, упомянутого в надписи II—I вв. до н.э., в календаре Херсонеса Таврического известны шесть месяцев: дионисий, эвклея, ликей, латой, гераклий и герей.

Учитывая очень близкое сходство дорийских календарей городов Пропонтиды и Причерноморья, являвшихся колониями Мегары, можно попытаться восстановить названия еще нескольких месяцев

херсонесского календаря, а дальнейшие находки датированных надписей покажут, насколько это оправданно.

Поскольку в близких херсонесскому календарях Византия, Калхедона и Каллатиса существовал месяц петагитний (ΠΕΤΑΓΕΙΤΝΙΟΣ) [14, с. 194], который предшествовал дионисию, можно предположить его существование и в Херсонесе. Такое предположение напрашивается в отношении еще двух месяцев — артемисия и малофория, которые имеются в календарях Византия и Каллатиса.

В Херсонесе существовал как отдельный культ Артемиды [20, с. 165-167; 3, с. 79-81], так и в ипостаси Девы, являвшейся покровительницей города и наиболее почитаемой богиней. Ее изображения чеканились на монетах, ей посвящались алтари, строились храмы. Известны в Херсонесе празднества в честь Девы, называвшиеся Парфениями, которые, вероятно, и проводились в артемисии, соответствовавшему апрелю. В свое время такую гипотезу высказывала Э.И. Соломонович, но не исключала, что месяц назывался парфений [3, с. 86].

Что касается месяца малофория, который долгое время был известен только в Византии, а теперь и в Каллатисе, то он связан с культом Деметры Малофории. Этот древний мегарский культ вместе с колонистами оказался перенесенным в Селинунт, Гераклею Понтийскую, Каллатис [14, с. 174, 180, 201]. Существовал он и в Херсонесе. Свидетельством этому являются найденные: посвятельная надпись Деметре на постаменте [5, № 15], терракотовая протема Деметры (ГХМ, инв. № 28/36392), граффити с именем Деметры [19, с. 43-46; 21, с. 61] и, наконец, распространение теофорного имени Деметрий.

Таким образом, к пяти месяцам херсонесского календаря, выявленных предшествующими исследованиями, на наш взгляд, можно добавить еще четыре, что позволяет представить календарь Херсонеса Таврического следующим образом:

1. ΗΡΑΙΟΣ	— октябрь
4. ΠΕΤΑΓΕΙΤΝΙΟΣ	— январь
5. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ	— февраль
6. ΕΥΚΛΕΙΟΣ	— март
7. ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΣ	— апрель
8. ΛΥΚΕΙΟΣ	— май
10. ΛΑΤΟΙΟΣ	— июль
12. ΜΑΛΟΦΟΡΙΟΣ	— сентябрь
ΗΡΑΚΛΕΙΟΣ	— июнь (?).

Из перечисленных девяти месяцев херсонесского календаря

только один — Гераклий не встречается в других мегарских колониях и является, подобно Боспорию в Византии, специфически херсонесским или заимствованным из метрополии Гераклеи Понтийской.

В заключение следует отметить, что окончательно решить проблему херсонесского календаря позволят новые находки датированных декретов и проксений с указаниями названий месяцев.

Л и т е р а т у р а

1. Pritchett K. *Months in dorian Calendars* // *Amer. Journ. of Archaeology*. - 1946. - № 50. - № 3. 2. Latyshev B. *Inscriptiones antiquae orae Ponti Euxini. I, Petropoli, 1916*
3. Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. - К., 1973. 4. Суров Е.Г. Новая надпись из Херсонеса // *Вестн. древ. ист.* - 1960. - № 3. 5. Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. - К., 1964. 6. Юргевич В. Псефизм древнего города Херсониса о назначении почестей и наград Диофанту // *Зап. Одес. об-ва ист. и древностей*. - 1881. - Т. 12. 7. Латышев В.В. *Календарь Мегар и их колоний* // *Журн. мин-ва народ. просвещ.* - 1882. - № 6. 8. Латышев В.В. *Очерки греческих древностей*. Ч. 2. - СПб., 1899. 9. Бикерман Э. *Хронология древнего мира*. - М., 1975. 10. Латышев В.В. О некоторых календарях Ольвии, Тире и Херсонеса // *Труды VI Археолог. съезда*. Т. 2. - Одесса, 1888. 11. Латышев В.В. *Херсонесский почетный декрет* // *Журн. мин-ва народ. просвещ.* - 1907. - № 3. 12. Латышев В.В. *ПОНТИКА*. - СПб., 1909. 13. Лепер Р.Х. *Херсонесские надписи* // *Изв. археолог. комис.* 1912. - Вып. 45. 14. Hanell K. *Megarische Studien*. - Lund, 1934. 15. Соломоник Э.И. Некоторые группы граффити из античного Херсонеса // *Вестн. древ. ист.* - 1976. - № 3. 16. Samuel A.E. *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity*. - München, 1972. 17. Pauli Wissowa-Kroll. *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* т. 6. 18. Граков В.Н. *Материалы по истории Скифии* // *Вестн. древ. истории*. - 1939. - № 3. 19. *Граффити античного Херсонеса*. - К., 1976. 20. Соломоник Э.И. О культе Артемиды в Херсонесе // *Археолог. исслед. на Украине в 1967 г.* - К., 1968. 21. Толстой И.И. *Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья*. - М.; Л., 1953.

ФРАКИЙЦЫ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В ПЕРВЫХ ВЕКАХ Н.Э.

Римские гарнизоны в городах и военных лагерях на территории Северного Причерноморья состояли из векиллиций легионов и вспомогательных войск, расквартированных в Нижней Мезии. Вполне естественно, что в составе этих воинских контингентов оказались представители туземного фракийского населения. Фракийцы издавна славились как воины и использовались как наемники в различных греческих государствах [I, с. 48]. После завоевания Фракии и Мезии римляне стали проводить наборы фракийцев во вспомогательные войска и уже в I в.н.э. из них было сформировано 37 когорт и ал, получивших название "фракийских" [I, с. 49]. Еще интенсивнее набор в римскую армию проходил во II в. н.э. [52, с. 71]. Со времен Адриана фракийцы пополняли не только вспомогательные войска, но и личный состав римских легионов Нижней Мезии, гарнизонные векиллиции которых размещались в Северном Причерноморье. Нередко фракийских солдат и младших офицеров сопровождали члены их семей, родственники. Таким образом фракийцы оказались не только в составе гарнизонов, но и среди гражданского населения, что приводило к определенному распространению их культурного влияния.

После М.И.Ростовцева [27; 29], впервые обратившего внимание на присутствие фракийцев в составе римских войск в Северном Причерноморье, к этой проблеме стали обращаться и другие исследователи [38; 22].

В настоящее время имеются новые археологические и эпиграфические свидетельства, которые позволяют пополнить наши представления о фракийцах в Северном Причерноморье, некоторых сторонах их быта, религиозных воззрений; уточнить отдельные уже известные факты, свидетельствующие о пребывании фракийцев в Ольвии, Херсонесе и на Боспоре. При изучении этих вопросов мы опираемся не только на археологические и эпиграфические данные, но и в значительной мере на ономастические, хотя при изучении этнических проблем рассматриваемой эпохи они не во всех случаях являются надежным источником ввиду того, что с конца I в.н.э. в римской армии провинциалам стали присваиваться новые имена, нередко скрывавшие этническую принадлежность солдата [41, с. 9; 45, с. 24].

Римские войска в Ольвии были размещены, видимо, еще при Адриане [27, с. 12]. Однако первое упоминание о них относится

ко времени правления Антонина Пия, когда римляне оказали помощь жителям города в отражении натиска варваров [50, *SNA. Ant. Pius*, IX, 9].

Немногочисленный ономастикон латинских надписей Ольвии позволяет тем не менее сделать ряд выводов относительно этнического состава римского гарнизона. Начальник гарнизона центурион Италик [46, № 322] носил когномен — топикон, известный среди рабов [40, III, № 729]. Имя выдает провинциальное происхождение центуриона, которое не отличалось, видимо, от происхождения большинства его подчиненных.

Имя Валерия Мукотралис не вызывает сомнений по поводу его фракийского происхождения [46, № 237]. Когномен Мукотралис образован от популярного фракийского имени *ΜΟΥΚΑ* [41, с. 101; 51, с. 258]. В надписях солдаты, носившие это имя, часто указывали свое фракийское происхождение [40, III, № 3394; 4378; VIII, № 3198]. Встречается оно и в посвячительных надписях Фракийских святилищ [33, с. 79]. Супруга воина Ольвия Бризеида, судя по имени, была отпущенницей ольвийской общины, бывшей храмовой рабыней — служительницей Ахилла [23, с. 13–14]. Римские воины довольно часто заключали брачные союзы с греческими и фракийскими отпущенниками [36, с. 259; 7, с. 203]. Не исключено, что одним из мотивов сближения Бризеиды с римским солдатом была их этническая близость. Показателен и другой факт. Мукотралис и Бризеида называли своего сына популярным в римской армии именем *Secundus*, снисвелировав тем самым этнос ребенка. Фракийцы часто поступали подобным образом [3, с. 48]. Например, ветеран римской армии Аврелий Доризон, носивший обычное фракийское имя, назвал своего сына римским тотемным именем-кличкой *Lupus* — "Волк" [40, III, № 4369].

Имя принцепала, солдата арматуры XI Клавдиевого легиона Галерия Монтана [46, № 236], кажется вполне обычным для римских легионеров [40, III, № 1593, 2916, 3256, 4756 и др.]. Может быть, поэтому имя принцепала не привлекло особого внимания М.И.Ростовцева [28, с. 64]. Однако, по мнению В.Вешевлева, имя *Montanus* является латинской формой Фракийского имени *ΜΑΝΤΑΣ* [3, с. 33]. Упоминание этого имени на Фракийском посвященном рельефе в святилище у города Перник [33, с. 176] свидетельствует, пожалуй, в пользу последнего предположения.

Латинские надписи в Ольвии немногословны. Создается впечатление, что латынь не стала для воинов гарнизона родным языком.

Попытка сделать посвятельную надпись фракийскому божеству на латыни закончилась казусом. Вместо *tempori bono* как перевода АГАВН ТУХН было вырезано *toro bono* [46, № 171]. Заметим, что латинский язык не получил широкого распространения среди фракийцев как в первые века нашей эры, так и позднее [3, с. 48-50].

Этнический состав римского гарнизона Ольвии не был одинаков на протяжении всего периода оккупации города. Среди надписей первой половины III века следует выделить греческую эпитафию "гегемона" Дизиров [46, № 223]. И личное имя, и патронимикон "гегемона" — чисто фракийские [41, с. 101; 51, с. 258]. Характер надписи и памятника в целом, на наш взгляд, не дает оснований для вывода о местном происхождении отряда Дизиров и постоянных поселений фракийцев в пределах ольвийского государства [23, с. 16]. Тем более, что название отряда связывается с названием местечка близ Филиппополя [37, с. 106]. Скорее всего дизирь были наемным фракийским отрядом, во главе которого стоял один из вождей родовой знати.

Большое значение в изучении истории Ольвии имеет надпись на плохом латинском языке, небрежно вырезанная на алтаре из местного известняка в 248 г.н.э. [46, № 167]. Это последняя точно определенная дата в истории ольвийского государства. Посвящение богу торговли Меркурию было сделано Пирром и Бифием. Налицо обычные фракийские широко распространенные имена. Имя Бифий часто встречается среди рабов фракийского происхождения [5, с. 70; 44, с. 98]. В посвящении отсутствует название подразделения, не указаны должности солдат, что не характерно для надписей легионеров. Вероятно, в III в., после того как Ольвия оказалась в стороне от главного театра военных действий [25, с. 19-22], legionные vexillationes заменили отрядами нумеров. Эти подразделения активно использовались римлянами для борьбы против варваров руками самих варваров еще со времен Адриана [52, с. 149-150]. Нумеры подвергались романизации в очень незначительной степени [36, с. 256-260; 25, с. 18] и использовались римлянами в критических ситуациях, но на второстепенных полях.

Присутствие фракийцев среди римских солдат ольвийского гарнизона подтверждается наличием здесь во II-III вв. н.э. святилища фракийских богов [27, с. 14-16; 29, с. 33, 40]. Обломок посвященного рельефа с неграмотной латинской надписью [46, № 171] показывает, что появление святилища следует связывать с пребыва-

нием в городе солдат фракийского происхождения. Святилище, вероятно, располагалось на окраине римской Ольвии, близ башни у Заячьей балки [35, с. 1]. Такой выбор места традиционен для фракийских святилищ, которые располагались у крепостных стен, но не далеко от них, у дорог, ведущих в город [29, с. 4; 33, с. 15-16].

В Ольвии были обнаружены обломки мраморных посвяtitельных рельефов Матери богов, Сильвана, Фракийского всадника [46, № 170, 171; 29, с. 17]. В 1990 г. найден фрагмент мраморной votивной плитки с рельефным изображением Митры Тавроктона. Это первая находка такого рельефа в Ольвии, достоверно происходящая из слоя, которую справедливо связывают с наличием здесь святилища фракийских богов [21, с. 132-133]. Остатки фракийских посвяtitельных рельефов из Ольвии стилистически весьма близки памятникам, обнаруженным в результате раскопок на территории Болгарии [33, с. 107-109].

В надписях Ольвии I-II вв. н.э. упоминаются граждане, носившие фракийские имена: стратеги Дрибалис, сын Рапакея [46, № 80], Атадон, сын Метакса [46, № 85, 106], Мукотралдис, сын Дио ... [24, № 139] и др. Таких имен немного. Сочетание фракийских имен с греческими именами и именами, имеющими иранские корни [46, № 80, 101, 102], показывает, что их носители были потомками варваров, среди которых были фракийцы, заполнившие греческие города Западного Понта и Ольвию после гетского нашествия [50, *Pio Chr.*, XXXVI].

Фракийский элемент присутствовал и в составе населения Боспорского царства первых веков нашей эры, на что указывают фракийские имена в местном ономастике [53, § 85, 117, 156, 157; 49, с. 303-330]. В связи с этим предполагалось наличие местного немногочисленного фракийского населения в пределах Боспорского государства [4, с. 237-242]. Появление фракийцев объяснялось также династическими связями царей Боспора и Фракии [26, с. 20-22; 22, с. 80]. На наш взгляд, следует также подчеркнуть, что появление фракийцев на Боспоре в значительной мере было обусловлено и римским влиянием.

В состав контингента римских подразделений, периодически стоявших на Боспоре, наряду с воинами Кипрской когорты [19, № 691, 726], входил отряд фракийцев [19, № 666]. На наш взгляд, ошибочно видеть в этом отряде У Фракийскую когорту римских вспомогательных войск [39, стб. 341]. Следует обратить внимание

на ряд особенностей надписи. Командиром фракийцев был "центурион" Див, сын Бифия [19, № 666]. К его воинскому званию добавлен термин *princeps*, который не использовался в регулярных войсках римской армии. Эпитафия вырезана на греческом языке, в ней не указывается номер части, должность командира определена нечетко. У покойного было чисто фракийское имя, составленное по эллинскому обычаю, не оставляющее сомнения в том, что "центурион" не был римским гражданином. Здесь уместно будет вспомнить, что боспорские владыки издавна прибегали к услугам воинов-наемников из Фракии [50, *Diod.*, XX, 22]. Тем не менее использование термина *KENTYRIWN* показывает, что отряд опекался римлянами и, очевидно, оказался на Боспоре не без их ведома. Подчеркнем факт, ранее не принимавшийся во внимание, — в надписи упомянута жена центуриона Елена. Ее присутствие на Боспоре вместе с отрядом делает вполне вероятным предположение о достаточно длительном пребывании здесь этого подразделения. До сих пор не определена цель, с которой размещался на Боспоре фракийский отряд. Маловероятно, чтобы отряд использовался для защиты Боспора [23, с. 15-16]. Во II-III вв. Боспорское царство обладало достаточно сильной собственной армией, состоявшей в основном из ополчения граждан и отрядов союзных племен. Присутствие в войсках отдельных наемных подразделений, пусть даже отличных воинов, какими были фракийцы, не определяло боеспособность армии. Скорее всего фракийский отряд выполнял не столько военные, сколько политические функции. Фракийцы могли обозначать римское присутствие на Боспоре, использоваться в качестве личной охраны проримски настроенных боспорских монархов и т.п.

На присутствие фракийцев в Херсонесе после М.И.Ростовцева на основе анализа посвяtitельных рельефов указывал А.Н.Щеглов [38, с. 135-177]. Некоторые исследователи при решении этой проблемы опирались на данные ономастики [42, с. 97, 450, 472; 49, с. 318]. Среди фракийских имен назывались следующие: Басс, Газурий, Герман, Дулон, Местрис, Сирион. Однако не все исследователи считают эти имена фракийскими. Так, И.Руссу не включил в число фракийских имя Газурий. Не относит он к числу фракийских и имя Местрис. Но фракийским он считает имя Дулон, хотя другие ученые с этим не согласны. Имеются сомнения по поводу фракийского происхождения имени Герман, которое могло образоваться от этника (германец) или от латинского прилагательного *germanus* (родной, единокровный). Это имя носили рабы [44, с. 98] и сво-

бодные. Среди последних встречаются лица восточного происхождения [43, с. 247]. В свое время мы уже высказывали сомнения по поводу фракийской принадлежности имени Газурий [16, с. 97]. Новые материалы, полученные нами при раскопках Херсонеса в виде надгробной эпитафии с именем Газурия, позволяют отнести это имя к числу малоазийских [12, с. 66-69]. На это указывают: малоазийская формула эпитафий с этим именем и малоазийские топонимы, имеющие сходство с именем Газурий - Газиура, Газакена и др.

Среди женских имен, которые принадлежали членам семей римских солдат, к числу фракийских М.И. Ростовцев относил имя Валерия Бесса, состоящее из римского номен Валерия и фракийского *cognomen* Бесса [23, с. 14]. Это мнение подтверждается близкими этническими и топонимическими названиями во Фракии. Так, у фракийцев было племя бeссы, проживавшее в Родопской области, в верхнем течении р. Гебр (совр. Марица) [31, *strab.* VI, 1, 12], а среди топонимов название *Bessapara* [6, с. 62].

Итак, судя по данным ономастики, в первых веках н.э. в Херсонесе появляются фракийские имена. Их появление связано не только с пребыванием в городе фракийцев из числа солдат римского гарнизона и членов их семей, но и с проникновением провинциалов из Фракии.

Еще больше свидетельств о фракийском элементе в Херсонесе дают памятники материальной культуры, в том числе из недавних раскопок и случайных находок. Частично это предметы привозные, а некоторые местного производства, но изготовленные по заказам фракийцев или под их влиянием.

В числе этих памятников следует назвать посвященные предметы Зевсу Димеранскому, культ которого существовал у фракийцев в первых веках н.э. Мраморный алтарь с посвященной надписью Зевсу Димеранскому (в надписи - Диберанскому) был случайно обнаружен при строительстве дороги в окрестностях Херсонеса, но опубликован только в 1970 году и, по мнению авторов публикации, принадлежал легионерам-фракийцам [9, с. 129-134]. Датируется памятник II-III вв. н.э. В 1974 году на дне Стрелецкой бухты был обнаружен краснолаковый кубок с граффито-посвящением Зевсу Димеранскому, датируемый не ранее II в. н.э. Автор публикации [10, с. 56-58] считает, что посвящение сделано одним из римских солдат, уроженцем Фракии.

На существование фракийского святилища в Херсонесе рядом с казармой у городских ворот указывают находки мраморного [13, с. 268-269] и известнякового [17, с. 330] рельефов местного производства с изображением фракийского всадника, а также фрагмент почитательного мраморного рельефа с изображением Асклепия [14, с. 264-265]. Датируются эти памятники II в. н.э., что указывает на дату существования святилища.

В Херсонесе найден целый ряд предметов, точные аналогии которым имеются на территории Фракии и Мёзии, но в единичных экземплярах. Это может свидетельствовать о том, что попали они сюда не в результате экономических связей, а вместе с солдатами, членами их семей и другими лицами фракийского происхождения. К ним относится бронзовая матрица с изображением Диониса в эдикуле [11, с. 62], аналогии которой хорошо известны в Нижней Мёзии и Фракии [47, с. 121, рис. 156-161]. Недавно найдена жанровая бронзовая статуэтка [15, с. 280], но чаще это бронзовые статуэтки божеств [2], которым Г.Д.Белов находил аналогии в Риме и западных провинциях Римской империи. На наш взгляд, эти предметы привезены из Мёзии и Фракии, где они были широко распространены в первых веках н.э. Именно оттуда они вместе со своими владельцами попали в Херсонес. Вероятно, это можно сказать и о части глиняных светильников мёзийского типа, хотя большинство из них оказалось здесь в результате экономических контактов [30, с. 94-100]. Обнаружены в Херсонесе две керамические краснолаковые пластины сердцевидной формы, украшенные врезным орнаментом. Происходят они из одного погребения в херсонесском некрополе [20, с. 9, рис. 6], но назначение их пока не установлено. Совершенно аналогичные пластины, но с более нарядным орнаментом, были найдены в некрополе Пауталии первых веков н.э.¹ Это может указывать на то, что херсонесские керамические пластины привезены из Мёзии, а затем оказались в погребении их владельца — уроженца этой области. Заслуживает внимания предположение А.М.Гилевич, что наличие в одной из херсонесских могил монеты г.Коелы (Херсонес Фракийский) III в. н.э. может указывать на фракийское происхождение погребенных в ней [8, с. 54-56, рис. 3]. В пользу этого говорит и другая находка в этой могиле, которую автор публикации посчитала за четырехугольную пластинку с круглым медальоном в центре. На самом деле

¹ Пластины хранятся в окружном музее г. Кюстендила.

это обломки свинцового зеркала, от которого сохранились оправа и диск, на тыльной стороне которого изображены две птицы и двухстрочная надпись *ΚΥΡΕΙΑ ΔΩΡΟΝ*. Совершенно аналогичные зеркала — обычная находка в городах Западного Понта и Фракии. Большая коллекция таких зеркал имеется в фондах Археологического музея г. Варна¹.

Встречаются в Херсонесе единичные находки краснолаковой посуды с рельефным орнаментом, совершенно аналогичной той, которая производилась в Нижней Мёзии [32, с. 30, рис. I], а также обломки мортариев с латинскими клеймами [18]. Малочисленность этих предметов не позволяет считать их объектами торговли, а только инвентарем, сопровождавшим солдат и членов их семей, в том числе и фракийцев, проживавших в Херсонесе.

Итак, новые археологические и эпиграфические источники, ономастические данные во многом дополняют имеющиеся свидетельства о фракийцах в Северном Причерноморье в первых веках н.э. Это были солдаты римской армии, воины наемных отрядов, члены их семей и родственники, а также выходцы из провинций Мёзия и Фракия, постоянно здесь проживавшие. Выявлены не только их имена, памятники материальной культуры, но и фракийские святилища, установлены божества, которым они поклонялись, расширены представления об их быте и культуре.

Л и т е р а т у р а

1. Банев К., Лазов Р. Тракийската романизация *extra fines* // България в светът през вековете. — София, 1983. 2. Белов Г.Д. Бронзовые статуэтки из Херсонеса // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968. 3. Бешевлиев В. Проучвания върху личните имена у траките. — София, 1965. 4. Блаватский В.Д. Вопрос о фракоязычном населении в Прикубанье и Боспорском государстве // Блаватский В.Д. Античная археология и история. — М., 1985. 5. Велков В. Рабы-фракийцы в античных полисах Греции VI — II вв. до н.э. // Вестн. древ. ист. — 1967. — № 4. 6. Георгиев В. Тракийският език. — София, 1957. 7. Геров Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римското време // Годишник на Софийския ун-тет. Филос.-филолог. фак., 1961. — Т. 54. 8. Гилевич А.М. Могила с двумя подбоями // Сбобщ.Херсонес.

¹ Пользуемся случаем, чтобы выразить благодарность А. Минчеву, обратившему наше внимание на эту коллекцию.

- музея. 1961. - Вып. 2. 9. Граков Я.Н., Виноградов Ю.Г. Новые надписи из Херсонеса Таврического // Вестн. древ. ист. - 1970. - № 3. 10. Золотарев М.И. Кубок с посвящением Зевсу Димеранскому // Крат. сообщ. Ин-та археологии АН СССР; 1981. - Вып. 168. 11. Кадеев В.И. О культурных связях Херсонеса Таврического с Фракией и Мезией в первых веках н.э. // Вестн. Харьк. ун-та. - 1988. - № 316. 12. Кадеев В.И. Новый надгробный памятник П в. н.э. из Херсонеса // Крат. сообщ. Ин-та археологии АН СССР, 1985. - Вып. 182. 13. Кадеев В.И. Раскопки в Херсонесе // Археолог. открытия 1970 года. - М., 1971. 14. Кадеев В.И. Раскопки в портовом районе Херсонеса // Археолог. открытия 1981 года. - М., 1982. 15. Кадеев В.И. Раскопки в портовом районе Херсонеса // Археолог. открытия 1983 года. - М., 1985. 16. Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. - Харьков, 1981. 17. Кадеев В.И.; Романчук А.И. Раскопки в портовом районе Херсонеса // Археолог. открытия 1975 года. - М., 1976. 18. Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Північне Причорномор'я та Західний Понт: проблема контактів // Археологія. - 1984. - № 4. 19. Корпус боспорских надписей. - М.; Л., 1965. 20. Косцюшко-Валюжинич К.К., Скубетов М.И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 году // Изв. Археолог. комиссии, 1907. - Вып. 42. 21. Крапивина В.В. Вотивный рельеф с Митрой из Ольвии // Ист. и археолог. Слободской Украины. - Харьков, 1992. 22. Крыкин С. Фракийский субстрат в античных колониях Северного Причерноморья // *Thracia*, 1988. - 8. 23. Латышев В.В. Эпиграфические новости из южной России // Изв. Археолог. комиссии, 1904. - Вып. 10. 24. Надписи Ольвии. - Л., 1968. 25. Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н.э. - М., 1954. 26. Ростовцев М.И. Бронзовый бюст Боспорской царицы и история Боспора в эпоху Августа // Труды Моск. археолог. о-ва. - М., 1916. - Т. 25. 27. Ростовцев М.И. Военная оккупация Ольвии римлянами // Изв. Археолог. комиссии, 1915. - Вып. 58. 28. Ростовцев М.И. Новые латинские надписи с юга России // Изв. Археолог. комиссии, 1908. - Вып. 27. 29. Ростовцев М.И. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре // Изв. Археолог. комиссии, 1911. - Вып. 40. 30. Сорочан С.Б., Шевченко А.В. Западнопонтийские светильники II-III вв. н.э. // Вестн. Харьк. ун-та, 1983. - № 238. 31. Страбон. География. - М., 1964. 32. Султов Б. Един занаятчийский центр в Долна Мизия // Археология. - 1962. - Кн. 4. 33. Тракийски све-

тилища // Тракийски паметници. - София, 1980. 34. Трещева Ю.Н. Просопография должностных лиц Ольвии I-III вв. н.э. // Вестн. древ. ист. - 1977. - № 4. 35. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // Отчет Археолог. комиссии за 1904 г. - СПб., 1907. 36. Штаерман Е.М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае // Вестн. древ. ист. - 1946. - № 3. 37. Штерн Э.Р. О последних раскопках и находках в Ольвии // Зап. Одес. об-ва истории и древностей, 1900. - Т. 22. 38. Щеглов А.Н. Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического // Древ. Фракийцы в Север. Причерноморье. - М., 1969. 39. *Cichorius. Cohors* // *Pauli-Wissowa-Krolli Real-Enzyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, 1900. Bd. 4. 40. *Corpus inscriptionum latinarum*. V. 1-15. - Berolini, 1863-1899. 41. Dean L.R. *A Study of Cognomina of Soldiers in Roman Legions*. - Princeton, 1916. 42. Detschew D. *Die Thrakischen Sprachreste*. - Wien, 1957. 43. Fink R. Q. *Roman military Records on Papyrus*. - Princeton, 1971. 44. Gordon M.L. *The Nationality of Slaves under Early Roman Empire* // *Journal of Roman Studies*. 1924. Vol. 14. 45. Kajanto J. *Supernomina. A Study in Latin Epigraphy*. - Helsinki, 1966. 46. Latyscher B. *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini*: V. 1. - Ed. 2. - Petropoli, 1916. 47. Majewski K. *Kultura rzymska w Bulgarii*. - Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. 48. Mateescu G. G. *Nomi traci nel territorio scito-sarmatico* // *Ephemeris Dacoromana*. 1924. T. 2. 49. Russy J. J. *Elemente traco-getice in Scitia si Bosporul Cimmerian* // *Studii si cercetari de istorie veche*. 1958. T. 9. N 9. 50. *Scythica et Caucasica e veteris scriptoribus Graecis et Latinis*, Vol. 1-2. - Petropoli, 1893-1906. 51. Vlahov. *Typologie und Chronologie der Personennamen bei den Thrakern* // *Thracia*. Vol. 1. - Serdicae, 1972. 52. Webster G. *The Imperial Army of the First and Second centuries A. D.* - London, 1969. 53. Zgusta L. *Die Personennamen Griechischen Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste*. - Praha, 1955.

ВЫХОДЦЫ ИЗ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В НИЖНЕЙ МЕЗИИ И ФРАКИИ В I-III вв. н.э.

Исследование взаимных контактов населения фракийских земель (в I в. н.э. на этой территории были созданы римские провинции Нижняя Мезия и Фракия) и северного побережья Черного моря имеет важное значение для восстановления общей картины экономических и культурных связей, существовавших между Западным и Северным Причерноморьем в античное время.

До настоящего времени исследователи основное внимание уделяли проникновению фракийского и греко-римского населения из восточно-балканских земель в Северное Причерноморье. Работ, посвященных участию уроженцев Северного Причерноморья в социально-экономической жизни городов и поселений Нижней Мезии и Фракии, в исторической литературе нет.

В данной статье предпринимается попытка установить пребывание выходцев из Северного Причерноморья в восточнобалканских землях, а также определить то место, которое они занимали в провинциальном обществе.

Ряд надписей, указывающих на присутствие здесь уроженцев Северного Причерноморья, происходит из западнопонтийских реческих городов. Так, при раскопках античного Одессоса обнаружено два надгробия выходцев из Тире. Одно из них поставили своему сыну Домнину, умершему в двадцатилетнем возрасте, Аврелий Гераклид и Мадагава [29, *vol. I*², № 229]. Под другой стелой, согласно тексту эпитафии, была погребена Аврелия Абриния из Тире, отцом которой был Аврелий Фордигал, а матерью — Мадина, дочь Артемидора [29, *vol. I*², № 228 *bis*]. Оба памятника датируются: конец II — первая половина III в. н.э. Большое сходство эпитафий по форме и стилистическим особенностям позволяет предположить, что они могли быть составлены одним и тем же автором [29, *vol. I*², *f. 214*]. Тщательно изготовленные надгробия из мрамора указывают на известное материальное благополучие выходцев из Тире, проживавших в Одессосе. В обоих случаях надписи подчеркивают "благородное" происхождение умерших, причем члены их семей имеют римское гражданство. Обращает на себя внимание и присутствие в эпитафиях имен иранского происхождения, что может рассматриваться как свидетельство разнородности этнического состава населения

Тиры в первые века н.э. или, по крайней мере, постоянных контактов жителей города с ираноязычным населением.

Ко времени ранней Римской империи относится и происходящее из раскопок Томи надгробие Сатира, поставленное его отцом — ольвиополитом Понтиком, сыном Никия [9, № 4, с. 312]. Отметим, что все три имени неоднократно встречаются в ономастиконе Ольвии первых веков н.э., причем в ряде случаев их носители занимали высшие административные должности. Так, например, Понтик Никиев упоминается дважды: как стратег [28, № 82] и как первый архонт [28, № 128], а Никий, сын Понтике, два раза упоминается как стратег [28, № 80, 102].

Приведенные надписи имеют общую особенность — в них непременно указывается этникон умершего. Это позволяет считать, что упомянутые в эпитафиях лица, хотя они и могли быть римскими гражданами, весьма состоятельными людьми, не принадлежали к числу граждан западнопонтийских городов, а проживали в них, скорее всего, на правах ксенов — иноземцев, свободных с юридической точки зрения, но лишенных политических прав. Наличие этой социальной группы в структуре общества городов Нижней Мезии и Фракии засвидетельствовано как эпиграфическими памятниками, так и данными нарративных источников [29, *vol.* 1², № 58; *vol.* 4, № 2263, 2265; 7, с. 68].

Выходцы из Северного Причерноморья, проживавшие в городах Нижней Мезии и Фракии, в большинстве занимались, очевидно, торговлей. Именно торговые интересы заставляли их проникать во внутренние районы Нижней Мезии. Так, купцами, вероятно, были ольвиополит и уроженец Тиры, жившие во II в. н.э. в Тропэум Траяни [32, р. 209]. О лице "с шаблонным гентильным именем и греческим когноменом, родившемся в Тире" идет речь в надписи римского времени из Эскуса [8, с. 91, заб. 9]. По мнению Р. Вульпе, торговцем из Ольвии мог быть и Марк Невий Пальма Теотимиан [32, р. 186], посвятивший в конце III в. н.э. жертвенник Юпитеру Ольвиополитанскому в Тропэум Траяни [26, № 12464]. Однако специальное исследование этой надписи из Ад-мк-лиси, проведенное П. О. Карышковским [14, с. 168-170], показало, что автор посвящения являлся, скорее всего, воином.

На существование прочных торговых связей между Северным и Западным Причерноморьем и на возможность более или менее продолжительного пребывания уроженцев Северного Причерноморья в

западнопонтийских городах указывают почетные декреты, принятые в честь жителей Херсонеса и Тиры гражданами Томи и Каллатии [3, с. 256, № 26; 9, с. 255, № 20; с. 310-311, № 2], а в декрете ольвиополитов в честь каллатийца Навтима, сына Пасиада, речь идет о неоднократных посещениях Каллатии и гражданами Ольвии [28, № 27]. Большинство перечисленных декретов относятся к эллинистическому времени, но нет сомнения, что столь широко распространенная в греческом мире форма поощрения иногородних граждан, содействовавших укреплению межполисных связей, продолжала существовать и в первых веках н.э. Обычно к числу привилегий, гарантируемых гражданам других городов почетными декретами, относились потомственная проксения, право гражданства, равноправие в налогах, право беспрепятственного въезда в город и выезда из него с имуществом в мирное время и в период военных действий, а иногда и некоторые другие льготы, в том числе право на приобретение недвижимости. Таким образом, отмеченные подобными декретами лица греческого происхождения из Северного Причерноморья становились почетными гражданами западнопонтийских городов.

В начале двадцатых годов нашего столетия в ходе раскопок античной постройки у с. Черковица Ловечской области Болгарии, где в первых веках н.э., по мнению ряда исследователей, находилось римское укрепление Секуриска [5, с. 227; 27, с. 101-102], было обнаружено известняковое надгробие всадника Боспоранской алы [5, с. 226-227]. По мнению Б. Герова, памятник этот относится к раннему периоду римского господства во фракийских землях и датировать его следует, самое позднее, первыми годами принципата Клавдия [27, с. 101-102].

Участие боспорских вспомогательных войск в римской армии в первые века н.э. нашло отражение в различного рода источниках и, несомненно, может рассматриваться как реальное свидетельство известной зависимости правителей Боспора от Рима [1, с. 20; 20, с. 331]. В настоящее время известно о двух [1, с. 148; 20, с. 331] или трех [23, р. 60, 178; 25, *Col.* 255] когортах боспорских пехотинцев, а также одном кавалерийском отряде - упомянутой Боспоранской але. Отряд боспорской конницы, обладавшей, вероятно, высокими боевыми качествами [4, с. 141-145], принимал активное участие в военных действиях римлян. Так, данные эпиграфики свидетельствуют о присутствии Боспоранской алы в I в.н.э. не только в Мезии, но и в Сирии [26, № 6707], а во II в. н.э.

ала длительное время находилась в Дакии [24, Col. 1234; 26, № II97, 1344, 7888; 33, с. 19-20], где, возможно, была объединена с I Галльской алой [4, с. 149; 22, с. 6-7; 24, Col. 1245]. О продолжительности пребывания Веспоранской алы в Мезии к настоящему времени данных нет: надгробие воина из Черковицы является пока единственным свидетельством присутствия боспорской конницы во фракийских землях.

В 1964 году В. Герасимова-Томова опубликовала фрагмент римского военного диплома ветерана I Вспомогательного легиона [6, с. 79-81], найденный в с. Минерал. бани Хасковской области Болгарии - на территории античной Фракии. Не лишено оснований предположение автора публикации, что сохранившаяся часть имени вышедшего в отставку воина - *Tyraesus* - может рассматриваться как неизвестная ранее форма этникона, производного от названия находившегося на берегу Днестровского лимана античного города Тиря.

Трудно судить о том, какое положение занимал во фракийском обществе ветеран *Tyraesus*. Военные дипломы фиксировали те важнейшие права, которые закреплялись за получившими отставку воинами, и в первую очередь право римского гражданства. Исследователи балкано-дунайских провинций, как правило, относят ветеранов к привилегированной части населения, представители которой на основе достаточно высокого уровня материального благосостояния имели возможность занимать важные посты в городском и сельском самоуправлении [7, с. 37-39; 10, с. 68, 84-86; 15, с. II7-II8; 21, с. 260, 263 и др.]. Однако такая оценка места ветеранов в социальной структуре населения римских провинций представляется излишне суммарной, правомерной по отношению только к части бывших воинов. Об этом свидетельствуют и данные о ветеранах, поселившихся в Нижней Мезии и Фракии. Вышедшие в отставку воины приобретали здесь земельные участки, иногда становились владельцами вилл на этой территории. Некоторые из них, сумев накопить за годы службы значительные средства и умножить их за счет доходов от своих поместий, получали доступ к магистратурам в городском и сельском управлении, занимали важные жреческие должности. Но большинство ветеранов, не достигнув подобного уровня благосостояния, пополняло в Нижней Мезии и Фракии ряды мелких землевладельцев [12].

В истории греческих понтийских городов важное место занимает

проблема их взаимоотношений с племенным миром Причерноморья, в частности, вопрос о наличии варварских элементов в составе городского населения. В комментариях к списку эфбев римского времени из Одессоса [29, vol. I², № 50] М. Мирчев обращает внимание на имя Скифика, сына Сосии, отмечая при этом, что "этникон" $\Sigma\kappa\iota\theta\iota\kappa\omicron\varsigma$ указывает на неоднородность этнического состава населения города в первых веках н.э. [18, с. 38]. Надо полагать, что происхождение юноши автор считает скифским.

Имя Скиф во фракийских землях встречается в эпиграфических памятниках как в эллинистическое время, так и в первых веках н.э. Так, надпись из Каллатии III в. до н.э. свидетельствует, что Аристийон, сын Скифа, в числе других фиаситов, сделал взнос на постройку храма [3, с. 254, № 23]. Упоминается имя Скиф, причем неоднократно, и в надписи I-II вв. н.э. из Бизоне среди имен жрецов [29, vol. I², № 6].

Вопрос о пребывании скифов во фракийских землях часто возникал в исторической литературе главным образом в связи с проблемой скифского присутствия в Добрудже [2; 10, с. 10-12; 13; 17, с. 238-244]. Наличие скифов на этой территории как самостоятельной этнической группы в римское время представляется маловероятным. Накопленный исследователями материал, определенно свидетельствующий о пребывании скифов к югу от Дуная, относится к более раннему периоду. Последнее же упоминание античных авторов о скифах в этническом значении этого названия в Добрудже связано с событиями 62 г. до н.э.: совместно с бастарнами скифы поддерживают выступление греческих городов западнопонтского побережья против римского наместника Македонии Гая Антония Гибриды [13, с. 60]. Страбон прямо указывает, что в его время племена скифов и сарматов смешались с фракийцами [31, VII, 3, 2], а у Овидия наименование "скифы" выступает уже как традиционное, лишенное этнического содержания понятие [19].

Приведенные данные указывают на то, что потреблявшиеся в античное время применительно к Добрудже термины "Скифия" и "Малая Скифия" в первых веках н.э. полностью утрачивают свой этнический смысл. Тем более несостоятельными представляются попытки обнаружить здесь скифов выявлением в ономастике западнопонтских городов этого времени имени Скиф и имен, производных от него. Неоднократно и ранее высказывавшееся в научной литературе мнение о том, что подобные имена имеют греческое происхождение

и, следовательно, нет оснований видеть в носителях их непременно выходцев из скифской среды [16, с. 676; 29. vol 1², f. 38, 115], в настоящее время, думается, можно считать доказанным [11, с. 91-96].

Итак, инфильтрация выходцев из Тира, Ольвии и Херсонеса в восточнобалканские земли и Добруджу находит отражение в эпиграфических памятниках первых веков н.э. В основном это были лица, так или иначе связанные с торговой деятельностью. Хотя следы их присутствия и зафиксированы в таких относительно отдаленных от Черноморского побережья пунктах, как Эскус и Тропэум Траяни, большинство выходцев из Северного Причерноморья было, по всей вероятности, сосредоточено в греческих западнопонтийских городах, где они проживали на правах ксенов. В некоторых случаях за особые заслуги уроженцам Северного Причерноморья в этих городах специальным декретом могли быть дарованы права местного гражданства. Значительное число выходцев из Северного Причерноморья могло находиться в Мезии в I в. н.э. в составе Восточной алы; возможны также случаи поселения во фракийских землях ветеранов римской армии, происходивших из Северного Причерноморья. Вместе с тем следует отметить, что эпиграфические данные не позволяют судить определенно о присутствии во фракийских землях в первых веках н.э. представителей северопричерноморского племенного мира. В целом же пребывание в Нижней Мезии и Фракии выходцев из Северного Причерноморья, наряду с проникновением в северопонтийские города жителей восточнобалканских земель, несомненно, должно было способствовать укреплению исторически сложившихся связей между населением Северного и Западного Причерноморья.

Л и т е р а т у р а

1. Античные государства Северного Причерноморья / Под ред. Г.А.Кошеленко, И.Т.Кругликовой, В.С.Долгорукова. - М., 1984.
2. Блаватская Т.В. Греки и скифы в Западном Причерноморье // Вестн. др. ист. - 1948. - № 1.
3. Блаватская Т.В. Западно-понтийские города в V-I вв. до н.э. - М., 1952.
4. Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. - М., 1954.
5. Велков И. Новооткрыти старини // Известия на Бълг. археол. институт, 1923-1924. - Т. 2.

6. Герасимова-Томова В. Фрагменты от военни дипломи от Тракия и Долна Мизия // Археология. - 1984. - Кн. 2-3. 7. Геров В. Земевладението в Римска Тракия и Мизия (I-III в.) // Годишник на Софийския ун-тет. Фак-тет по класич. и нови филологии, 1977. - Т. 72. Ч. 2. 8. Геров В. Романизмът между Дунава и Балкана през първите три века на н.е.: Ч. 2 // Годишник на Софийския ун-тет. Филолог. фак-тет, 1951-1952. - Т. 47. 9. Граков В.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях // Вестн. древ. ист. - 1939. - № 3. 10. Златковская Т.Д. Мезия в I-II веках н.э. - М., 1951. 11. Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. - Харьков, 1981. 12. Кадеев В.И., Мартемьянов А.П. О ветеранах римской армии в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н.э. // Античный мир и археология. - Саратов, 1990. - Вып. 7. 13. Карышковский П.И. Скифы на Дунае // Укр. ист. журн. - 1971. - № 9. 14. Карышковский П.О. Из истории поздней Ольвии // Вестн. др. ист. - 1968. - № 1. 15. Колосовская Ю.К. Паннония в I-III веках. - М., 1973. 16. Корпус боспорских надписей / Под ред. В.В. Струве, М.Н. Тихомирова, В.Ф. Гайдукевича и др. - М.; Л., 1965. 17. Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. - М., 1979. 18. Мирчев М. Гръцки епиграфски пометници от Черноморското крайбрежие и вътрешността // Изв. на Варненското археол. дружество, 1951. - Т. 8. 19. Подосинов А.В. К истории скифов в Добрудже. По сведениям Овидия // Античная балканистика: Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. Предварительные материалы. Тезисы докладов. - М., 1980. 20. Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на Юге России: Т. I. - СПб., 1914. 21. Штаерман Е.М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае // Вестн. др. ист. - 1946. - № 3. 22. Beneš J. *Auxilia Romania in Moesia atque in Dacia*. - Praha, 1978. 23. Cheesman G.G. *Auxilia of the Roman Army*. - Oxford, 1914. 24. Cichorius. *Ala* // *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (далее - R.E). Hbd. 1. - Stuttgart, 1893. 25. Cichorius. *Cohors* // R.E. Hbd. 7. - Stuttgart, 1900. 26. *Corpus Inscriptionum Latinarum: Vol. 3* / Ed. Th. Mommsen. B., 1873-1902. 27. Cerrv B. *Epigraphische Beiträge zur Geschichte des Mösischen Limes in vorclaudischer Zeit* // *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae*. - 1967. T. 15. 28. *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini. Vol. 1. Ed. 2.*

- Petropoli*, 1916. 29. *Mihailov G. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae: Vol. 4, 1². - Serdica, 1966 - 1970.* 30. *Mrozewicz L. Roswój ustoję municypalnego a postępy romanizacji w Moeji Dolnej. - Poznań, 1982.* 31. *Strabonis Geographica: Vol. 1-2 / Rec. L. Kremer, - B., 1844-1847.* 32. *Valpe R. Histoire ancienne de la Dobroudja // La Dobroudja: Bucarest, 1938.* 33. *Wagner W. Die Dislokation der römischen Auxilliaformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. - B., 1938.*

О.А.Ручинская

АГОНЫ В РЕЛИГИОЗНЫХ ПРАЗДНЕСТВАХ ФРАКИЙСКИХ ЗЕМЕЛЬ В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ

В античных городах фракийских земель широкое распространение получила греческая агонистическая традиция. Она проявилась, главным образом, в таком своеобразном явлении эллинской культуры, как религиозное празднество.

Празднества устраивались в честь наиболее почитаемых богов греческого пантеона и обычно распадалась на две основные части. Первая, носившая характер священнодействий, была связана с определенными культовыми обрядами почитания богов: жертвоприношениями, торжественными шествиями, пением гимнов. Вторая, более широкая и разнообразная, включала в себя агоны, то есть разного рода состязания в спорте, музыке, театральном искусстве. И хотя главной частью празднеств являлись священнодействия, а состязания как бы дополняли их, вторая часть торжеств была для эллинов гораздо привлекательнее первой. Поэтому большое значение для изучения традиции греческой агонистики и ее роли в общественной жизни античных городов фракийских территорий имеет исследование именно этой стороны религиозных празднеств.

До настоящего времени данный вопрос остается слабо изученным. Как болгарские, так и отечественные исследователи, уделяя большое внимание изучению греческих культов, получивших распространение во фракийских землях, практически не рассматривают такую важную черту эллинского общества, как состязательность.

Целью данной статьи является попытка проследить проявления греческой агонистической традиции в религиозных празднествах

античных городов Западного Понта и внутренних районов Фракии.

Археологические и эпиграфические материалы позволяют связывать происхождение агонистических празднеств во фракийских землях с культом Аполлона, существовавшим в греческих городах Западного Понта, вероятно, с V в. до н.э. Культ Аполлона, имевший большое значение в Милете, был официальным и в религии ионийских причерноморских полисов. Как свидетельствуют надписи, Аполлония, Истрия, Одессе имели храмы бога и почитали его как верховное божество [35, Vol. 1, № 43, 389]. Официальный характер культа подтверждает и обнаруженная в Одессе голова от монументальной статуи Аполлона, по всей видимости, стоявшей в храме бога [31, с. 3]. Болгарские исследователи датируют этот памятник серединой V в. до н.э. и считают, что он является копией статуи Аполлону из Аполлонии Понтийской [32, с. 204]. Т.В.Блаватская указывает на почитание в ионийских колониях Аполлона именно в ипостаси Врача (*ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΙΑΤΡΟΥ*) [4, с. 209]. На монетах Истрии, Аполлонии, относящихся к IV в. до н.э., довольно часто встречается изображение Аполлона в лавровом венке [9, с. 28, № 27-32]. Согласно же свидетельствам античных авторов, лавровая ветвь — атрибут Аполлона Врача [27, III, IV, 4; 24, X, 7, 8]. По-видимому, на Западном Понте этот культ почитался так же, как и в других районах греческого мира, где в его честь устраивались празднества, частью которых были состязания. Это предположение подтверждают сведения о фестивалях с агонами в честь Аполлона Врача в Северном Причерноморье (Ольвия, города Боспора) [36, р. 465, 626].

Состязания, проводившиеся во время Аполлоний в Ольвии и на Боспоре, были гимнастическими. Это было не случайным явлением, так как греческая гимнастика была необходимой принадлежностью и неотъемлемой частью празднеств. Как отмечает Страбон, именно благодаря атлетическим состязаниям, Олимпийские игры стали самыми важными из всех существовавших в Элладе [29, III, 3, 30]. Поэтому, возможно, такого же характера были и агоны, сопровождавшие празднества в честь Аполлона на Западном Понте. На существование гимнастических состязаний в западнопонтийских городах указывают стригили, алабастры, бальзамарии и другие предметы, принадлежавшие атлетам. Эти находки были обнаружены при раскопках погребений эллинистического периода в Месембрии, Аполлонии [18, с. 285].

Интересна также надгробная плита первой половины IY в. до н.э. из некрополя Одесса, посвященная атлету [31, с. 5]. На плите изображен сюжет начала занятий в палестре: атлет, еще в одежде, прощается со своим слугой, который держит в руках сосуд для масла. Г.Тончева сравнила данную плиту с ей подобной из Афин и выяснила, что силуэт фигуры прислужника на надгробии из Одесса повторяет изображение на афинской плите, но фигура атлета не скопирована [31, с. 6]. Вероятно, скульптор из Одесса имел перед собой определенную личность. Существование же местных спортсменов свидетельствует в пользу проведения в Одессе гимнастических состязаний.

Открытое в Истрии здание палестры [4, с. 233] позволяет сделать вывод, что в таких крупных городах, как Истрия, Аполлония, Каллатия, Одесс, система подготовки атлетов была организована по общегреческому образцу. В каждом античном городе обычно был гимнасий [37, р. 125]. Косвенным свидетельством существования гимнасиев в городах Западного Понта служит декрет из Одесса в честь Ксенандра [35, Vol. I, № 45]. В нем упоминается гимнасиарх — руководитель гимнасия. Часто в греческих городах встречался не один, а несколько гимнасиев: для юношей, для взрослых мужчин [30, с. 279]. Можно предположить, что такая традиция была перенесена и в Западное Причерноморье, так как известно, что в Каллатии и Одессе существовали объединения юношей в эфебии [35, Vol I, № 14, 47 *lfs*, 50]. По мнению исследователей, система воспитания эфеев здесь была подобна общегреческой [4, с. 125]. Возможно, для них был предназначен специальный гимнасий, а следовательно, они тренировались и состязались отдельно.

В греческой агонистической системе было принято подразделять всех участников состязаний на возрастные группы: мальчики, юноши и мужчины (взрослые граждане полисов) [34, р. 233]. Для юношей и мальчиков устраивались специальные праздники, посвященные Гермесу, часто выступавшему покровителем агонистики. Спортивный праздник эфеев — Гермеи наиболее известен в палестрах Афин [37, р. 127]. Довольно широко он был распространен и в греческих городах Северного Причерноморья — Ольвии, Херсонесе, Горгиппии [3, с. III; 19, с. 311]. По-видимому, такие празднества существовали и на Западном Понте. Судя по изображениям на монетах, Гермес широко почитался в греческих западнопонтских городах [9, с. 13-25]. Наиболее точное упоминание о культе Гермеса и проводившихся в его честь празднествах относится к

IV в. до н.э. Так, в декрете из Одесса в честь Ксенандра, сына Апатура, говорится о ежегодных празднествах, посвященных Гермесу и называвшихся *ТА ЕРМАТА* [35, Vol. I, № 45].

Агонистические празднества, проводившиеся в полисах Западного Понта в период их автономного существования (VII-I вв. до н.э.) носили местный характер и не были особо заметны в античном мире. Но определенные достижения в развитии агонистики были и здесь, о чем свидетельствует декрет в честь феоров припонтийских и других городов III в. до н.э. [13, с. 247, № 12]. В нем говорится о посещении дельфийскими послами среди понтийских городов и Каллатии с приглашением на Пифийские праздники в Дельфах, известные своими состязаниями.

В первые века нашей эры празднества с агонами продолжают проводиться в Западном Причерноморье. Об этом свидетельствуют надписи из Каллатии и Месембрии, упоминающие гимнасиархов [14, с. 92, 120]. Существуют агоны в это время и в Одессе [12, с. 49]. Но если ранее они проводились в честь Аполлона и при его хаме, то теперь они носят название Дарзалеи. Их проведение связано с почитанием фракийского Великого бога, который упоминается в некоторых надписях как их эпоним [35, Vol. I, № 47, 47 bis, 48]. Дарзал еще в предримскую эпоху вытесняет Аполлона и становится верховным богом Одесса [2, с. 151]. Однако, по мнению Т. Герасимова, несмотря на то, что возникшие во II в. н.э. игры в Одессе носили название местного бога, по сути они остались прежними греческими и подражали Пифийским играм в Дельфах [11, с. 65].

Интересно, что подражание Пифийским играм, связанным с почитанием Пифийского Аполлона, было очень распространено во II-III вв. во фракийских землях. Причем с установлением здесь римского владычества и возникновением римских провинций агонистический центр с побережья Западного Понта перемещается в глубь фракийских земель. Довольно значительные агонистические празднества устраиваются в Перинфе, Филиппополе, Сердики. Системой подготовки и проведения, видами состязаний эти игры были подобны известным греческим, что можно увидеть на примере празднеств в Филиппополе.

Филиппополь, один из важнейших городов римской провинции Фракия, как любой крупный город античности имел специальные помещения для гимнастических упражнений. Об этом свидетельствует надпись в честь кситарха, который назначался императором и пожизненно руководил состязаниями [35, Vol. 3(1), № 893]. Кситарх

заведовал специальным залом с покрытием, предназначенным для атлетических занятий в любое время года и особенно зимой. Это закрытое помещение обычно было при гимнасии [7, у, II, 4]. В надписи указывается, что Филиппопольский кситарх был родом из Пауталии. Поэтому, возможно, такая же должность и такой же зал при гимнасии были и там. В Филиппополе для гимнастических состязаний предназначалось еще одно сооружение — стадион. Построенный во II в. н.э., он вмещал 30 тысяч зрителей [5, с. 52]. Эпиграфические и нумизматические материалы дают возможность представить, какими были организация и программа игр в Филиппополе.

Согласно греческой традиции перед борьбой и другими парными видами состязаний обычно проводилась жеребьевка [21; 40]. Такой сюжет довольно часто встречается на монетах и медальонах из Филиппополя [23, с. 372, табл. 9]. Согласно изображениям жеребьевка проводилась с помощью круглых палочек или шаров с углублением в середине [10, с. 304, табл. П, 7, 5]. На них отмечалось по одной букве, каждый участник состязания получал такую палочку или шар и при совпадении букв определялись пары борцов. На монетах из Филиппополя отражено пять видов атлетических состязаний: бег, метание диска, метание копья, борьба и кулачный бой [10, с. 304, табл. П, 7, 5]. Болгарские исследователи, перечисляя эти виды, совершают ошибку, называя их пентатлоном [10, с. 295; 17, с. 346]. В программу классического пятиборья никогда не входил кулачный бой. Пентатлон состоял из бега, прыжков, метания диска, метания копья и борьбы [38, с. 47]. Поэтому здесь можно говорить лишь о пяти, по-видимому, отдельных видах состязаний. За победу в агоне греческие атлеты получали различные награды и отличительные знаки [27, III, IV, I]. С самого начала существования игр в Филиппополе они были священными и наградой на них служили лавровый венок и пальмовая ветвь [10, с. 304, табл. П, 8, 12]. Судя по надписям на монетах, игры в Филиппополе и название носили Пифийских (*ΠΥΘΙΑ ΕΝ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙ*), подобно священным играм в Дельфах [23, с. 267, 424]. Однако в III в. н.э. в Филиппополе, возможно, и в других полисах Фракии возникают новые игры. Если Пифийские игры были частью религиозного праздника, то новые приобретают политический характер. В 214 году в честь императора Каракаллы были учреждены Александрийские игры, а в 218 году при Элагабале — Кендризийские, которые получили свое название по

эпиту главному богу Филиппополя Аполлона Кендризоса. В храме этого бога был учрежден культ императора [II, с. 304, табл. П, 2; 12, с. 49]. Новые игры становятся одной из форм почитания императорского культа. Они утрачивают свой священный характер и становятся скорее зрелищами, чем религиозными событиями. Слава, связанная с победой на священных играх во время религиозных празднеств, рассматривалась как наивысшее счастье, доступное человеку и даже приобщающее его к богам [20; 10].

Популярность агоней зависела от важности культа, в честь которого устраивался праздник. Качество же новых игр во многом определяла ценность наград. Нумизматические материалы из Филиппополя свидетельствуют, что победителям теперь вручают не только лавровый венок и пальмовую ветвь, но и корону (*corona donatica*), сделанную из легкой материи и украшенную золотым или позолоченным орнаментом, а также денежные суммы, вложенные в кожаные сумки [10, с. 297; табл. I, 7; II, с. 302, табл. П, 8, II, 12]. Имена победителей на всех греческих играх заносились в специальные списки [24, V, 8]. Составлялись они и в Филиппополе. Из них становится известно, что проводившиеся здесь игры были настолько значительны и популярны, что на них съезжались атлеты из других городов Балканского полуострова и даже из Малой Азии [35, *vol.* I, № 63; *vol.* 3(1), № 889, 890, 894, 1040; *vol.* 4, № 1910].

Было бы несправедливо ограничиться в обзоре религиозных фестивалей во фракийских землях только празднествами с гимнастическими агонами. Греческая идея калокагатии подразумевала и мусические состязания, которые, как и гимнастические, являлись частью священных празднеств.

Ни одно религиозное торжество, ни одно празднество в Греции не обходилось без музыки и мусических искусств. "Железный меч не выше прекрасной игры на кифаре", — в этих словах поэта Алкмана [I, с. 28] видно восторженное отношение древних греков к музыке. Музыкальные традиции во фракийских землях имели глубокие корни. Отсюда, как свидетельствует греческая мифология, происходят мифические певцы Орфей, Тамарис, Мусей. Поэтому перенесенная на эти земли греческая мусическая культура нашла благодатную почву для развития. К сожалению, дошедшие до нас сведения о мусических состязаниях во фракийских землях очень отрывочны. Первые из них относятся к греческим городам на побережье Западного

Понта. III веком до н.э. датируется обнаруженный в Одессе надгробный памятник, на котором представлен момент состязаний по музыке или ораторскому искусству [31, с. 16]. Изображен состязатель, слушатели, а также награды — ваза и пальмовая ветвь. Косвенным подтверждением состязаний в ораторском искусстве может служить терракотовая статуэтка оратора II в. до н.э. из Одессы [16, с. 66, № 83]. Возможно, подобные состязания во фракийских землях проводились и в первые века нашей эры. О развитии риторического искусства во второй половине II в. свидетельствует надпись на базе статуи из Пауталии, в которой чествовался "наилучший софист" [35, Vol. IV, № 2054]. Слово "софист" в императорскую эпоху означало учителя красноречия и странствующего оратора. Софисты могли показывать свое красноречие при встрече императора или провинциального правителя, при освящении храмов и театров, на общественных празднествах. Возможно, во время одного из таких празднеств и отличился упомянутый оратор.

В Греции достаточно популярными были литературные состязания по составлению хвалебных стихотворений, эпиграмм. Надпись из Херсонеса [33, № 433] свидетельствует о распространении подобных состязаний в Северном Причерноморье. Вполне вероятно, что такая традиция была перенесена и во фракийские земли. Имеющиеся сведения о надгробных эпиграммах из Пауталии и некоторых других городов позволяют говорить о наличии местных поэтов [8, с. 279], однако прямых сведений о литературных состязаниях не обнаружено.

Некоторые предположения можно высказать и о проведении во фракийских землях музыкальных состязаний. Во Фракии известны все греческие музыкальные инструменты: лира, кифара, аялос сиринги [26, с. 35-36]. В употреблении был даже такой сложный музыкальный инструмент, как водяной орган [35, Vol. 3(1), № 1453]. Греки были высокими ценителями искусства и хорошо разбирались в музыке. По словам Лукиана, во время Пифийских игр судьи вытолкали из театра некоего Евангела из Тарента, так как тот, играя на лире, лишь "ударял по струнам, извлекая из них что-то нестройное и ни с чем не сообразное". Зато Эмел из Элеи "пропел умело и сыграв сообразно законам искусства, одержал верх и был провозглашен победителем" [22, с. 8-10]. Одним из любимых музыкальных инструментов в Элладе была флейта. Выступления флейтистов и певцов под ее аккомпанемент были обязательным

элементом музыкальных состязаний. Плутарх, описывая один из Пифийских фестивалей, сообщает об огромном влиянии, которое оказывала флейта на эллинов. Он пишет, что флейтист "показал музыку, сильнее всякого вина опьяняющую ... слушатели уже не довольствовались выкриками и отбиванием такта, вскакивали с мест и сопровождали эту музыку соответствующими телодвижениями" [27, УП, У, I]. Широкое распространение разнообразных музыкальных инструментов во фракийских землях позволяет предположить проведение здесь музыкальных состязаний.

Недостаточность сведений позволяет делать лишь предположения о существовании литературных и музыкальных состязаний в этом районе греческого мира. Правомерность таких предположений подтверждают сведения о существовании мусейона в припонтийском городе Истрия (IY-III вв. до н.э.) [4, с. 215]. Некоторые трудности возникают и при определении праздника, во время которого проводились мусические состязания во фракийских землях. С древних времен покровителем Муз считался Аполлон. Божественный Аполлон Мусагет вдохновлял как поэтов, так и музыкантов, певцов и танцоров. Светозарного бога изображали с лирой в руках; мифы рассказывали, что он нередко и сам состязался в игре на музыкальных инструментах [27, УШ, IY, 4]. Широкое распространение культа Аполлона во фракийских землях наводит на мысль, что мусические агоны проводились во время религиозных празднеств, посвященных именно этому богу.

Более конкретные сведения сохранились о Дионисийских празднествах, частью которых были театральные представления. Культ Диониса был широко распространен как в припонтийских, так и во внутренних городах фракийских земель. В западнопонтийских городах значительное влияние этот культ приобретает в IY в. до н.э. [2, с. 169]. Об этом свидетельствуют надписи в честь Диониса от обществ вакхантов Дионисополя, Аполлонии, Каллатии [35, vol. I, № 10; 4, с. 211, 222, № 23]. Празднества носили государственный характер, что следует из надписи III-II вв. до н.э., сообщающей о предоставлении гражданам Одесса проксении и прав на почетные места во время Дионисийских торжеств в Дионисополе [35, vol. I, № 13]. Культ Диониса в святилище бога отправляли определенные жрецы, которые на свои средства устраивали и празднества [35, vol. I, № 13].

Надпись из Месембрии сообщает, что гражданин этого города Садал был "увенчан золотым венком во время Дионисий в театре".

[15, с. 174-177]. По всей видимости, фестиваль в честь бога Диониса носил во Фракийских землях такой же характер, что и в других городах греческого мира. После различных церемоний, большого пира, состязаний хоров у жертвенника Диониса все собирались в театре, где архонты награждали граждан, а затем начинались театральные представления. Театральных зданий в западнопонтийских городах не обнаружено, но многочисленные находки терракотовых статуэток актеров и театральных масок косвенно подтверждают существование театров в них.

Греческие актеры, чтобы подчеркнуть изображаемый ими образ, обычно одевали маски. Кроме того, исполнение нескольких ролей в пьесе одним актером и женских ролей мужчинами, составлявшее одну из особенностей греческой драмы, было возможно только при употреблении масок. Маски были последствием древнейших обрядовых представлений, процессий, игр, положивших начало греческому театру, связанному с празднествами в честь Диониса. Лукиан дал совершенно точное описание греческих актеров: "Я видел, Солон, тех, которых ты называешь трагиками и комиками: у них была тяжелая и высокая обувь, одежды, украшенные золотыми лентами, на головах какие-то смешные личины с огромными отверстиями для рта, из которых они издавали ужасный крик. Я думаю, что в это время город справлял праздник в честь Диониса" [20, с. 23].

Терракоты, изображающие актеров, и театральные маски IV-III вв. до н.э. были обнаружены в Аполлонии, Месембрии, Одессе и Каллатии [16, с. 30-58, № 77-69]. Возможно, именно с этого времени начинают проподиться театральные представления во Фракийских землях. Терракотовые статуэтки актеров и маски местного изготовления позволяют говорить о разнообразной программе театральных представлений, включавшей трагедии, комедии и, возможно, пантомимы [16, с. 58, № 68-69].

В первые века нашей эры театральные представления ставятся во многих городах Фракийских земель. Ко II в. относится свидетельство о существовании в Никополе на Истре одефона - небольшого крытого театра, вмещавшего 400 зрительских мест, предназначенного для музыкальных представлений [35, Vol. II, № 604]. В Филиппополе был обнаружен театр под открытым небом [17, с. 334]. Судя по находкам театральных масок и надписи, в которой упоминается городской советник, имевший право на два места в театре во время театральных представлений, возможно, такой же театр был и во Рациарии [6, с. 12]. Программа представлений практиче-

ски не изменилась. В Ульпии Эскус была обнаружена мозаика конца II – начала III вв. с изображением сцены из комедии Менандра "Ахейцы" [25, с. 19]. Продолжают ставиться пантомимы и трагедии, но роль последних в римское время значительно снижается.

Со II в. значение религиозных празднеств все более уменьшается. Агоны, как необходимый атрибут священных празднеств, устраиваются в честь греческих богов и римских императоров, но их роль заметно ослабевает. Все большую популярность приобретают зрелища: гладиаторские игры, бои со зверями, противоречащие духу эллинской агонистики. Зрелища устраиваются и в театрах – святилищах Диониса, что постепенно приводит к прекращению театральных представлений. Постепенно в III в. н.э. священные агонистические празднества во фракийских землях окончательно прекращают свое существование.

Итак, можно отметить, что, начиная с II века до н.э., во фракийских землях получают распространение религиозные празднества. Необходимой частью этих празднеств были разного рода агоны. Таких возможных агонистических празднеств существовало три: в честь Аполлона (в различных ипостасях), Гермеса и Диониса. Наибольшую популярность во фракийских землях получили священные празднества с гимнастическими состязаниями. В первые века н.э. они превращаются в крупные культурные события, получившие широкий резонанс не только во Фракии, но и далеко за ее пределами. Празднества с мусическими агонами также были довольно популярны, но на протяжении всей своей истории они, скорее всего, выступали в качестве небольших местных празднеств. Религиозные празднества с агонами были не единственной, но самой яркой и наиболее употребимой формой почитания богов греческого пантеона во фракийских землях. Одновременно это свидетельствует о глубоком проникновении агонистической традиции в общественную жизнь античных городов Фракии.

Л и т е р а т у р а

1. Адриан. Парфении // Эллинские поэты. – М., 1963.
2. Белова М. Религия на Одессос, Дионисополис и Бизоне в предпримската эпоха // Трудове на В.-Търнов ун-т, 1977. – Т. 14. – Кн. 3.
3. Берзин Э.О. Горгиппийский агонистический каталог // Сов. археология. – 1961. – № 1.
4. Блаватская Т.В. Западнопонтийские

- города в VI-I вв. до н.э. - М., 1952. 5. Ботушарова Л. Три документа за историята на римския Филипопол // Археология. - 1968. - № 2. 6. Велков В. Приноси към историята на римските градове в България // Трудове на Висшия пед. ин-т "Кирил и Методий". - В.Търново, 1965. - Т. 2. - Кн. 1. 7. Витрувий. Десять книг об архитектуре. - М., 1936. 8. Геров В. Проучвания върху западнотракийските земи през римското време. Ч. I. // Годишник на Софийския ун-т. Филологически ф-т, 1960. - Т. 54. - Кн. 3. 9. Герасимов Т. Антични и средновековни монети в България. София, 1975. 10. Герасимов Б. Вележки върху питийските, александрийските и кендризийските игри във Филипопол // Изслед. в чест на акад. Д. Дечев. - София, 1958. 11. Герасимов Г. Култова статуя на Великия бог Дарзалас в Одесос // Известия на Варненското археологическо дружество, 1951. - Кн. 8. 12. Гочева З. Религиозните представи на траките и културното наследство // Проблеми на културното наследство. - София, 1981. 13. Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестн. древ. ист. - 1939. - № 3. 14. Данов Х.М. Западният бряг на Черно море в древността. - София, 1947. 15. Данов Х.М. К истории Фракии в III в. до н.э. Новая надпись из Месембрия // Вестн. древ. ист. - 1954. - № 2. 16. Дремсизова-Нелчинова Ц., Тончева Г. Антични теракоти от България. - София, 1971. 17. История на България. Т. I. - София, 1979. 18. Кацаров Г.И. Нови находки от некропола на Месембрия // Изв. на Археологически институт, 1932/33. - Т. 7. 19. Латышев В.В. Новый гимн в честь Гермеса // ПОНТИКА. - СПб., 1909. 20. Лукиан. Анахарсис, или об упражнении тела // Лукиан. Собр. соч. Т. I. - М.; Л., 1935. 21. Лукиан. Гермотип, или о выборе философии // Собр. соч. Т. I. - М.; Л., 1935. 22. Лукиан. Неучу, который покупал много книг // Собр. соч. Т. 2. - М.; Л., 1935. 23. Мушмов М. Античните монети на Пловдив // Годишник на Пловдивската Народна Библиотека, 1924 (1926). 24. Павсаний. Описание Эллады. - Л.; М., 1940. 25. Пенев П. История на Българския драматически театър. - София, 1975. 26. Петров С. Музикалната култура на древна Тракия // Българска музика, 1972. - Вып. 10. 27. Плутарх. Застольные беседы. - Л., 1990. 28. Русяева А.С. Духовная культура населения ольвийского государства: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. - Киев, 1990. 29. Страбон. География. - Л., 1964. 30. Тиханович П.В. Очерк гимнастических игр у древних греков // Журн. Мин-ва Народ. Про-

- свещ. - 1856, - № 12. 31. Тончева Г. Скульптурата в Одесос от V-Г вв. пр. н.в. // Изв. на Народния музей. - Варна, 1969, - Вып. 5.
32. Фрал И. Нов документ за статуя на Аполон от Каламис // Изв. на Археологически институт, 1956/1959. - Т. 21. 33. Latyshev V. *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini-Petropoli*, 1916, v.1, ed.2.
34. Jones A. H. M. *The Greek City from Alexander to Justinian*. - Oxford, 1940. 35. Michailov G. *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. - Serdicae*, 1956-1970. V. 1-4. 36. Minns E. H. *Scythians and Greeks*. - Cambridge, 1913. 37. 37. Olivrova V. *Sports and Games in the Ancient World*. - London, 1985. 38. Parnicki-Pudelko S. *Olimpia i Olimpiady*. - Poznań, 1964.

С.Б. Сорочан

К ВОПРОСУ О ПОСРЕДНИЧЕСКОЙ ТОРГОВЛЕ В ВИЗАНТИИ VI-IX вв.

В исторической литературе утвердилось мнение, что аграризация жизни городов Византии в VI-VIII вв. привела к резкому снижению роли торговца-посредника в обеспечении городского населения и росту непосредственной торговли жителей с округой [6, с. 156]. В свое время А.П. Рудаков полагал, что такой посредник вообще отсутствовал в сфере византийской торговли [8, с. 159]. Г. Гёриг, П.В. Безобразов и другие византинисты, изучавшие Книгу епарха, отмечали ее статьи, направленные на соблюдение принципа, что все должно насколько возможно покупаться из первых рук [19, с. 577-596; I, с. 33-38]. Эти положения, оформленные в виде свода правил, к концу IX века действительно подчеркивали предпочтительность такой продажи, однако остается неясным, насколько последовательно этот принцип соблюдался в практике повседневной торговли. Та же Книга епарха совершенно определенно разграничивала покупку для перепродажи и покупку для потребления, продажу непосредственному потребителю и продажу торговому посреднику [2, II, I; IV, I; V, 5; IX, I]. Наличие посредников в византийской торговле отметил М.Я. Сюзюмов, изучая уставные положения константинопольских систем [10, с. 17, 32]. Он видел этих перекупщиков в сфере производства шелка и льняных тканей, в рыботорговцах, салдамариях - торговцах товарами широкого потребления, владевших собственными лавками - эргастирями, а также в метапратах - "перекупщиках", которые все, по его мнению, стояли вне профессио-

нальных корпораций [10, с. 32]. При этом М.Л.Сюсюмов, отмечая роль салдамариев как перекупщиков разнообразной, в том числе пригородной продукции, полагал, что "данном уставом Лев VI стремился легализовать положение посредника между производителями пригородов и городскими потребителями" [2, с. 217]. Перепродажа (*διαπληρέξεις*) как посредническая торговля действительно была официально разрешена членам этой системы торговцев продовольствием и хозяйственными товарами широкого потребления, которые должны были следить за поступающими в город товарами и делать их закупки, если эти товары принадлежали к числу отнесенных к продаже в их эргастриях (*οφείλουσιν οἱ ἀλλομαριοὶ ἐπιτηρεῖν τὰς εἰσιούσας ἔξωθεν πραγματείας τὰς ἀνηκούσας αὐτοῖς*) [2, XIII, 4, 5].

Следовательно, салдамарии обладали монопольным правом на покупку и продажу целого ряда товаров массового спроса: нескоропортящихся продуктов питания, овощей, растительного и кедрового масла, глиняной посуды, ниток, веревок, гвоздей, гипса, смолы и "прочих товаров, которые продаются кампанами", то есть путем взвешивания с помощью гирь и мер [2, XIII, I]. В то же время для этого разряда торговцев-посредников были сделаны запреты в отношении перепродажи товаров, относящихся к благовониям, лечебным средствам, красителям, мылу, изделиям из льна, свежему мясу, вину и другим напиткам. Часть товаров, например керамические сосуды, чашки, миски, обозначенные термином *σκαψίδες*, салдамарии закупали в пригородных мастерских, так как эргастрии гончаров издавна старались размещать за пределами стен крупных городов, в сельской местности из соображений пожарной опасности, задымления воздуха и порчи его неприятными запахами [15, IY, 2, 15; p. 244]. То же относится к закупкам гипса, смолы, гвоздей, сыра, растительного масла, а также овощей и, возможно, льняных ниток, сырье для которых, как и для льняных веревок, канатов могли перерабатывать вне города [15. IY, 2, 16; p. 245; IY, 2, 19; p. 248; IY, 2, 20; p. 245; IY, 2, 21; p. 250; IY, 2, 22; p. 251]. Хозяевам таких пригородных или деревенских эргастриев было выгодно реализовывать свою продукцию через посредников. Подобные предписания о торговом посредничестве, на взгляд М.Я.Сюсюмова, были "новыми установлениями, результатом определенной политики правительства Византии в конце IX и X вв." [2, с. 25].

Видимо, необходимо удостовериться, насколько верно данное утверждение. Следует уточнить, существовала ли прежде посредническая торговля в Византии и насколько широко она была представлена в VII-IX вв., когда в обществе уже начался переход к иному, не античному способу производства. Ответ на эти вопросы поможет установить степень преимущества этого вида торговли и то место, каков она занимала в экономике раннесредневекового государства.

Прежде всего фигура перекупщика была хорошо известна в позднеримском городе [3, с. 96]. В конце IV в. Псевдо-Афанасий употреблял даже особый термин *πρὸς ὁρμαστῆς* для обозначения скупщика товаров, перехватывавшего их по дороге к рынку с целью повышения цен [13, Col. 372 B]. О скупщиках-посредниках в сфере производства и продажи одежды сообщают египетские папирусы римского времени из Египта [II, с. 89, прим. 501]. Иногда богатые перекупщики из числа знати действовали столь интенсивно, что ставили мелких ремесленников — "индивидуалов" в полную зависимость от себя [7, с. 85]. Обильный главным образом законодательный материал эпохи Юстиниана свидетельствует о том, что аргиропраты — торговцы драгоценностями и ростовщики являлись одновременно посредниками и поручителями при различных коммерческих и финансовых сделках, покупках имущества, отдаче в залог ценностей, продаже с торгов выморочного или конфискованного за долги имущества, собранного урожая [17. IV, 18, 2, 2; 18. Ed. IX, *praef.*; 16. XLI, I, 1; XLVI, 3, 88; 20, p. 142; 23, p. 21-23]. Судя по упоминанию Прокопия, подобными же посредниками являлись оптовые торговцы, нанимавшие навикуляриев для перевозки товаров, которые они затем распродавали мелким покупателям [25, XXV, 10]. Вообще в VI в. купля — продажа часто велась через третьих лиц, иногда вносивших при этом залог в обеспечение сделки [18, Nov. 136, cap. III; Ed. VII, cap. VII; Ed. IX, *praef.*]. Такие постоянные торговцы-комиссионеры обычно получали часть чистого дохода за свое посредничество. По закону посредник, продавший вещь, мог оставить у себя часть денег, если это был излишек, превышавший договорную цену [16, XLII, 2, 44]. Следовательно, практика посреднической торговли и связанное с ней право вести такую куплю-продажу не представляли ничего нового для ранней Византии и имели давнюю, в том числе правовую традицию. Можно ли говорить об ослаблении, снижении роли такой торговли в последующие столетия?

Из агиографии VII–IX вв. известны перекупщики, обьезжавшие и скупавшие у непосредственных производителей воск, лечебные травы, шельсть, лен или домотканное полотно [26, col. 3424–3676; 21, р. 24–25]. К посредникам относились также прасолы или скупщики, закупавшие продукты у крестьян на местных сельских ярмарках и перепродававшие их в городах. Один из таких торговцев упоминается в Житии Никона Метаноита [8, с. 155]. Похоже, что к его услугам должны были прибегать крестьяне, которые не всегда могли продать свои товары сами, не имели для этого свободного времени. Вместе с тем городской посредник, перекупщик, вмешивался в отношения между деревенским производителем и городским потребителем только в больших городах, число которых сократилось в Византии в VII–VIII вв. При доставке сельской продукции в небольшие поселения или на региональные ярмарки обычно обходились без посредников, что было характерно и для практики средневековой Европы. Нам также неизвестны факты, свидетельствующие о посреднической торговле монастырей, например о продаже в монастырских эргастриях производных товаров, как это было в поздней Византии [11, с. 42]. Зато население крупных городов, несомненно, прибегало к услугам торговцев-посредников. Типичным примером такой торговли являлась деятельность виноторговцев-капилосов, хозяев или арендаторов питейных заведений [2, XIX, 1]. Термин "выкупать", "откупать" (ἐξω-
λέομαι) в значении "перекупка" использовался в отношении сви-
ноторговцев, приобретающих для последующей продажи свиней [2, XVI, 2]. Законной также признавалась посредническая торговля между мясниками-макелариями, продавцами свинины и собственниками скота [2, XV, 1, 3; XVI, 2, 3]. Такое предпринимательство подразумевало закупку убойного скота на стороне и перепродажу его в городе мясникам, торговцам свиным мясом и прочим покупателям [2, XV, 1, 3, 4]. Продавцы свинины сами закалывали свиней, приобретенных ими у тех, кто пригонял стада в город из других местностей [2, XVI, 2]. В то же время другие перекупщики свиней — *μεταπράται* — подвергались преследованиям со стороны епарха, которому доносили об этом протостаты — главы объединения торговцев свининой [2, XV, 3]. Обязанности комиссионера-посредника (*μεσιτεύεις, μεσίτης*) при торговле лошадьми, быками выполняли так называемые вофры (*βοῦδροι*), которые получали за это по серебряному кератии, т.е. 1/24 номисмы за каждое проданное с их помощью животное [2, XXI, 1]. По закону к услугам посредника

мог прибегать рыбак для реализации своего улова [I4, IШ, 6, 7]. Рыботорговцы-ихтиопраты ежедневно скупали улов рыбы у артелей рыбаков, которые доставляли свежую рыбу для продажи с мест рыбной ловли на берег и на пристани [2; XII, I, 3]. Розничные торговцы солью — $\lambda\lambda\alpha\tilde{\omega}\lambda\alpha\iota$ — должны были быть посредниками между потребителями и управляющими государственных и сданных на откуп солеварен [9, с. I4, прим. 52].

Посредническая купля-продажа внедрялась не только в сферу торговли продовольствием. Именно такой торговлей занимались торговцы из Херсона, покупавшие ($\pi\rho\alpha\rho\mu\alpha\tau\epsilon\upsilon\sigma\upsilon\tau\alpha\iota$) меха и воск у печенегов и затем продававшие ($\pi\iota\pi\rho\alpha\delta\kappa\omega\varsigma\iota$), а точнее перепродававшие эти товары в византийские земли, что по известному свидетельству Константина Багрянородного являлось для херсонитов основным и жизненно важным ($\delta\upsilon\nu\alpha\nu\tau\alpha\iota\ \epsilon\tilde{\zeta}\epsilon\alpha\iota$) источником дохода [5, сар. 53, 530-53I, с. 274]. Видимо, среди членов Константинопольской системы сапонопратов — мылоторговцев были не только те, кто изготовлял мыло и сам же продавал его, но и торговцы, не связанные с процессом производства этого товара, то есть по сути дела перекупщики-посредники. Из анализа запретительного предписания о продаже мыла перекупщикам-метапратам следует, что мыло нельзя было продавать только тем из них, кто не был причислен к этому "делу" ($\tau\omicron\tilde{\iota}\epsilon\ \mu\epsilon\tilde{\iota}\ \delta\lambda\omicron\ \tau\tilde{\eta}\nu\ \alpha\upsilon\tau\tilde{\eta}\nu\ \omicron\tilde{\delta}\epsilon\iota\ \tau\epsilon\chi\nu\tilde{\eta}\nu$) [2, XII, 4]. Значит, среди сапонопратов были торговцы-посредники, приобретающие готовый товар у ремесленников-мылоторговцев с целью его перепродажи.

Посредник-торговец часто функционировал в трудоемких видах ремесла, занимаясь исключительно сбытом ремесленной продукции. Так, метаксопраты занимались посреднической торговлей, связанной с покупкой и последующей перепродажей шелка-сырца и готовой шелковой пряжи, причем должны были заниматься этим лишь в пределах города и продавать уже очищенную метаксу (пряжу) сирикариям — шелкоткачам [2, УI, 9; IO; I2-I4, УШ, 8]. Некоторые из них перепродавали с наценкой закупленный шелк-сырец даже членам своей системы [2, УI, 9]. Катартари, занимавшиеся очисткой метаксы, обязаны были покупать неочищенный шелк-сырец у метаксопратов [2, УI, 2], для этого входя с ними в условия товарищества — кинии, и возвращать им очищенную шелковую пряжу для последующей перепродажи сирикариям [2, УI, I, 4]. Таким образом выстраивалась цепь из посредников, в которой метаксопраты замыкали на себе катартариев и сирикариев [28, s. 71-72; 4, с. I45].

Нужда в посредниках объясняется также тем, что не все ремесленники могли торговать своими изделиями и значит им был необходим скупщик их продукции. Так, изготовители шелковых одежд — сирикарии не имели права сами продавать их, хотя на практике это, видимо, нарушалось, о чем свидетельствуют положения Книги эпарха, предписывающие тем, кто являлся одновременно и сирикарием, и вестиопратом, то есть и производителем, и продавцом тканей и изделий из них, выбрать лишь одну из этих профессий для своих занятий [2, III, 6]. Продажей же шелковых одежд и ценных видов тканей, т.е. посреднической торговлей, официально могли заниматься только торговцы-вестиопраты и сирикопраты, скупавшие у ремесленников такого рода продукцию [2, IV, I, 2, 7]. Посредническую торговлю вели изготовители и продавцы тканей и вещей из льна (офониопраты, мифаны) [2, IX, I, 6, 7], а также прандиопраты, закупавшие и затем перепродававшие одежды, ковры и некоторые ткани, поступавшие из Сирии и вообще с Востока [2, V, I, 2, 4, 5].

Из источников следует, что одной из главных функций торговцев-аргиропратов как в VI-VII вв., так и в IX в. была скупка — продажа золота, серебра, драгоценных камней [26. col. 306I; 23, p. 274-276, № 81]. Видимо, они были объединены в одну систему вместе с плавильщиками золота, ювелирами-хрисохами [2, II, I-12]. Вместе с тем Книга эпарха четко различает функции одних и других. Ни в одном из предписаний раздела об аргиопратах последние не связаны с изготовлением драгоценных украшений, ювелирных изделий, тогда как хрисохи-ювелиры, в отличие от них, не имели права покупать для своего ремесла больше литра золота и определять цены готовых изделий. И.Ф. Фихман справедливо замечает, что слово "ювелир" вполне конкретно обозначалось в египетских папирусах византийского времени специальным термином χρυσόχοος, χρυσόχοι или χρυσοϋρῆς, но никак не аргипропат, равно как и серебряных дел мастер, к которому часто приравнивают аргипропата, именовался χρυροπλάτης или χρυροκόπος [II, с. 27-28]. К тому же хрисохи имели в системе собственного главу — проэстота (... τῷ προεστῶτι τῶν χρυσοχόων) [2, II, 8, 9, II]. Хотя М.Я. Сюзюмов полагал, что такое разделение на аргипропатов-торговцев ювелирными изделиями, драгоценностями и ювелиров-хрисохов произошло лишь в правление Льва VI [2, с. 136], однако и в более ранних источниках отсутствуют данные, которые бы недвусмысленно указывали на то, что аргипропаты сами делали ювелир-

ные изделия для продажи. Приглашение приезжих аргиропратов на трапезу в иерусалимский дом серебряных дел мастера-аргирика, о чем сообщает житие Иоанна Милостивого [22, сар. ХХП; с. 43-45], отнюдь не свидетельствует, как иногда полагают, об идентичности занятий хозяина и его гостей, тем более, что их профессии обозначаются в источнике разными терминами: "сереброкузнец" и "сереброторговец". Как поставщики серебра аргиропраты, конечно, интересовали серебряных дел мастера. Из контекста первой же статьи об аргиропратах в Книге епарха ясно следует, что они занимались покупками только золота, серебра, жемчуга и драгоценных камней и имели на это монопольное право, но за ними признавалась возможность вести торговлю (ἐμπόρευεσθαι), очевидно, тем же [2, П, I]. Следовательно, аргиропраты являлись торговцами-посредниками, приобретавшими у хрисохов-ювелиров и других продавцов драгоценностей их товар и перепродававших его. Они же проводили оценку (ἀποτιμᾶσθαι) тех предметов из драгоценных камней и металлов, которые им приносили продавцы этих вещей, получая за это комиссионные от стоимости проданного при их посредничестве [2, П, 2]. Ничем иным нельзя объяснить ущерб, который оценщик мог нанести продавцу вещи, не только занизив, но и завысив на нее цену (οὐ χρὴ δὲ τοῦτου κατὰρρίπτεῖν τὰ λιπαρόκομενα ἢ ἐξογκοῦν ἐπὶ καινοτομίᾳ τῶν παλούντων) [2, П, 2; с. 130]. Комиссионные, которые в таком случае получал аргиропрат-посредник, были тем больше, чем больше оказывалась стоимость продаваемой вещи. Таким образом, в этой практике мы видим типичный образец действий комиссионера-посредника, причем достаточно состоятельного. Но думается, что в городах и деревнях преобладали торговцы-посредники с весьма скромным достатком, которые были одновременно и производителями товаров [27, col. 1381].

Итак, торговля постоянно совпадала с перекупкой. Любой торговец-профессионал отчасти являлся посредником между производителем и потребителем. В целом только на основании известных к настоящему времени материалов Книги епарха, явно неполных [2, с. 12-15], можно выделить восемь-девять систем, члены которых занимались почти исключительно торговлей, а значит, и посредническими операциями [2, П; IV; V; XIII; XV-XVII; XIX; XXI]. Последние особенно процветали в торговле одеждой, тканями, продуктами питания, бакалейными и хозяйственными товарами массового

спроса, то есть главными видами товаров и в наиболее важных и широко представленных отраслях византийской экономики VII-IX вв.

М.Я.Свзюмов особо подчеркивал в своем фундаментальном комментарии к Книге эпарха, что "всякое торговое посредничество разрешалось только лицам, объединенным в особые корпорации" [2, с. 42]. Позже он еще более категорично отмечал: "Посредническая торговля в городе городскими товарами являлась недозволенной" [9, с. 9]. Однако те ссылки на источник, которые М.Я.Свзюмов приводит в подтверждение [2, У, 4; IX, 1; XI; 8; XII; 4, 6; XIII; 4; XVI, 3], указывают лишь на стремление поддерживать право на первенствующую торговлю со стороны системы или государства, но не позволяют делать вывод о монопольном праве на само посредничество. Похоже, что таким видом торговли весьма охотно занимались евреи, на что достаточно прозрачно намекает опять-таки Книга эпарха, запрещая евреям, наряду с другими эмпорами, распродавать приобретенную у метаксопратов пряжу вне города ($\alpha \upsilon \tau \acute{\omicron} \nu \epsilon \xi \omega \tau \tilde{\eta} \varsigma \pi \acute{\omicron} \lambda \epsilon \omega \varsigma$), но не в его пределах [2, VI, 16].

Поскольку в ряде отраслей была запрещена деятельность нелегальных метапратов-перекупщиков [2, XII, 6; XVI, 3], можно заключить, что среди торговцев были как узаконенные перекупщики, связанные с корпорациями, так и "нелегальные", не связанные с системами, осуществлявшие посреднические операции на свой риск, без официального "прикрытия".

Наличие посредника в торгово-ремесленной сфере, безусловно, свидетельствует об определенном уровне развития товарных отношений. Важность этой категории торговцев несомненна, ибо, находясь между производителями и потребителями, они способствовали своей деятельностью формированию определенных усредненных условий предложения и спроса на византийском товарном рынке и единой для этого рынка и характера поставки цены. Посредники, вступая в прямые отношения с производителем и потребителем, обеспечивали их информацией о состоянии рыночной конъюнктуры, давали им возможность следить за ходом реализации продукции и вносить корректировки в свои планы и работу. Именно посредническая торговля помогала рассредоточить предложение и спрос, наладить повсеместную продажу даже тех товаров, которые не производились регулярно. Это означало, что товар одного эргастирия мог продаваться в разных местах, изготавливаться одновременно, а реализовываться долговременно. Однако надо учитывать, что возрастание роли торгов-

ца-посредника к концу IX в., очевидно, было обусловлено не столько высоким внутренним развитием производства, сколько господствовавшим мелким его характером. Имеющиеся в нашем распоряжении источники показывают, что в Византии этого времени не было нужного количества богатых и инициативных торговцев-посредников, что во многом объясняет, почему позже византийское купечество оказалось в состоянии самостоятельно обеспечить возрастающий объем торговых перевозок и уже в X-XI вв. было вынуждено как фактически, так и юридически предоставить итальянцам право вывоза византийских товаров.

Л и т е р а т у р а

1. Безобразов А. [Рец.] // Византийский временник, 1911. - Т. 18 [Stöckle A. *Spätromische und Byzantinische Zünfte. Leipzig*], 1911. 2. Византийская книга Эпарха / Вступ. статья, перевод, коммент. М.Я.Сюсюмова. - М., 1962. 3. Кадеев В.И., Сорочан С.В. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. - У в. н.э. - Харьков, 1989. 4. Кадан А.П. Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX-X вв. // Византийский временник, 1953. - Т. 6. 5. Константин Багрянородный. Об управлении империей. - М., 1989. 6. Курбатов Г.Л., Лебедева Г.Е. Город и государство в Византии VI-IX вв. // Становление и развитие раннесредневековых обществ. Город и государство. - Л., 1986. 7. Пигулевская Н.В. К вопросу об организации и формах торговли и кредита в ранней Византии // Византийский временник, 1951. - Т. 4. 8. Рудаков А.П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. - М., 1917. 9. Сюсюмов М.Я. Предпринимательство в византийском городе // Античная древность и средние века. - Свердловск, 1966. - Вып. 4. 10. Сюсюмов М.Я. Ремесло и торговля в Константинополе в начале X в. // Византийский временник, 1951. - Т. 4. 11. Фихман И.Ф. Египет на рубеже двух эпох. - М., 1965. 12. Хвостова К.В. Некоторые вопросы внутренней торговли и торговой политики в Византии XIV-XV вв. // Византийский временник, 1989. - Т. 50. 13. *Anastasii archiepiscopi Alexandrini opera omnia quae extant vel quae eius nomine circumferuntur. Vol. 4 // Patrologiae Graeca. - Paris, 1887. T. 28.* 14. *Basilicorum libri LX / Ed. E.C. Ferrini, J. Mercati. - Lipsae, 1897. Vol. 7.* 15. *Constantini Armenopoli Manuale legum sive*

Hexabiblon / Ed. G. Heimbach. - Lipsiae, 1851.

16. Corpus juris civilis. Vol. 1. Digesta / Rec. Th. Mommsen. - Berolini, 1908. 17. Corpus juris civilis. Vol. 2.

Codex Justinienus / Rec. P. Krüger. - Berolini, 1895.

18. Corpus juris civilis. Vol. 3. Novellae / Rec.

R. Schoell. - Berolini, 1904. 19. Goerig H. Das Zunftwesen Konstantinopels im 10. Jahrhundert. Eine Vortrag über „Le Livre du Préfet“ // Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. - Jena, 1909. Bd. 38. Hf. 5 (November).

20. Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti. Vol. 3. Excerpta de insidiis. - Berolini, 1905. 21. Evert-Kappesowa H. Studia nad historią wsi Byzantyjskiej w VII-X wieku. - Łódź,

1963. 22. Leontios von Neapolis. Leben des Heiligen Johannes des Barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien / Hrsg. von H. Gelzer. - Freiburg und Leipzig, 1893.

23. Les Nouvelles de Léon VI le Sage / Texte et traduction publiés par P. Noailles et A. Dain. - Paris, 1944.

24. Platon G. Les banquiers dans la législation de Justinien. - Paris, 1912. 25. Procopii Caesariensis opera omnia. Vol. 3. Historia que dictur arcana / Rec. J. Hauriy, G. Wirth. - Lipsiae, 1963. 26. Procopii

Gazaei, christiani rhetoric et hermeneutae, opera quae reperiri potuerunt omnia. Accedunt S. Sophronii Hierosolymitani, Joannis Moschi, Alexandri monachi scripta vel scriptorum fragmenta quae supersunt // Patrologiae Graeca / Ed. J.-P. Migne. T. 87, 1-3 (Turnholt: Brepols, 1976. Vol. 1-3).

27. Demetrii martitis acta // Patrologiae Graeca / Ed. J.-P. Migne. - Paris, 1864. T. 116. 28. Stöckle A. Spättrömische und Byzantinische Zünfte. - Leipzig, 1911.

М.З.Бердуга, Л.О.Крутова

ДО ПИТАННЯ ПРО КОЛЬОРОВУ ГАМУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО
ОДЯГУ

Своєрідним елементом народної культури та побуту є народний

одяг. Змінюючись на протязі всього історичного шляху, пройденого українським народом, він так чи інакше відбиває певний рівень його матеріальної культури і разом з тим розкриває народні естетичні уявлення.

Останнім часом у нашому вкрай сполітизованому суспільстві набуло актуальності питання про колористику українського народного одягу. Під час обговорення нової державної символіки України у засобах масової інформації, в листівках, зверненнях, брошурах, поширюваних активістами деяких громадсько-політичних об'єднань, було сформульовано твердження про зверхність блакитного та синього кольорів в українському народному одязі, про те, що, мовляв, ці кольори були традиційно улюбленими кольорами українців, а жовті та сині барви найчастіше зустрічалися в козацькому одязі часів Визвольної війни українського народу, очолюваної Б.Хмельницьким.

Отож, мета статті - з'ясувати домінанту в колористичній українського народного одягу за його багатовікову історію.

Звернемося до досліджень авторитетних спеціалістів з історії українського народного одягу - Л.І.Яворницького [6], К.І.Матейко [3], Т.О.Ніколаєвої [4], Н.М.Калашнікової [1] та ін.

Дослідники одягу часів Київської Русі однастайні в тому, що полотно, з якого він вироблявся, в основному зберігало природний сірий колір лляних, конопляних, вовняних ниток [1, с. 42; 3, с. 30; 5, с. 155] або ж відбілювалось. Т.О.Ніколаєва підкреслює, що білий колір сорочки був загальнослов'янською традицією [4, с. 32]. Домотканий одяг прикрашався вишивкою, а окремі елементи одягу фарбувалися в червоний, зелений, синій, жовтий, коричневий, чорний кольори [1, с. 42; 3, с. 30; 5, с. 161]. На думку Н.Л.Пушкарєвої, червоний колір був улюблений у костюмі жінок усіх станів, він використовувався одночасно і як оберег [5, с. 161]. К.І.Матейко вважає, що "червлений" і "багрянний" одяг, так само, як і "червлени" чоботи, вважався святковим одягом [3, с. 29]. При цьому автор додає, що колір одягу трудових людей був сірим, коричневим, а одяг князя, його людей - червоним, синім, зеленим [3, с. 30]. Яскравий колорит одягу останніх забезпечувався привізними східними, візантійськими тканинами. Вони, звичайно, були дорогими і тому недоступними для простого люду.

У наступні часи, поступово набуваючи чітких національних рис, український народний костюм зберіг свою давньоруську основу.

як у крої головних елементів, так і в колористиці, хоча на формуванні й позначалися впливи одягу сусідніх народів – польського, угорського, литовського, білоруського, російського і турецьких.

Основним матеріалом для головного елементу українського костюму – сорочки – залишалося домоткане відбілене полотно з конопель та льону. Чоловічий селянський одяг XVI – XVIII ст. був представлений відбіленими сорочкою й штанами (за винятком гуцульських "гач", що шилися з червоного сукна [3, с. 18]).

Сорочки підперізували червоним, жовтим чи іншого кольору поясами [3, с. 35]. Н.М.Калашнікова додає, що в колористиці чоловічих поясів того часу все ж переважала червона гама [1, с. 117].

Верхній чоловічий селянський одяг виготовлявся з домашнього сукна. Нам відомі коричневі, сірі, білі, чорні свити, червоні, темно-червоні, сірі, чорні, рідше білі сердаки, коричневі кожухи, коричневі та сірі киреї [1, с. 129, 117; 3, с. 18, 35].

Щодо чоловічого взуття, то відповідно до матеріальних можливостей селяни носили кольорові м'які сап'янци та грубі, переважно чорного кольору чоботи. Але в цілому чоботи для них і у XVIII ст. залишалися овятковим взуттям [1, с. 118].

Колоритністю одягу виділялись козаки. Їх подотняні, сукняні або шовкові шаровари були переважно синього, рідше червоного кольорів [1, с. 113, 116; 3, с. 18; 6, с. 201-202, 203, 207], нижні каптани – червоного, бурякового, блакитного, синього, зеленого, жовтого кольорів [6, с. 201, 203, 204, 206; 3, с. 38; 1, с. 129]. Підперізувалися козаки широкими поясами турецького походження червоного, зеленого, бурякового, лілового, блакитного, коричневого кольорів [6, с. 201, 203, 204, 206]. Зверху на червоний каптан одягався синій жупан з червоними "закаврашами" – вилогами. Як правило, козак добирав до каптану контрастний за кольором жупан. Д.І.Яворницький подає свідчення про білі, макові, зелені, червоні, блакитні жупани [6, с. 201, 203, 204, 206]. К.І.Матейко вважає, що в козаків були жупани переважно малинового кольору [3, с. 38]. Н.М.Калашнікова вказує на різнобарвну гаму козацьких жупанів [1, с. 129].

Зрозуміло, що не всім соціальним прошаркам козаків був доступним такий одяг. Згадувана у Д.І.Яворницького вовча шуба, крита зеленим сукном, належала, очевидно, заможному козаку, а проста біла свита – козаку меншого достатку [6, с. 202].

Довершували козацький одяг сірі смушкові шапки з червоним або синім шликом та червоні, жовті, зелені сап'янові чоботи [6, с. 201, 204, 207; 3, с. 38; 1, с. 118].

Жіночий селянський одяг XVI – XVIII ст. складався з відбіленої лляної або полотняної сорочки, прикрашеної вишивкою, чорної або червоної вовняної обгортки, червоної, перетканої білими нитками запаски та пояса – червоного, зеленого, синього або ж чорного. Святковим жіночим взуттям були червоні сап'янці. У свята жінки покривали голову поверх очіпка білою наміткою. Повсякденною прикрасою дівочого волосся були уплітки – товсті нитки з конопляної кушелі, обмотаної червоною вовною [1, с. 121, 123, 124, 125; 3, с. 18]. Верхній жіночий селянський одяг був аналогічний чоловічому.

Вартий уваги одяг українських міщан. Рідові міщани – ремісники, дрібні крамарі, селяни та інші категорії міської бідноти носили традиційний (селянський) одяг. Заможні ж міщани, як і українська шляхта, і верхівка козацтва, прагнули в усьому, а також в одязі, наслідувати пануючим верствам тієї держави, до складу якої на той чи інший час входила відповідна частина українських земель (Польщі, Угорщини, Росії). І хоча у костюмі цих заможних прошарків українського суспільства збереглися складові частини традиційного одягу аж до XIX ст., все ж він зазнав певного впливу іноземної моди. Це відбилося і на колористиці їх костюма, оскільки престижними були коштовні іноземні тканини, а вони вносили нові відтінки. Про це свідчать назви кольорів: "вишневий, рубіновий, борщевий, кораловий, маковий, шкарлатний, кармазинний, фіалковий, блакитний, лазуровий, туркусовий, папужний, травистий, сірчастий, помаранчевий, цинамоновий" [3, с. 43].

Під впливом традицій польського костюма в побут української шляхти, козацької старшини і заможних міщан увійшли різні види верхнього одягу – жупан, кунтуш, келія. Н.М.Калашнікова, К.І.Матейко наводять свідчення про червоні, блакитні, сині, зелені жупани. Але оскільки синій колір домінував в одязі польської шляхти, то верхівка українського суспільства саме синьому та його відтінкам нерідко надавала перевагу [1, с. 129; 3, с. 42, 108].

Докорінні зміни в розвитку продуктивних сил українських земель, що відбувалися в нових політичних умовах кінця XVIII та протягом XIX ст., значні зрушення в громадсько-політичній думці, культурі та побуті українців позначилися і на традиційному українському костюмі. В першу чергу на костюмі заможних верств українського суспільства. Одяг міської верхівки та нащадків української шляхти і козацької старшини поступово втрачав свою традиційну основу, наближаючись до європейського костюма. Зникла з нього

й українська вишивка. Вона вже не розглядалася як оберег, а лише як приналежність до "хлопства".

Найменше ці впливи позначилися на одязі українських селян. А тому вивчення змін у колористиці народного костюма можливе лише на прикладі селянського одягу XIX – початку XX ст., тим більше, що в сучасній науковій літературі він досить детально описаний [3; 4].

Особливу увагу привертає Середнє Подніпров'я, де у XIX ст. склався український національний тип костюма. На думку Г.С.Маслової та Т.О.Ніколаєвої він переважав у Чернігівщині, Київщині, частині Полтавщини [4, с. 154].

Основу його колористики складали (вже традиційно) природні кольори льняних, полотняних та вовняних ниток. Разом з тим вона набувала своєрідного звучання завдяки характерному поєднанню барвів. В одязі північних районів Чернігівщини та Київщини переважали білий та червоний кольори; на Чернігівщині червоний колір переходив у вишнево-фіолетовий, а на Київщині біло-червона сполука доповнювалася незначним вкрапленням синього в поясному одязі, вишивкою сорочок та ін. [4, с. 156, 166, 167].

У центральних районах Київщини, що теж відносяться до поліської зони, у вишивці сорочок переважала двокольорність – червоний та синій або червоний і чорний. У поясному та нагрудному жіночому одязі чорний та темно-синій кольори відповідали робочому, буденному одягу, а яскраво-синій, червоний, зелений – святковому. У верхньому одязі жінки віддавали перевагу білим свитам і кожухам, хоча побутовали тут і вироби з тонкого сукна, пофарбованого в яскраві барви. Носили і темно-синій жупан. Чоловічі свити, киреї й кожухи були коричневого та чорного кольорів. Святковим взуттям вважалися червоні та жовті сап'янці, червоні й чорні черевики [4, с. 162-165, 44].

В історико-етнографічній зоні Середньої Наддніпрянщини (зокрема в південних районах Київщини й Чернігівщини, на Полтавщині) червоно-чорна, червоно-синя двокольорність вишиванок доповнювалася незначним додатком зеленої, жовтої, білої або трохи підфарбованої у світлі відтінки льняної нитки [4, с. 159, 172]. У центральній Полтавщині набула поширення в кінці XIX ст. чорно-біла вишивка хрестиком, а загалом для цього району була характерна вишивка білою або голубою, сірою, коричневою нитками [4, с. 174].

Щодо тональності інших видів одягу вказаної зони, то вона

була близькою до кольорової гами народного костюма центральної Київщини, але в ній посилювалося звучання приглушених тонів: вишневого, коричневого, темно-синього, темно-зеленого, навіть чорного. Водночас зберігалась яскравість загального колориту [4, с. 159-161, 174-175, 189-192, 199-204, 207-211, 214-215, 218-219, 221].

Народна вишивка Поділля виділяється яскравою червоно-чорною двокольорністю, щоправда в західних районах Поділля в ній підкреслено домінує чорний колір. Лише подекуди до них додавалася жовто-оранжева барва [3, с. 62, 63, 178]. З інших елементів народного костюма К.І.Матейко називає жіночі чорні й сині корсетки, бекеші, криті синім або зеленим сукном, малинові пояси. Загальний колорит подільського одягу за її характеристикою являв собою співставлення білого (тканини) й чорного з невеликою домішкою жовтої та червоної фарб [3, с. 179-181, 189].

Цікава колористика українського народного одягу прикарпатської зони та Карпат. Бражає розмаїття барв вишивки. Так, для буковинських сорочок характерний темний колорит з перевагою чорного, темно-вишневого і коричневого кольорів; у космацьких домінує осіння гама; верховинських – синій та фіолетовий кольори; пістинських – темно-червоні; косівських – червоно-чорні тони. Бойківським вишиванкам притаманний більш стриманий колорит, у жіночих сорочках переважають чорний та червоний кольори, у чоловічих – чорний та синій. Основними ж кольорами вишиванок гірських районів Карпат К.І.Матейко вважає червоний, зелений, жовтий, чорний із вкрапленням синього та фіолетового. Поліхромністю відзначаються вишивки Прикарпаття, що виконувались чорними, червоними, жовтими та зеленими нитками [3, с. 64-65, 198-199].

Певні уявлення про колорит одягу в цілому даного регіону надають матеріали, зібрані К.І.Матейко. Автор розповідає про темно-коричневі прикарпатські лейбики і святкові сині лемківські, про білі камізьельки бойків, лемків, гуцулів, покутян, буковинців. У західних лемків святкова камізьелька була синього кольору [3, с. 92, 94, 202, 203].

Верхній одяг загалом зберігав природний колір овечої шкіри та ниток, виготовлених з овечої вовни. Гугля шилася з сірого або білого доморобного сукна, чуга (чугай) – з темно-коричневого, гуня – з коричневого, сірого, білого. Більш колоритними були оердаки; вони вироблялися з чорного, білого, темно-коричневого та червоного сукна, ще й вишивалися червоними та жовтими нитками.

В українсько-польському етнографічному пограниччі побутували сині сукмани та жупани [3, с. 97-101, 192-193, 203].

Різнобарвним був жіночий поясний одяг. Своєю мальовничістю відзначалися гуцульські запаски: яскраво-жовті космацькі, яскраво-червоні яворівські, темно-коричневі верховинські, червоні з чорною вишивкою пістинські, чорні й вишневого кольору на карпатському підгір'ї та світло-червоні зі світло-жовтими й зеленими смугами у верхів'ях Черемоша. Не менш цікавим був колорит обгорток. Вони зготовлялися з однотонного червоного або чорного вовняного полотна і перетикалися вузькими різнокольоровими смугами у повній гармонії з вишивкою на сорочці. З чоловічого поясного одягу К.І.Матейко вирізняє гуцульські гачі з білого й червоного сукна [3, с. 74, 76, 193, 194].

Довершував народний костюм головний убір. Дівчата прикрашали волосся червоними стрічками або червоними вовняними нитками, жінки - червоною святковою хусткою (у бойків вона називалася багровою). Чоловічі головні убори були більш різноманітними як за формою, так і за кольоровою гамою. Гуцули носили чорну фетрову кресаню, дно якої було обведене золотистим галуном або різнокольоровими шнурками-байорками. Парубки прикріпляли до кресані круглі вовняні китиці - кутасики, а знизу - червоний сап'яновий ремінець. Взимку гуцули змінювали кресаню на темно-синю або червону клепаню, а подекуди - на чорну баранячу шапку, підбиту білим смушком. Більш стриманий колорит чоловічих головних уборів бойків та лемків. Перші одягали влітку солом'яну кресаню з чорною стрічкою для літніх і червоною для молодих, другі носили влітку чорні фетрові капелюхи, а взимку - круглі баранячі шапки, обшиті зверху синім сукном [3, с. 193, 196, 201, 203].

Що стосується найменш дослідженого щодо розглянутих питань регіону України - Слобожанщини, то слід відзначити, що тут, як і на Лівобережній Україні, Київщині, існували різні кольори одягу, вишивок, взуття. Найбільш поширені були білий, червоний, чорний, жовтий і зелений кольори [7, с. 65-66]. Козацька старшина, а часто і селяни Слобожанщини носили широкі жовті штани, синього, червоного і зеленого кольорів черкески [8, с. 162-173].

Отже, український народний одяг надзвичайно багатий за своїм колоритом. У різних регіонах України історично склалися свої особливості сполучення барв. Так, на Поліссі переважав червоний колір, у середній смузі - на Полтавщині, Слобожанщині, південній Київщині - виділявся червоний у поєднанні з чорним або синім, на

Поділли - зі сходу на захід - все виразніше спостерігається чорний. У розмаїтті кольорів Карпат та Закарпаття домінували чорний та червоний різних відтінків у сполученні з синім, жовтим, зеленим. З наближенням до польської етнографічної зони загальна тональність одягу ставала дедалі стриманішою, в ній посилювалося значення синьої гами.

В яскравому барвистому козацькому одязі на перший план виступали червоний та синій кольори.

Таким чином, розглянутий матеріал свідчить про те, що у колористиці українського народного костюма перше місце належить червоній барві, друге - чорній, третє - синій.

Л і т е р а т у р а

1. Древняя одежда народов Восточной Европы: Материалы к историко-этнографическому атласу. - М., 1986. 2. Культура і побут населення України: Навчальний посібник. - К., 1991. 3. Матейко К.І. Український народний одяг. - К., 1977. 4. Николаева Т.А. Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. - К., 1987. 5. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. - М., 1989. 6. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. - К., 1990.-Т. I. 7. Описи Харківського намісництва кінця ХУІІІ ст. - К., 1991. 8. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1990.

Г.О.Савченко

АКАДЕМІК М.Ф.СУМЦОВ І УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На сучасному етапі духовного відродження українського народу проблема осмислення участі в ньому видатних учених минулого набуває особливого науково-теоретичного і практичного значення.

Творча спадщина акад. М.Ф.Сумцова актуальна на сьогодні для України, коли пробуджується національна самосвідомість народу, спостерігаються потяг до історії своєї Батьківщини, усвідомлення її місця в світовій історії. З іменем М.Ф.Сумцова пов'язане відродження української національної культури на Слобожанщині в кінці ХІХ - початку ХХ ст. Через його багатогранну наукову творчість червоною ниткою проходить тема історії і культури України.

Говорючи про українські симпатії вченого, необхідно звернутися до їх витоків. Ще в ранньому дитинстві мати Ганна Іванівна Сумцова зуміла прищепити синові інтерес і любов до рідного краю, свого народу. Надалі ні гімназія, ні Харківський університет, на жаль, не сприяли розвитку і зміцненню цих інтересів. Майбутній вчений знаходив поживний ґрунт для своїх захоплень у книгах Г.Ф.Квіткі-Основ'яненка, І.П.Котляревського, які читав у дитинстві та юності, але особливий інтерес до України у нього виростав на ґрунті українського відродження, особливо Слобожанщини, де він прожив усе своє життя. У своїх ненадрукованих спогадах М.Ф.Сумцов писав: "На моїй українстві почасті відбилася сумна доля українського народу. Мої вали, хиби, змагання та бажання в значній мірі вирости на ґрунті загального політичного і культурного стану України, особливо найближчої мені Слобожанщини [6, с. 169].

Немалу роль у становленні українофільських поглядів вченого відіграла і українофільська атмосфера, яка панувала в Харкові в період в 60-70-х років XIX ст. Вона в свій час створила таких вчених, як І.І.Срезневський, М.І.Костомаров, а також мала великий вплив на О.О.Потебню.

М.Ф.Сумцов займався проблемами історії української культури в складний для України період, коли в 1863 році в Указі міністра П.Валуєва було сказано, що "української мови не було, нема і не може бути". А Указом 18 травня 1876 року царський уряд вчинив погром на українців. Цей указ одігнув на українське слово важкі кайдани: не допускався ввіз із-за кордону українських книг, українцям заборонялося друкувати книги рідною мовою, ставити спектаклі і концерти, читати лекції українською мовою. Після цього указу Україна онімала майже на 30 років. У цей час і з'явився на науковому небосхилі М.Ф.Сумцов. З його сильними українськими симпатіями та інтересами вченому було тісно в стінах російського університету, тому він знаходить собі віддушину в українському місячнику "Київська Старовина", який завдяки своїм редакторам Ф.Г.Лебединцеву, О.С.Лашкевичу та особливо В.П.Науменку став справжнім рупором українського національного відродження кінця XIX – початку XX століття.

З перших же кроків наукової діяльності М.Ф.Сумцов пізнав, що таке російська цензура. Було накладено заборону на друкування його першої наукової роботи "Очерк истории христианской демонологии". Цензура не пропустила і багатьох інших його робіт, таких, як рукопис, де згадується М.П.Драгоманов [1, ф. 2052,

оп. I, д. 846, л. I], статті про Кузьмичевського та І.Я.Франка [I, ф. 2052, оп. I, д. 844-845], біографію Т.Т.Шевченка. У своїй статті "Кладбище рукописей" спочатку в 1905, а потім і в 1922 році Сумцов піднімав питання про розкриття архівів цензурного відомства, до яких потрапило багато наукових праць прогресивних вчених. Він писав: "... Було б дуже цікаво взагалі ознайомитися з цензурними рекатомбами і катакомбами, і не тільки петроградського цензурного комітету, але й одеського, колись теж дуже шкідливого для української літератури, яка довгий час розглядалася, як література закордонна, хоча її скромні автори і жили іноді в такій глушині, як Бобринець, Золотоноша, Кобеляки. Їх "Бурлаки" і "Глитаї" йшли на перегляд в іноземний цензурний комітет нарівні з перекладами творів Ренана, Дарвіна, Маркса, і хоронили їх потай рядком у цензурній кладовій" [7, с. 128].

Але не дивлячись на всі заборони і гоніння на українську культуру, Сумцов завжди знаходив різні способи, щоб обійти закон, і продовжував свої дослідження з української тематики, а також читав в університеті курси лекцій з української літератури під такими замаскованими назвами, як "Література Київського періоду", "Південно-російська література", "Література Південно-західна". У 1907 році, коли після революції 1905-1907 рр. стало трохи легше дихати, професор Сумцов першим в Україні почав читати лекції з української народної словесності українською мовою [2, ф. 733, оп. 153, д. 10, л. 117, 167].

Перша лекція М.Ф.Сумцова українською мовою стала справжнім святом. Студенти ще до вітали професора. Один із студентів від імені українського студентства виголосив гарну і сильну промову, назвав 28 вересня незабутнім для Харківського університету днем, з якого починається нова ера в житті Харківського "Наукового огнища", і висловив особисту вдячність професору за те, що він "відкрив цю еру" [28, с. 153]. М.Ф.Сумцов у відповідь харківським студентам опублікував у газеті "Нашый Квѣ" статтю-подяку за їх гарячу підтримку його починання [8]. Читання Сумцовим лекцій українською мовою знайшло широкий відгук студентів-українців, які навчалися в різних куточках Російської імперії [I, ф. 2052, оп. I, д. 27-29]. Цей досвід виявився більш вдалим, ніж така ж спроба професора В.В.Антоновича, яку він здійснив раніше в Київському університеті. Але як і інші прогресивні починання, читання Сумцовим лекцій рідною мовою було скоро припинене, а сам вчений впау у немилість, був звинувачений в анти-

російській пропаганді та українському націоналізмі, в бажанні насильно провести українізацію, розчленувати Росію [І, ф. 2052, оп. І, д. І476, л. І]. Подібні звинувачення виникали і раніше в зв'язку з українською тематикою багатьох наукових праць М.Ф.Сумцова. Вчений по-різному реагував на звинувачення в українофільстві. З одного боку, будучи українським патріотом, він під терміном "українофільство" розумів служіння інтересам української культури, розвитку рідної мови, бачачи в ньому прогресивне значення. Наприклад, він писав у другій половині 80-х років: "У Харкові українофілів жменька, - всі люди маленькі, не впливові, слабкі. А подивіться, який похід проти них здійснюють московські воєнки. Живемо, наче в ХІП столітті. Мовчимо і підкоряємось, а московські яструби-чужинці по нас топчуться" [4, III, 7039]. Таким чином, він зараховував себе до українофілів, людей, які борються за національне відродження своєї культури. З іншого боку, залишаючись професором Харківського університету, він дорожив своїм службовим становищем, завоюваним з великими перешкодами, тому не хотів сваритися з начальством в особі попечителя Харківського учбового округу, з міністром і т.п. і свідомо йшов на компроміс, аби не знаходитись в постійній опалі, залишатися на службі, яка забезпечувала його існування і численної сім'ї. М.Ф.Сумцов у неодноразових бесідах з попечителем М.П.Воронцовим-Вельяминовим намагався переконати його (і досить вдало) в своїй благонадійності, щирій симпатії і повазі до російського народу. І він не кривив при цьому душою, в його житті дуже тісно перепліталось російське з українським. Народившись у Петербурзі, він виріс у Слобідській Україні, в Харкові, займався з однаковим інтересом і любов'ю літературою як українською, так і російською. Його праці про Пушкіна були високо оцінені сучасниками. Характерне для більшості жителів Слобідської України тісне сплетіння російської та української культур наклало свій сильний відбиток і на Сумцова. Подібний компроміс з начальством і урядом не є виявом його слабкості, навпаки, показує мудрість і далекоглядність вченого, який використовував у надто складних умовах усі доступні засоби для втілення в життя одного з найголовніших своїх завдань - українського національного відродження.

За своїми поглядами М.Ф.Сумцов приєднувався до прогресивного крила українсько-російської інтелігенції. На наш погляд, не можна повністю погодитися з думкою С.О.Токарева, автора "Истории русской этнографии", який вважав, що Сумцов був більш

поміркованим, ніж "українофіли Антонович з компанією" [9, с.318]. Насправді у вирішенні культурницьких питань українофільською течією, пропаганді української культури, її відродженні, відновленні в правах української мови Сумцов був послідовником і однодумцем В.Б.Антоновича, М.С.Грушевського, М.І.Костомарова в Лівобережній Україні. Хоч і не збереглися документи, які підтверджували особисті зв'язки Сумцова з Антоновичем і Грушевським, але відомо, що він ставився до цих людей з великою повагою і симпатією, брав участь в увіковічненні пам'яті В.Б.Антоновича [4, XXIX, 1379], а в його власній бібліотеці були книги з дарчим написом М.С.Грушевського [I, ф. 2052, оп. I, д. 65, л. I].

Більше свідчень збереглося про взаємини М.Ф.Сумцова і М.П.Драгоманова. Погляди Сумцова на сутність процесу та ідеї національного відродження України, які зводились в основному до культурно-просвітницької роботи, істотно відрізнялись від поглядів і переконань М.П.Драгоманова, який стояв на більш передових позиціях у цьому питанні і ставив перед Україною мету досягнення політичного і соціально-економічного статусу, подібного до статусу передових європейських країн. Про різницю в поглядах двох ведучих українських вчених на проблему українського національного відродження свідчить їх жвава полеміка на сторінках наукової преси [10; II]. В цілому взаємини Сумцова й Драгоманова були досить складними, але водночас вони будувались на принципах взаємоповаги, такту і ввічливості. Але у них була й одна спільна риса, що об'єднувала їх, не дивлячись на розбіжності, – любов до своєї рідної України, прагнення добитися для неї волі. Обидва вони, один у Західній Україні, інший у Східній, Слобідській, були провідниками ідей українського національного відродження.

Не можна не сказати і про взаємини М.Ф.Сумцова з М.М.Кочубинським та І.Я.Франком. Збереглося декілька листів М.М.Кочубинського до М.Ф.Сумцова, у яких письменник дуже високо оцінив його наукову і громадську діяльність [I, ф. 2052, оп. I, д. 585-587]. "Довголітня наукова праця Ваша була гереважно присвячена Україні і її народові, а останніми часами Ви надали їй і національну форму; велика честь і щира подяка належить Вам, як першому професорові, що почав викладати, в межах Російської України, науку українською мовою.

Щиру пошану викликають і Ваші твори – наукові й популярні – складені українською мовою, вони мають і матимуть велику вагу в історії відродження українського народу", – говориться у листі-

поздоровленні до М.Ф.Сумцова М.М.Коцюбинського та І.Шрага з Чернігова 3 жовтня 1910 року [І, ф. 2052, оп. І, л. 586, л. І]. Сумцов теж присвятив Коцюбинському статтю, надруковану в "Жаном Крає" [12], в якій відзначав заслуги письменника перед українським народом.

Важливу роль відіграв М.Ф.Сумцов у долі великого українського письменника І.Я.Франка. Для нього Франко був не тільки відомим письменником і великим вченим, але й "борцем за майнові права свого обездоленого краю і народу" [13]. Відомо, що хоч І.Франко був одним з прогресивних західноукраїнських вчених і блискуче захистив докторську дисертацію, але його не допустили викладати в університеті через соціалістичні переконання. Сумцов, гостро переживаючи несправедливі утиски Франка, почав клопотатися про його обрання почесним доктором російської словесності Харківського університету. Проф. Сумцов подав доповідну записку в історико-філологічний факультет, на основі якої Вчена Рада університету з нагоди 50-річчя від дня народження І.Я.Франка постановила: "... звести Галицького вченого дослідника Івана Яковича Франка на ступінь доктора російської словесності без іспитів і подання дисертації, про що через п. Попечителя округу подати на затвердження п. Міністра освіти" [5]. Добившись присвоєння письменникові докторського звання, Сумцов не припинив піклуватися про нього, про його подальшу долю. Так, у 1908 році він звертається до Російської Академії Наук з проханням надати Франкові яку-небудь грошову допомогу чи пенсію в зв'язку з його важкою хворобою і вкрай скрутним матеріальним становищем [3, ф. 134, оп. 3, л. 1486, л. 6].

М.Ф.Сумцов опублікував статтю в підтримку Франка, в якій відзначив великі заслуги письменника в популяризації російської літератури. "Дивно, що такий людині, як Франко, котрий є одним з головних за кордоном популяризаторів і шанувальників російської літератури і російської науки, закритий доступ у Росію", - обурювався Сумцов [14]. За теплі слова підтримки його літературної, наукової і громадської діяльності І.Франко гаряче дякував М.Сумцову в листах, датованих 1900 і 1906 роками [І, ф. 2052, оп. І, л. 1256, 1257].

Основним напрямком у творчості М.Ф.Сумцова було вивчення історії України. Їй були присвячені такі його значні праці, як "История южнорусской литературы XVII столетия" в 4-х випусках, "Культурные переживания", "Современная малорусская этнография",

"Очерки народного быта" "Слобожане", "Хлеб в обрядах и песнях" та ін. Часто багато дослідників відносять ці роботи (за винятком "Истории жинорусской литературы...") до етнографічного напрямку, однак, на наш погляд, вони містять у собі цінні відомості з історії культури України, тому з повним правом можуть бути включені до розділу історичних праць вченого. Сумцова цікавила історія Слобідської України, починаючи з часів Київської Русі і до початку ХХ ст., особливу увагу він приділяв вивченню історії України ХУІІ ст. [15-20]. Найбільш відомими стали праці вченого про Л.Барановича, І.Галитовського, І.Гізеля, І.Вишенського, які можна розглядати як з літературознавчої, так і з історичної точки зору. Ці твори Сумцова являють інтерес: з одного боку написані за першоджерелами, невиданими рукописами, вони були першими ґрунтовними дослідженнями про видатних громадських і політичних діячів ХУІІ ст., з другого, – своєрідним рупором ідей українського національного відродження. Повідомляючи в редакцію "Київської Старовини" про завершення роботи над рукописом про І.Вишенського 3 березня 1885 року, М.Ф.Сумцов зазначав: "... Якщо мене не обмане авторське самолюбство, то моя стаття для українців повинна бути цікавою і навіть повчальною, особливо для галичан, які стикаються з поляками. Втім, галичани – уніати, і суворий Вишенський може їх збентежити, тим паче, що він їх земляк. В усякому разі Вишенський – прапор, котрий високо ставили на початку ХУІІ ст., котрий можна виставити і тепер" [4, III 6996].

Продовження української тематики ми знаходимо і в багатьох інших працях вченого. Наприклад, в цілій серії написаних, але, на жаль, не опублікованих статей на тему "Дніпро і Т.Г.Шевченко". У грудні 1883 року у М.Ф.Сумцова виник задум створити кілька невеликих статей під назвами "Днепр в поэзии Шевченко", "Старики и дети у Шевченко", "Народные обряды и поверья, находящиеся в "Кобзаре" Шевченко", "Народно-поэтические элементы в образах и сравнениях Шевченко" [4, III 7023]. Він написав (рукопис статті не зберігся до наших днів) про значення Дніпра в історії України, як любили цю ріку запорожці, що говориться про неї у народних піснях і віршах Т.Шевченка [4, III 7033]. Пізніше Микола Федорович змінив назву своєї роботи, замінивши її більш загальною "Дніпро в малоросійській поезії" [4, III 7033]. Ця стаття, як і багато інших його творів, присвячених Т.Г.Шевченку, – не тільки данина захопленню творчистістю великого українського поета і мислителя, але й прагнення внести свій вклад у відродження української національної культури.

Однією з тем, якою займався вчений, була історія Харківського університету, видного учбового закладу, з яким були пов'язані його життя і наукова діяльність. Разом з Д.І.Багалеем і В.П.Бущескулом М.Ф.Сумцов написав у 1905 році "Краткий очерк истории Харьковского университета" [21]. Окрім цієї великої праці, його перу належить цілий ряд статей на цю тему, які часто носили мемуарний характер [22].

Необхідно також відзначити великий інтерес вченого до питань української історіографії і джерелознавства. Про це свідчить значна кількість написаних ним критичних статей, рецензій, бібліографічних заміток. У зв'язку з розробкою історії української літератури ХІІІ ст. проф. Сумцов звертався до історіографічного вивчення "Синописа" – одного з найпопулярніших історичних творів ХІІІ ст., котрий став першим експериментальним учбовим курсом з історії. "Синопис" містив у собі значний історичний і етнографічний матеріал, був для свого часу енциклопедією, посібником для вивчення народних звичаїв і традицій. Добре розуміючи "місцевий Київський характер" "Синописа", Сумцов з іронією писав про тих, хто вважав його книгою з історії Русі. Для нього це був підручник з історії України, яку він відділяв від історії Москви і власне Російської землі.

М.Ф.Сумцов написав ряд цікавих біографічних нарисів про життя, діяльність і творчість видатних діячів української історії та культури – Б.Д.Грінченка, П.І.Калнишевського, Ф.Г.Лебединцева, М.П.Драгоманова [І, ф. 2052, оп. І, д.841] (на жаль, не пропущеного цензурою і тому не опублікованого) та ін.

Сумцов був одним із перших українських вчених, які зацікавилися з наукової точки зору життям і творчістю Г.С.Сковороди і присвятили цій темі декілька досить великих статей. Інтерес і захоплення Сумцова творчістю Сковороди впливали з розповідей родичів про те, що видатний український філософ відвідав родовий маєток Сумцових в Боромлі і провів там деякий час.

Великим був внесок М.Ф.Сумцова в літературне відродження України, його перу належать цікаві за сюжетом і своєю новизною твори про Г.Ф.Квітку-Основ'яненка, Т.Г.Шевченка, Я.І.Щоголева, І.І.Манжуру, О.Олеся та ін. Праці М.Ф.Сумцова, присвячені Україні, привертати увагу сучасників, на них часто посилались, використовували як авторитетні джерела.

Про авторитет і вплив Сумцова в українському науковому світі говорить той факт, що він не раз обирався почесним членом

багатьох українських негко-громадських організацій. Так, 3 грудня 1900 року Історичне Товариство Нестора-Літописця при Київському університеті св.Володимира обрало його своїм почесним членом [І, ф. 2052, оп. І, д. 93; 4, ф. 65, д. 245]. З львівським науковим товариством "Просвіта" у вченого встановились зв'язки ще в 1898 році [І, ф. 2052, оп. І, д. 9], а в червні 1908 року він був обраний дійсним членом цього товариства [І, ф. 2052, оп. І, д. 32]. Тісні контакти склалися у Сумцова з Київським товариством "Просвіта" ім. Т.Г.Шевченка, яке одно-стайно обрало його своїм почесним членом 8 квітня 1907 року [І, ф. 2052, оп. І, д. 25; 4, ф. 114, д. 437]. Вченого зв'язувала дружба з одним із активних діячів цього товариства Борисом Дмитровичем Грінченком (відомим українським письменником і громадським діячем). Він брав участь у редактуванні збірника А.А.Метлинського "Южно-русские народные песни" [І, ф. 2052, оп. І, д. 49], на запрошення М.М.Козубинського читав у Чернігові лекції для товариства "Просвіта" [І, д. 585].

Наукова спадщина М.Ф.Сумцова з проблем історії України і її культури, мови становить значний інтерес для сучасної науки. У рамках даної статті автор зупинився лише на деяких роботах вченого цієї великої теми, всього ж бібліографія робіт М.Ф.Сумцова на-рахує, за нашими підрахунками, більше 950 назв. Тому сьогодні перед дослідниками стоїть завдання вивчити і глибоко проаналізувати внесок М.Ф.Сумцова в розвиток української історичної науки.

Неоцінний вклад професора Сумцова у справу українського національного відродження. Він був одним із перших, хто почав відкрито боротися в другій половині XIX – початку XX ст. за відродження української мови, національної культури на Слобожанщині. Першим з університетських професорів перейшов у викладанні і написанні наукових праць на українську мову, не дивлячись на офіційну заборону її. У цьому виявились його мужність і сила волі, патріотизм і мудрість передбачення майбутньої долі України.

Л і т е р а т у р а

1. ЦДІА України (м. Київ).
2. ЦДІА Росії (м. Санкт-Петербург).
3. Петербурзька філія Архіву Академії Наук (РГДААН) Росії.
4. Рукописний відділ Центральної Наукової Бібліотеки Академії Наук України (м. Київ).
5. Центральна Наукова Бібліотека Харківського університету. Ф. 1710/с, д. 781. Справа про зве-

дчення І.Я.Франка на ступінь доктора російської словесності. 16 вересня 1906 р. Копія. 6. Багалій Д.І. Наукова спадщина акад. М.Ф.Сумцова // Червоний шлях. - 1923. - № 3. 7. Сумцов Н.Ф. Кладбище рукописей // Наука на Україні. - 1922. - № 2. 8. Сумцов М.Ф. Студентський український громадів в Харкові // Южний Край. - 1907. - № 9250. 9. Токарев С.А. История русской этнографии (Дооктябрьский период). - М., 1966. 10. Драгоманов М. Наукові методи пр. Сумцова // Житте і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. - Львів, 1894. - Кн. I. - С. 152-153. 11. Сумцов Н.Ф. Исследования М.П.Драгоманова по фольклору в болгарском "Сборнике за народни умотворенія" // Записки Имп. Харьк. ун-та, 1898. - Кн. 4. - С. I-II. 12. Сумцов Н.Ф. М.М.Кочубинский // Южний Край. - 1913. - № 11388. 13. Сумцов Н.Ф. Пам'яті І.Я.Франка // Южний Край. - 1916. - 10 жовт. 14. Сумцов Н.Ф. І.Я. Франко // Южний Край. - 1906. - № 8867. 15. Сумцов Н.Ф. Исторический опыт попыток католиков ввести в южную и западную Россию григорианский календарь // Киевская Старина, 1888. - № 5. - С. 235-258. 16. Сумцов Н.Ф. Из украинской старины. - Харьков, 1905. 17. Сумцов Н.Ф. Из старых отзывов о малороссах // Киевская Старина. - 1904. - № II. - С. 58-60. 18. Сумцов Н.Ф. О национальном самосознании домонгольской Руси. - К., 1905. 19. Сумцов Н.Ф. Автономия Украины // Газ. "Страна". - 1906. - № 65. 20. Сумцов Н.Ф. Значение украинского народа в истории освобождения южных славян // Южний Край. - 1912. - № 11050. 21. Багалей Д.И., Бузескул В.П., Сумцов Н.Ф. Краткий очерк истории Харьковского университета. - Харьков, 1905. 22. Сумцов Н.Ф. Новая страница из истории Харьковского университета // Южний Край. - 1906. - № 8674.

О.М.Головко

ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У 1905 РОЦІ

Одним з важливих завдань сучасної української історичної науки є заповнення існуючих прогалин у висвітленні минулого народу України. До них належить тема міського громадського самоврядування. Авторіві видається цікавим і доцільним дослідити місце і роль органів Харківського міського самоврядування, у революційних подіях 1905 року.

Окрім того, ця проблема практично не знайшла висвітлення в історичній літературі. Фундаментальна монографія Д.І.Багалія та Д.П.Міллера, досить докладно розповідаючи про діяльність Міських думи та управи Харкова до 1905 року включно, дипломатично обходить небезпечну тему революції [12]. Значну увагу позиції Харківської Міської думи під час революційних подій приділяє харківський громадський діяч монархічного спрямування кн. М.Л.Шаховської у роботі, написаній по "гарячих слідах" події [15]. Виходячи з власних консервативних переконань, автор подає матеріал тенденційно, його заідеологізований підхід робить наукову вартість цього дослідження невисокою, але воно має джерело-знавче значення (при умові врахування упередженості автора).

За часів Радянської влади вийшла з друку загальна робота, присвячена революційним подіям 1905 року в Харкові, у редакційній статті якої С.Крамер підходить до проблеми з протилежних, але також відверто ідеологічних позицій [9]. У цій статті до наукового обігу вводиться значна кількість нових джерел, зокрема, з архівів центральних державних установ колишньої Російської імперії. У більш пізніх дослідженнях революції 1905-1907 рр. у Харкові акценти ще більше зміщено в бік показу перш за все робітничого та селянського руху та діяльності партії більшовиків [11].

У своїй діяльності органи міського самоврядування кетувалися реакційним за своїм духом законодавством 1892 року, яке встановлювало за ними прискіпливий контроль з боку центральної та губернської адміністрації [1]. Але тенденції загального розвитку суспільства брали своє. Міська дума обиралася дуже обмеженою (із-за виборчого цензу) частиною населення Харкова, але все ж її походження, хоч і досить умовно, можна назвати демократичним на противагу бюрократичному характеру губернської влади.

У Харківській Міській думі, яка займала домінуюче становище стосовно свого виконавчого органу - управи, воли боротьбу дві виборчі партії: "купецька" та "інтелігентська". У думі, обраній у 1902 році, переважали представники міської інтелігенції, що обумовило в подальшому доволі "вільнодумний" характер діяльності цього виборного органу [12, с. 312]. До його складу входило чи мало професорів, лікарів, адвокатів, серед них відомі своїми демократичними переконаннями Д.І.Багалій, О.Ф.Данилович, С.О.Раєвський, М.І.Светухін, М.Ф.Сумцов та інші. Зокрема, інтерес до української історії та культури професорів Багалія та Сумцова

викликав серед чорносотенних кід звинувачення в українофільстві [16, с. 73]. Міський голова професор О.К.Погорелко, який займав цю посаду 1900-1912 рр., зробив вагомий внесок в розвиток господарства міста, прекрасно розбирався в юридичних та економічних питаннях муніципальної влади [8].

Цей склад органів міського самоврядування опинився в своєрідній опозиції адміністративній владі. Харківський губернатор С.М.Гербель організував у своєму річичному органі "Харьковских губернских ведомостях" справжній пропагандистський похід проти муніципальних установ. Критиці, часто нетактовній і необ'єктивній, піддавалися буквально всі сфери діяльності міського самоврядування. Не маючи змоги вступити у відкриту полеміку з губернатором, О.К.Погорелко відповів "Губернским ведомостям" блискучою публіцистичною брошурою, в якій ґрунтовно показав безпідставність вміщених на сторінках газети закидів у бік міського самоврядування [2]. У цій роботі, зокрема, говорилося: "Позиція "Харьковских губернских ведомостей" є: ось прийде пан, він нас і розсудить. Для того, щоб міське управління ... підкорялось присуду "пана", необхідно, щоб і йому було надано холопський стан, чого, звичайно, ніколи не буде" [2, с. 72].

На осінь 1904 року значно зменшилась кількість гласних Міської думи: вони вибували з її складу чи то за смертю, чи відмовлялися від своїх обов'язків. Їх залишилось 44 з обраних 65 [12, с. 313]. Це були здебільшого свідомі люди, з відчуттям, що в суспільному житті імперії необхідні зміни, і, зокрема, в організації муніципальної влади. На засіданні 8 грудня 1904 року О.К.Погорелко наочно показав гласним всю недовершеність імперського законодавства з міського самоврядування у порівнянні з постановою цієї справи за кордоном. Він зазначав також необхідність скликання загальноросійського з'їзду міських діячів для об'єднання їх зусиль і координації діяльності [4, с. 162]. Під час дебатів сталася по-своєму знаменна подія: гласний О.Ф.Данилович у своєму виступі зазначив, що вільне міське самоврядування можливе лише у вільно самоврядуваній державі. Він уперше в історії Харкова в публічному виступі у владній установі проголосив демократичні свободи як необхідну умову створення демократичного міського самоврядування [4, с. 163]. Гласний М.І.Светухін оголосив основні принципи, на яких мало ґрунтуватися майбутнє Городове положення: загальне рівне виборче право для всіх міських мешканців без відмінні станів, майна, національності,

релігії і не молодших 25 років; особи, обрані на муніципальні посади, не повинні затверджуватися губернською чи будь-якою іншою адміністрацією [4, с. 164]. Резолюція думи з обговореного питання була більш поміркованою: розпочати клопотання належним порядком про скликання в Москві з'їзду представників міського громадського самоврядування для обговорення нагальних потреб розвитку міського господарства [4, с. 165].

Трагічно почався 1905 рік – кривавими січневими постаннями у Петербурзі. Відлунням їх стали страйки харківських робітників. Однак Харківська дума на ці події не відреагувала. Очевидно, гласних заспокоїли туманні обіцянки реформ, викладені у царському маніфесті 12 грудня 1904 року. Але губернська адміністрація і в цих умовах, що ускладнювались, анітрохи не турбувалась про встановлення нормальних відносин з міським самоврядуванням. Звинувачення проти думи та управи на сторінках "Губернских ведомостей" продовжувалися, а губернатор К.С.Старинкевич заборонив друкувати журнали окремих засідань Міської думи, як і чергові заперечення О.К.Погорелка "Харьковским губернским ведомостям" [5, с. 414]. Губернатор, провалячи політику ізоляції думи, досягав протилежного результату – авторитет її серед прогресивної громадськості міста зростає, а сама вона політизувалась.

16 березня 1905 року Харківська Міська дума вперше поставила на порядок денний політичне питання: обговорення царського рескрипту міністрові внутрішніх справ про початки організації народного представництва в Росії. "Лише одностайність і безпосереднє спілкування влади з народом, не обмеженим у виразі своїх думок і бажань, і, отже, вільним у прояві свого суспільного життя, можуть бути дійсними засобами для врятування Росії", – з пафосом проголошував О.К.Погорелко у доповіді з обговорюваного питання [4, с. 444]. Дума на цьому засіданні одностайно ухвалила: визнати необхідність активної і постійної участі у законодавчій діяльності уряду вільно обраних представників населення країни, які б мали вирішальний голос [4, с. 445].

Тим часом у суспільстві зростала конфронтація. Уряд і цар Микола II не розуміли, що над керованим ними напівфеодальним суспільним ладом, який вже віджив своє, нависла смертельна небезпека. Політичні сили поляризувались, ставали непримиренними розгойдували суспільство своїм антагонізмом. Ліберально-демократичні діячі намагалися спрямувати суспільний розвиток по шляху безкровних реформ. Все літо і осінь 1905 року так звані

"земці" провадили велику організаційну роботу (як і інші політичні партії країни), скликали свої з'їзди, в діяльності яких приймав активну участь Харківський Міський голова О.К.Погорелко. 15-16 червня 1905 року в Москві відбувся давно очікуваний з'їзд, на якому були присутні 117 делегатів від 87 губернських міст Російської імперії. З'їзд обрав О.К.Погорелка товаришем голови і головою редакційної комісії. Ця комісія підготувала проект постанови з'їзду стосовно обговорюваного законопроекту про Державну думу, в якій зазначалось, що без "гарантій недоторканості особи та житла, свободи слова і друку, права зборів та союзів, скасування положення про посилену охорону неможливі правильні вибори" [5, с. 465].

6 серпня 1905 року було проголошено маніфест царя про вибори до Державної думи, яка мала стати дорадчим органом при самодержці. Цей документ став предметом обговорення на першому після літніх канікул засіданні Харківської думи 6 вересня того ж року. Доповідачем був О.К.Погорелко. Він мав мужність на офіційному засіданні засудити дорадчий характер новостворюваної Державної думи і не погоджувався з характером народного представництва в ній: "Селянському представництву, вірогідно, буде дане широке місце в майбутній Державній думі. Але це представництво супроводжується ... обмеженнями для інших громадян ... Цenz для селян не вказаний, але для решти громадян він є, притому високий ... Чим людиніший центр, тим більша частина населення усувається від виборів до Державної думи" [4, с. 628]. Дума схвалила думки, викладені її керівником, і винесла постанову такого змісту: "Харківська Міська дума високо оцінює ... перший крок в справі закликання громадських сил до участі в законодавстві та управлінні державою, висловлює разом з тим глибоке переконання в тому, що здійснення високих намірів законодавця ... можливе лише при обов'язковій умові негайного дарування всьому населенню Росії основних прав громадянства: свободи слова, друку, зборів, союзів та недоторканості особи" [4, с. 629]. Ця резолюція викликала шалену критику серед чорносотенних кіл Харкова, які тут же "охрестили" групу з 19 найбільш послідовних у своїх демократичних переконаннях гласних "Союзом 19-ти" [15, с. 47]. Насправді такої організації ніколи не існувало, просто гласні поділялися на тих, хто займав активну громадську позицію, та більш поміркованих.

У надзвичайно напружені дні жовтня 1905 року всю Російську імперію охопив загальний політичний страйк. У Харкові він переріс у збройне протистояння. У місті почалися бої між урядовими військами та озброєними загонами робітників і студентів. Повстанці захопили приміщення університету та деякі інші будови в центрі міста. Обивателі були налякані, адміністрація розгубилася, хоч і схилилася до силового вирішення питань. У цей трагічний час Міська дума спробувала нормалізувати ситуацію. Міський голова О.К.Погорелко, гласний М.І.Светухін та майбутній член ЦК кадетської партії М.А.Гредескул утворили Комітет громадської безпеки при Харківському медичному товаристві [14, с. 36-38]. Цей орган, очолюваний відомим у місті лікарем Светухіним, намагався розрядити обстановку, запобігти подальшому кровопролиттю: він щодоби вивішував бюлетені про хід протистояння, слугував парламентом між урядовими військами та повстанцями. Міська дума на своєму засіданні 12 жовтня запропонувала таке рішення проблеми: заколотники звільняють зайняті приміщення і безборонно зі зброєю залишають центр міста [10, с. 172]. До такого рішення думу спонукали, окрім переконань, ще й долі людей, які випадково опинилися в захоплених заколотниками будинках. Серед них були жінки і діти, які могли стати безневинними жертвами у випадку штурму урядовими військами. А така можливість ставала все більш вірогідною – 13 жовтня 1905 року у Харкові було проголошено військовий стан, вся влада переходила до новопризначеного військового генерал-губернатора [3]. До міста прибували нові війська. Протистояння загострювалось. Врешті-решт Комітет громадської безпеки та Міська дума досягли своєрідного компромісу між революціонерами та військовим генерал-губернатором: повстанці мали скласти зброю і безборонно залишити центр міста у будь-якому вільно обраному ними напрямку. Під час цієї процедури революціонери зберегли від злавання значну кількість особистої зброї. Їх вихід з обложених приміщень супроводжувався вітанням натовпу, що зібрався [11, с. 63].

14 жовтня 1905 року об 11 годині розпочався похорон жертв жовтневих подій, який перетворився на справжню демонстрацію "лівих" сил міста. Оформлення цієї скорботної події було відповідним: "Марсельеза", червоні прапори, промовці виголошували антиурядові гасла [11, с. 64]. Ліберальна і схильна до демократичних переконань Харківська Міська дума продовжувала залишатись законслухняною стосовно уряду. До такої події, як похорон жертв

жовтневих подій, вона поставилась, виходячи із загальнолюдських позицій, і виділила на організацію траурної церемонії 1000 крб [15, с. 69]. Оправу ж монархічні кола Харкова надали цьому рішенню політичного забарвлення, звинуватили думу у симпатіях до заколотників, а також засуджуючи діячів міського самоврядування за клопотання про скасування військового стану у Харкові [15, с. 46].

17 жовтня 1905 року Микола II видав давно очікуваний маніфест, в якому обіцялися конституційні реформи і проголошувалися вибори до майбутнього представницького органу – Державної думи, яка мала носити законодавчий характер. Харківська Міська дума зібралася на обговорення цієї події вже 19 жовтня. Настрій обережних харківських лібералів був піднесений. Міський голова О.К.Погорелко зачитав текст царського маніфесту, після чого дума прийняла відповідну постанову. У ній схвалювались дії монарха і висловлювалась надія на те, що всі елорові сили суспільства докладають зусиль для відновлення громадського порядку та утримуються від застосування насильства. Міська дума ухвалила також клопотатися перед головою Ради Міністрів Росії С.Ю.Вітте про негайне скасування військового стану і посиленої охорони у Харкові та про негайну амністію у релігійних і політичних справах [4, с. 630]. Безумовно, ця ухвала свідчить про наявність громадянської мужності та зваженість позицій більшості гласних Харківської думи. Торкнулася постанова і виключно місцевих проблем: в ній говорилося про необхідність запросити на засідання думи представників суспільних груп та організацій для обговорення питань, спрямованих на якнайшвидше відновлення діяльності залізниць, паралізованих загальним страйком. Так зародилася ідея своєрідного міського "круглого столу" для досягнення громадянського компромісу у Харкові. Після оголошення цієї постанови Міський голова запропонував привітати "вільну Росію покличками "Ура", що й було виконано одногласно" [4, с. 631].

Події показали передчасність подібної ейфорії. Все того ж 19 жовтня у засіданні думи приймали участь "представники трудящих міста", як вони себе іменували. Харківське міське самоврядування вже практикувало у той час вільний доступ на свої збори представникам різних суспільних рухів міста. Ці представники трудящих після закінчення думського засідання 19 жовтня винесли свою ухвалу, в якій нещадно затаврували Міську думу за поміркований тон вищенаведеної постанови і небажання оголосити загальноміський траур з приводу вшанування пам'яті жертв жовтневих подій у

Харкові та надіслати на їх похорон офіційну депутацію представників міської влади [17, оп. I, спр. 3098а, арк. 98]. Таким чином, Харківська дума зазнала нещадної критики з боку обох конфронтуючих політичних таборів.

Харківська Міська управа також опинилася в скрутному становищі: внаслідок загальноросійського жовтневого та пізніших локальних страйків міське господарство було розладнане, його функціонування, спрямоване на забезпечення елементарних життєвих потреб харків'ян, вимагало від управи великих зусиль. Та в діяльності Міської думи поточні міські справи відійшли на деякий час на другий план порівняно з суспільно-політичними питаннями.

Під час численних засідань думи у листопаді 1905 року Міський голова О.К.Погорелко виступив перед гласними з двома великими доповідями. Першу з них "О содействии общества к прекращению возникших в учебных заведениях беспорядков" було присвячено висвітленню причин студентських хвилювань, питанням необхідної реформи освіти і, за висловом М.Ф.Сумцова, написано "з неупередженістю і сміливістю в обидва боки" [13, с. 5]. Друга доповідь "О результатах совещаний земских и городских деятелей по вопросам, касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния" стала своєрідною лекцією для гласних з питань історії ліберального визвольного руху в Росії у 1904-1905 рр. та проблем парламентарного суспільного устрою. О.К.Погорелко вказав на бачені ним причини революційної кризи. Стосовно економічних питань в розвитку доревольуційної Росії він, зокрема, зазначав: "уряд ... не охоронив і не утруднив переходу природних багатств країни ... до рук іноземців. Разом з тим нічого не було зроблено для розвитку духовних і матеріальних умов життя ... Все це приводить країну до жебрацтва і економічного рабства, яке не краще рабства політичного" [5, с. 429].

Стосовно поточного політичного моменту О.К.Погорелко робив такі висновки: уряд не схильний був поступатися своїх позицій, вважаючи, що демократичний рух не має під собою ніякого ґрунту, і це було фатальною помилкою. "... робітничий рух, а потім загальні страйки і ... політичні вимоги показали, що резолюції з "Іздів (представників земств та міст - О.Г.) були справжнім виразником бажань російського народу" [5, с. 520]. Змінилася дещо і оцінка О.К.Погорелком маніфесту 17 жовтня: "Маніфест 17 жовтня повторив стару помилку: дав країні не все, що потрібно було, і те у формі обіцянок. Замість заспокоєння з'явилась анархія" [Там же].

Але життя повертало Харківську думу від загальнодержавних проблем до місцевих. Під час її засідання 18 листопада в залі були присутні представники Федеративної ради РСДМР, яка об'єднувала в той період більшовицький та меншовицький партійні комітети. Вони поставили перед думою вимогу негайного переходу на бік Федеративної ради або ж відставки і передачі всієї повноти влади у місті до рук цього органу РСДМР. У невизначеному майбутньому соціал-демократи обіцяли провести нові демократичні вибори до Міської думи. Гласні визнавали ці вимоги насильством над думою, задоволення їх було б, на їх думку, незаконним актом, а тому після гучних заяв і суперечок були змушені залишити зал засідань [10, с. 219]. Таким чином, ще задовго до 1917 року соціал-демократи показали справжній, прихований зміст майбутнього гасла "Вся влада - Радам!". Владу в Харкові намагалася взяти до своїх рук Рада, але не депутатів від трудящих класів, а однієї партії, фактично Харківський комітет РСДМР.

Запланована зустріч представників усіх політичних сил Харкова відбулась 25 листопада 1905 року, коли в залі засідань Міської думи зібралися діячі всіх найзначніших організацій та товариств суспільно-політичного характеру. Політичний спектр був досить широкий: окрім 38 гласних були присутні уповноважені від робітників, представники революційних партій - есери, соціал-демократи, бундівці, а також від десяти громадських організацій, в основному ліберального спрямування, юридичне товариство, товариство письменності, товариство трудящих жінок і інші були представлені на цих зборах. Загалом монархісти і консерватори мали 68 місць, ліберали та революціонери - 228 [15, с. 50]. Сподіваного виваженого діалогу сторін не вийшло - занадто поляризовані були точки зору ворогуючих суспільних таборів, які намагалися здійснити тиск на думу. Було прийнято постанови лише з деяких актуальних питань: про створення підпорядкованої міській владі міліції замість поліції, підтримку страйкуючих поштово-телеграфних службовців та створення безплатних їдалень для безробітних [15, с. 52]. Головне питання порядку денного "Про причини теперішнього ненормального ходу суспільного життя та засоби запобігання їх" так і не було вирішено. Сподіваного громадянського миру в місті не настало.

Становище Харківської думи ставало все більш драматичним. Начальник Харківського охоронного відділення доповідав у Петербург: "Міська дума не знає, як їй бути. Її члени говорять, що

уряд їх звинувачував у крайньому лібералізмі під час жовтневих подій ... між тим ... нічого не зробив, щоб забезпечити місто від зазіхань партій революціонерів" [9, с. 78]. Після грудневого збройного повстання розгублена дума відійшла від політики і готувалася до власних виборів. Звичайно вони відбувалися навесні [7, с. 148]. Цього разу адміністрація поспішила позбавитися "не-слухняної" думи – вибори були проведені вже в січні 1906 року. Нова Міська дума була значно більш консервативна, "права" за складом і запобігала звертатися до політики. Втім, повна перемога "правим" не вдалася – чимало харківських демократів залишились гласними, О.К.Погорелка було обрано Міським головою [6, с. 23-24].

У 1905 році мала місце перша спроба харківської інтелігенції вплинути на перебіг політичних подій. У цей час Міська дума постійно мала в колі зору загальнодемократичні цілі, але бачила лише легітимний шлях до їх впровадження, прекрасно розуміючи, що насильство породжує лише насильство, і це замкнене коло ніколи не приведе до справжньої свободи. Харківська дума об'єктивно була виразником інтересів "третьої сили", класу інтелектуалів і середніх власників, зацікавленого у стабільності суспільства.

Л і т е р а т у р а

1. Городовое Положение 1892 года // Свод законов Российской империи / Под ред. А.А.Добровольского. СПб., 1913. – Кн. I. – Стб. 931-970.
2. Раз'яснение Харьковской думе Городского головы по поводу нареканий на городское управление, высказанных в "Харьковских губернских ведомостях". – Харьков, 1903.
3. От Харьковского временного военного генерал-губернатора // Харьк. губ. ведомости. – 1905. – 19 окт.
4. Журналы и доклады Харьковской Городской думы с приложениями к ним. Вып. 9. – Харьков, 1906.
5. Доклад о результатах совещаний земских и городских деятелей по вопросам, касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния // Журналы и доклады Харьковской Городской думы с приложениями к ним. – Вып. 9. – С. 411-526.
6. Журнал очередного собрания Харьковской Городской думы № 5, заседание 7 марта 1906 года. – Харьков, 1906.
7. Известия Харьковской Городской думы, 1910. – № 4.
8. Погорелко А.К. Городское благоустройство: Доклад Харьковской думе городского головы о выставке в Дрездене. – Харьков, 1907.

9. 1905 год в Харькове / Под ред. С. Крамера. - Харьков, 1925.
10. Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905-1907 годов: Сб. док. и материалов. - Харьков, 1955.
11. Астахов В., Кондуфор Ю. Революционные события 1905-1907 гг. в Харькове и губернии. - Харьков, 1955; Лось Ф.С. Революція 1905-1907 років на Україні. - К., 1955.
12. Багалеї Д.І., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655-1905. - Харьков, 1905. - Т. 1-2.
13. Сумцов Н. А.К. Погорелко. - Харьков, 1913.
14. Харьковское медицинское общество: Очерки его пятидесятилетней деятельности. 1861-1911 гг. / Под ред. С.Н. Игумнова. - Харьков, 1913.
15. Шаховской М.Л. Смутное время в Харькове: Материалы для истории русской революции. - Харьков, 1907.
16. Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап жнорусского сепаратизма. - К., 1912.
17. Державний архів Харківської області. Ф. 45. Харьковская Городская управа.

В.В.Сичова

СТАВЛЕННЯ ДО ВІЙНИ ЛІВОЇ ОПОЗИЦІЇ ІУ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

В умовах переоцінки багатьох подій вітчизняної історії великий інтерес викликає ставлення до війни політичних партій ІУ Державної думи. На питання про спроможність післялютневої демократії укласти мир з воюючими державами у 1917 році та уникнути кровопролиття громадянської війни допоможе знайти відповідь аналіз поглядів на війну буржуазної та особливо революційно-демократичної опозиції.

Питання про ставлення до війни представників лівої опозиції (8 меншовиків на чолі з М.С.Чхеїдзе, 5 більшовиків на чолі з Г.І.Петровським, 10 трудовиків на чолі з В.І.Дзюбинським) порушувалось у роботах Е.Д.Черменського, В.І.Старцева, М.М.Глазунова, Б.О.Митрофанова, О.І.Лейберова, В.С.Васюкова, О.М.Маркелової. Однак аж до кінця 80-х - початку 90-х років позиція меншовиків-думців розглядалась радянськими дослідниками односторонньо, виключно з класової точки зору як правочентристська, соціал-шовіністична, а більшовиків - як рішучий протест проти війни [17-23], що уявляється необ'єктивним.

У цій статті здійснена спроба з урахуванням комплексного підходу до джерел проаналізувати еволюцію поглядів на війну меншовицької, більшовицької фракцій та трудовиків в ІУ Державній думі.

Первісне ставлення до війни всі парламентські фракції виразили у своїх деклараціях 26 червня 1914 року на одностайній надзвичайній сесії IV Державної думи, що відбулася у зв'язку із вступом Росії до першої світової війни. У цей день думською більшістю було висунуто гасло примирення та національної єдності з владою. М.Родзянко у своїх спогадах вказував, що "в цьому історичному засіданні не було партій, ... всі партійні перепони впали", а члени Думи "об'єдналися між собою у свідомості необхідності війни до переможного кінця і вирішили підтримати Уряд" [14, с. 19, 35].

На цьому фоні дисонансом пролунала декларація соціал-демократичної фракції, вироблена на переговорах між більшовицькою (робітничою) та меншовицькою (соціал-демократичною) фракціями напередодні історичного засідання. Спільний текст декларації обох фракцій був оголошений з трибуни Думи В.Хаустовим [3, стб. 19, 20]. Як не намагався М.Родзянко зробити ряд цензурних урізок перед надрукуванням декларації у стенографічному звіті [1, с. 346], представити виступ оратора як особисту думку "апологета поразництва" [14, с. 19], ясно одне: "сімейної єдності" в Думі не було, не дивлячись на величезне національне піднесення. Характеризуючи війну як загарбницьку, більшовики та меншовики виступили проти неї: "Теперішня війна, народжена політикою загарблень та насильств, ... суперечить почуттю і настрою свідомих елементів російського пролетаріату так, як і пролетаріату усього світу" [1, с. 346]. Соціал-демократи відразу виступили проти гасла єднання з урядом, мотивуючи це поневоленням народу, безправ'ям робітників та селян, насильством та пригнобленням численних народностей Росії. Вони прямо заявили, що "вважають потрібним підкреслити все лицемірство та всю безпідставність цих закликів до єднання" [1, с. 346]. Керуючись рішеннями Штутгартського та Базельського конгресів II Інтернаціоналу, більшовики та меншовики у своїй декларації закликали до припинення війни, що, по їх переконанню, було можливим в силу міжнародної солідарності пролетаріату всього світу [1, с. 347].

Трудовики не підтримали позиції більшовиків та меншовиків щодо війни, хоч неодноразово підтримували їх з багатьох інших питань. О.Ф.Керенський прямо висловив думку трудової фракції про необхідність виступу на підтримку оголошеної війни [1, с. 346]. 26 липня 1914 року в оголошеній О.Керенським декларації трудовики заявили про "непохитну впевненість, що велика стихія російської демократії разом з усіма іншими силами дасть рішучу відсіч на-

падаючому ворогу і захистить свої рідні землі та культуру, створені потом та кров'ю поколінь" [1, с. 345-346; 3, стб. 18, 19]. Декларації О. Керенського аплодувала вся Дума, крім меншовицької та більшовицької фракцій.

В одному лівій опозиції була однаковість – ставлення до військових кредитів. Меншовики та більшовики ще до війни, обговорюючи бюджет військового та морського міністерства на 1914 рік, виступили проти військових витрат [1, с. 360; 2, стб. 251]. У липні 1914 року, базуючись на рішеннях конгресів П'ятого Інтернаціоналу, соціал-демократична та робітнича фракції у голосуванні військових кредитів участі не прийняли і в знак протесту залишили засідання Думи. Їх підтримали трудовики [1, с. 347, 368]. Про це О. Керенський з гордістю згадував: "З самого початку війни, на першому засіданні Державної думи в липні 1914 р., ми та соціал-демократи в Росії вперше, запам'ятайте це, лише одні в Європі голосували проти військових асигновок публічно" [15, с. 127].

Отже, лівій опозиції в липні 1914 року не була єдина в питанні ставлення до війни. Трудовики розцінювали війну як визвольну та стояли на оборонських позиціях. Меншовики та більшовики, вважаючи війну імперіалістичною, стояли на інтернаціоналістській платформі, що припускало боротьбу за мир та припинення війни народами воюючих країн. Однак ні більшовики, ні меншовики, ні трудовики не прийняли гасла примирення та єднання з владою, що видно з питання про військові кредити.

Нові розходження в революційно-демократичній опозиції, зокрема в меншовицькій фракції, виникли в результаті непередбаченого патріотичного піднесення мас Росії та ставлення до війни соціал-демократів Заходу. У відповідь на телеграму голови П'ятого Інтернаціоналу Е. Вандервельде, який закликав надати підтримку російському уряду, меншовики заявили: "... з огляду на участь у загальноєвропейському конфлікті соціалістів передових країн, вони сподіваються на розв'язання його в інтересах міжнародного соціалізму і не протидіють війні" [1, с. 365].

Більшовики у своїй відповіді Е. Вандервельде рішуче відкинули розмови про підтримку війни та припинення революційної боротьби з урядом. Більш того, вони висунули як завдання "всебічне використання військової кризи в інтересах розвитку революції" [1, с. 366].

Це була точка зору В. І. Леніна [18, с. 122], зв'язок з яким більшовикам-депутатам вдалося поновити місяці через два після

оголошення війни Росії. На думку І.Церетелі, В.І.Ленін вважав "страждання та озлоблення мас, викликані війною ..., могутнім революціонізуючим фактором", а кампанію на користь миру за згодою - засобом, сприяючим продовженню влади капіталістів [15, с. 220]. Ленінську точку зору про можливість справжнього миру тільки після захоплення влади пролетаріатом І.Церетелі оцінив як "бунтарський екстремізм" [15, с. 221]. Ю.Мартов, підтримуючи точку зору І.Церетелі про погляди Леніна на війну і мир, вважав, що ці явища самі по собі ніякого інтересу для останнього не становили: "Лише одна річ, яка його цікавить, це революція, і справжньою революцією він вважає тільки ту, де влада буде захоплена більшовиками" [15, с. 242]. Керуючись класовими міркуваннями, В.Ленін вважав боротьбу за мир небезпечною, а "найменшим злом, - писав він в тезах про війну в серпні 1914 р., - була б поразка царської монархії та її військ" [8, т. 26, с. 6]. У Маніфесті ЦК РСДРП (вересень 1914 р.) було остаточно сформульовано поразницьке гасло: "перетворення сучасної імперіалістської війни в громадянську війну є лише одне правильне пролетарське гасло" [8, т. 26, с. 22]. Але це було чисто класове гасло, яке вису-нуто в контексті концепції світової революції, та заздалегідь вело до невинуватених жертв.

Саме це гасло, назване І.Церетелі "націоналізмом навиворіт", відстоювали депутати-більшовики у своїй позадумській діяльності, за що в листопаді 1914 року були заарештовані і [1, с. 380-383; 18, с. 105, 112; 7, л. 442, л. 115] вислані до Туркханського краю.

Таким чином, на осінь 1914 року ставлення до війни меншовиків та більшовиків дещо змінилося. Більшовики, керуючись класовими пріоритетами, еволюціонували в бік поразництва, що не тільки не підтримувалося більшою частиною робітників, але було вкрай непопулярним. Меншовики, зі слів Мілюкова П.М., "відкинули формулу поразки Росії як формулу шаблонно-партійного характеру" [5, стб. 97]. Частина меншовиків (І.Маньков, А.Бур'янов) була схильна до оборонства. Але більшість соціал-демократичної фракції залишалась на інтернаціоналістській позиції (боротьба за мир, припинення війни завдяки міжнародній солідарності трудящих світу).

На протязі триденної січневої сесії (1915 р.) відбулися значні зміни у поглядах та тактиці як лівих, так і правих фрак-

цій ІV Думи в зв'язку з різким погіршенням становища на фронті та в країні.

Працюючи на сесії без більшовиків, соціал-демократи (Чхеїдзе М.С.) виступили з декларацією, в якій критикували уряд, гасло мовчання та примирення, вимагали припинення війни та укладення миру [4, стб. 42]. Однак деякі меншовики вже відкрито перейшли на позиції оборонства. Так, І.Маньков проголосив про неприєднання до останнього пункту декларації, бо стояв за війну до переможного кінця [4, стб. 73]. Він лише один з фракції голосував "за" війні кредити та утримувався від голосування за бюджет на 1915 р., в той час як соціал-демократи продовжували голосувати "проти" в обох випадках [4, стб. 151; 15, с. 127]. За підтримку російського уряду соціал-демократи терміново виключили І.Манькова з фракції [15, с. 127], що на березневій (1915 р.) конференції у Берні характеризували як необачне рішення [12, с. 40].

Одностайність соціал-демократи виявили у виступі з протестом проти арешту більшовицьких депутатів (для внесення запиту їм не вистачило підписів). Меншовики захищали право депутатської недоторканості, хоча були супротивниками позиції поразництва [5, стб. 731].

Трудовики не поділяли інтернаціоналістської позиції меншовиків. Вони вважали неможливим закликати до негайної боротьби за мир тільки трудящих Росії, бо це повинно бути справою всієї демократії Європи [4, стб. 47]. Трудова фракція також рішуче виступала проти поразництва: "серед нас не було нікого, хто б бажав ... поразки російських військ" [4, стб. 49]. Відстоюючи позиції оборонства, О.Керенський закликав: "Ми повинні боротися в цей момент в ім'я остаточного звільнення країни, за ідеали свободи, рівності та братерства" [4, стб. 49]. Однак у ставленні до уряду трудовики виявили хитання. Вони, за виключенням О.Керенського, вголосували кредити на війну, але утримались від голосування за бюджет на 1915 рік. О.Керенський тільки один із своєї фракції голосував як проти кредитів, так і проти бюджету [7, д. 201, л. 206; 4, стб. 150-151].

Не дивлячись на хитання в рядах соціал-демократів та трудовиків щодо уряду (голосування "за" війні кредити), промови М.Чхеїдзе та О.Керенського були явно спрямовані проти гасла єднання з владою. Не випадково ці виступи було заборонено друкувати [7, д. 1020, л. 1]. Навіть у виступах край правих

(проф. Левашов), на думку П.Мілюкова, "вже з'явилися ноти, істотно порушуючі цю духовну єдність", не кажучи про ліберальну опозицію [10, с. 14]. Кадети до цього часу розподілялись на прихильників збереження "громадянського миру перед обличчям ворога" (П.Мілюков, А.Шингарев) та тих, хто наполягав на політичній боротьбі з урядом (О.Коллобакин) [9, с. 6, 10, 15, 41; 16, с. 28].

Поразки на фронті у 1915 році загострили політичні протиріччя у суспільстві. Так, з кінця травня - початку червня 1915 року в країні почалась політична криза. На думку П.Мілюкова, в цілому 1915 рік був більш драматичним, ніж наступний [10, с. 16].

У липні 1915 року (IV сесія) М.Чхеїдзе виступив з проголошенням декларацією соціал-демократів про справжній характер війни та необхідність боротьби за мир. Меншовики вже не обмежувались критикою уряду, а вимагали його відставки та передачі влади до рук народу: "Та влада, яка привела країну до такого стану, в якому вона знаходиться, ця влада повинна піти" [5, стб. 127-130; 12, с. 27].

Будучи послідовними у своїх діях, меншовики голосували проти бюджету на 1916 рік [5, стб. 2043-2044]. Трудовики влітку 1915 року рішуче голосували проти бюджету на 1916 рік, мотивуючи нездатністю уряду запобігти господарчій розрусі [5, стб. 2042].

У серпні 1915 року, виступаючи від соціал-демократів, А.Чхенкелі знов підняв питання про незаконність арешту депутатів від робітників [5, стб. 731]. Навіть частина кадетів (А.Шингарев, П.Мілюков) також вважала арешт більшовиків "державною помилкою", символом російського неправосуддя, бо по суті їх судили за приналежність до соціал-демократичної фракції [5, стб. 97, 745]. Праві ж (Марков-2) вважали, що "люди, які належать до соціал-демократичної фракції, не тільки засуджені, але й взагалі всі соціал-демократи в цей час ідуть проти держави, державного ладу, руйнують силу Російської держави в момент величезної небезпеки" [5, стб. 742].

Однак, на думку П.Мілюкова, силу Російської держави руйнував сам же уряд. Погіршення становища у країні влітку 1915 року примусило навіть буржуазні фракції, які не прагнули до опозиції уряду, виступити із звинуваченнями на його адресу: "Порушенням внутрішнього миру була політика влади щодо окремих народностей" [5, ст. 95, 415]. Кадети (П.Мілюков) підкреслювали, що посилення гноблення іногородців (особливо українців) проводиться урядом під прикриттям потреб воєнного часу [5, стб. 95].

Соціал-демократи та трудовики, вимагаючи відставки уряду, однією із суттєвих причин вважали політику уряду щодо національних меншостей. Політика національних гонінь в умовах війни, як вважали Н.Чхеїдзе та М.Скобелев, особливо важко відбилась на самому існуванні української культури [5, стб. 1183-1185]. А переслідування євреїв було доведено, як вказував Н.Чхеїдзе, "до розмірів, невідомих взагалі історії людства, навіть за часів самого похмурого середньовіччя" [5, стб. 129-130]. В лютому 1916 року, викриваючи імперіалістичний характер війни на прикладі однієї країни, соціал-демократи вказували на помилковість ілюзії малих народів воюючих країн на визволення. М.Чхеїдзе, вимагаючи припинення війни, заявляв: "Хто буде самовизначатися, якщо народи знищуються? Війна, яка була проголошена в ім'я захисту міжнародного права, виявила, що це право є узаконена норма зради та піратства ... Війна проти волі народів повинна бути ліквідована народами" [5, стб. 1271-1283]. А.Чхенкелі відзначав, що поставлене у зв'язку з війною у загальноєвропейському масштабі національне питання, твердження європейської буржуазії про самовизначення та свободу маленьких національностей - "лицемірство та більш нічого" [5, стб. 1473].

Отже, у 1915 році в рядах меншовиків вже не було колишньої єдності у ставленні до війни. А на лютий 1916 року в цьому питанні думська соціал-демократична фракція остаточно розколася на дві частини: більша (Н.Чхеїдзе, М.Скобелев, В.Хаустов, І.Туляков) продовжувала залишатися на інтернаціоналістських позиціях, відстоюючи гасло "боротьби за мир" [5, стб. 1271-1283, 1516-1522]. А.Чхенкелі обґрунтовував "необхідність умовного оборонства: "У випадку революції ми поведемо активну оборону" [15, с. 7]. І.Маньков, виведений із фракції, А.Бур'янов стояли на оборонській позиції, яку обстоювали Г.В.Плеханов з його прихильниками соціал-демократами Західної Європи: "Війна до переможного кінця" [5, стб. 1516-1522; 15, с. 127; 23, с. 149]. Трудовики, продовжуючи залишатися на оборонських позиціях, вагались у ставленні до уряду (тільки О.Керенський послідовно виступав проти підтримки влади). Однак у лютому 1916 року В.Дзюбинський, що виступав від трудовиків, вже вимагав створення нової влади, бо "теперішній уряд вів країну до політичного, господарчого та морального розгрому" [5, стб. 1387]. Влітку 1916 року трудовики разом з меншовиками рішуче голосували проти затвердження положень про Особу Наряду з оборони держави [5, стб. 347, 1233].

Затягування війни, стомленість від поразок остаточно визначили ставлення до уряду та війни політичних партій IV Думи у листопаді 1916 - лютому 1917 рр.

З новою силою у промові М.Чхеїдзе першого листопада 1916 року лунала з трибуни Думи вимога меншовиків про необхідність миру та припинення війни: "Ми вимагаємо ліквідації цієї жакливої війни, ми вимагаємо миру ..., який вийшов би у результаті координації сил всієї європейської демократії без насильницьких приєднань. Тільки такий мир може створити умови для вільного самовизначення національностей" [6, стб. 19, 20]. З новою силою соціал-демократи вимагали відставки уряду та передачі влади народу [6, стб. 20, 1183].

О.Керенський, який виступав від трудовиків, залишаючись на позиціях оборонства, вимагав заміни неспроможного врятувати країну уряду, бо вважав головним її ворогом [6, стб. 30].

Промови О.Керенського та М.Чхеїдзе місцева влада заборонила друкувати в газетах в силу їх революційного змісту [6, стб. 139].

Навіть кадети відійшли від тактики національного єднання з урядом. Вони в липні 1914 року відклали парламентську боротьбу до укладення миру, потім замінили гасло "відповідального міністерства" гаслом "міністерства громадянської довіри" [9, с. 6, 16]. У листопаді 1916 року П.Мілюков вимагав відставки нездатного привести країну до перемоги уряду, називаючи його "урядом зради" [6, стб. 47]. Він визнавав, що у 1916 році парламентська боротьба вже вичерпала всі свої можливості та зупинилась перед безпорадністю, з якої не було виходу [10, с. 16]. П.Мілюков навіть вважав, що суспільна думка визнала 1 листопада 1916 року початком російської революції [10, с. 20], про розгромні наслідки якої він попереджував ще навесні 1916 року на закритому засіданні Думи [7, д. 237, л. 95]. Марков-2 визнав промову П.Мілюкова в листопаді 1916 року більш серйозною, ніж промову О.Керенського, та об'єктивно ведучою до революції [6, стб. 102, 103]. Однак голова IV Думи М.Родзянко вважав виступи 1 листопада 1916 року не бажанням повалення влади, перевороту і не прагненням до тих жакхів, які являються кінцевим результатом будь-якої революції, а лише серцевим болем за долю Росії [14, т. 6, с. 52].

Ні соціал-демократи, ні трудовики не бажали революції в умовах війни. Вимагаючи демократизації існуючого ладу, вони виступали 19 листопада 1916 року проти урядової декларації

про продовження війни, що показало, на думку П.Мілюкова, відсутність не тільки поваги, але й страху перед урядом [6, стб. 240-250; 10, с. 20; 13, с. 247]. Соціал-демократи (М.Скобелев) сміливо кинули більшості Думи (грудень 1916 р.) свою інтернаціоналістську вимогу боротьби за мир: "Вам потрібен уряд війни, нам потрібен уряд миру" [6, стб. 1188]. Прагнучи до створення нового уряду, меншовики бажали, за визначенням Н.Чхеїдзе, "вулиці, що заговорила, надати русло, здорове русло" [6, стб. 1723], щоб запобігти соціальної катастрофи.

О.Керенський у грудні 1916 року, виступаючи проти уряду, відзначав, що революція - засіб антиурядової, а не антидержавної боротьби, "дія, яка не руйнує державу, а єдиний засіб порятунку держави" [6, стб. 1221-1222]. У лютому 1917 року він змінює ставлення до війни, вимагаючи припинення кривавої трагедії: "Настав момент для ліквідації, для підготовки у громадській свідомості ліквідації цього загальноєвропейського конфлікту" [6, стб. 1357]. Він ставить в порядок денний гасло боротьби за мир, вважаючи, що демократія зобов'язана вимагати укладення миру: "Дайте народним масам зорганізуватися, обговорити зацпанні війни" [6, стб. 1357-1358].

Отже, у лютому 1917 року трудовики не були єдині у ставленні до війни. Вони залишались на оборонських позиціях, за виключенням О.Керенського, який перейшов на інтернаціоналістську позицію.

Таким чином, більшість соціал-демократичної фракції IV Державної думи з липня 1914 до лютого 1917 року вимагала припинення війни, вважаючи засобом досягнення миру міжнародну солідарність пролетаріату. Інша частина еволюціонувала до оборонства під впливом воєнних невдач Росії та патріотичного піднесення народних мас. В рядах трудовиків на лютий 1917 року відбувся розкол у поглядах на війну. Вони, за виключенням Керенського, послідовно відстоювали позицію оборонства, хитаючись у ставленні до уряду (від часткової підтримки взимку 1915 р. до вимоги його відставки в кінці 1916 - лютому 1917 рр.). Лише одне об'єднувало всю ліву опозицію - це побоювання соціальної катастрофи та порушення громадянського миру, до яких могла б привести революція в умовах війни.

Більшовики з інтернаціоналістської позиції восени 1914 року під впливом В.Леніна перейшли на поразницьку. Вони не зміню-

вали своєї позиції, не дивлячись на неприйняття її народом як негуманної. Більшовики залишались непохитними і в умовах лютневої демократії, яка не вирішила проблеми війни та миру. Вони неухильно йшли до революції. Більшовицьким Мовтенем виправдав поборовання меншовиків та трудовиків: перетворив війну імперіалістичну в громадянську.

Л і т е р а т у р а

1. Бадаев А. Большевики в Государственной думе. - М., 1954.
2. Государственная дума, 4-й созыв, сессия II, ч. III. Стенограф. отчет закрытых заседаний. - СПб., 1914. 3. Государственная дума, созыв 4-й, чрезвычайное заседание 26.07.1914 г. Стенограф. отчет. - СПб., 1914. 4. Государственная дума, созыв 4-й, сессия III. Стенограф. отчет. - Пг., 1915. 5. Государственная дума, созыв 4-й, сессия 4. Стенограф. отчет. - Пг., 1916. 6. Государственная дума, созыв 4-й, сессия V. Стенограф. отчет. - Пг., 1917. 7. Российский Государственный исторический архив, ф. 1278, оп. 5. 8. Ленин В.И. Полн. собр. соч. 9. Миллюков П.Н. Тактика фракции народной свободы во время войны // Отчет деятельности фракции за "военные" сессии (24.07.1914-3.09.1915). - Пг., 1916. 10. Миллюков П.Н. История второй русской революции. - К., 1919. - Т. I. - Вып. I. II. Миллюков П.Н. Воспоминания. - М., 1991. 12. Обзор деятельности Российской социал-демократической рабочей партии за время с начала войны России с Австро-Венгрией и Германией по июль 1916 г. - Пг., 1916. 13. Палеолог Морис. Царская Россия накануне революции. - М., 1991. 14. Родзянко М.В. Государственная дума и Февральская 1917 года революция // Архив русской революции. Т. 6. - М., 1991. 15. Церетели И. Воспоминания о Февральской революции. - Париж, 1963. - Кн. I. 16. Алексеева И.В. Агония сердечного согласия: царизм, буржуазия и их союзники по Антанте, 1914-1917 гг. - Л., 1990. 17. Васюков В.С. Внешняя политика России накануне Февральской революции, 1916-февр. 1917 гг. - М., 1989. 18. Глазунов М.М., Митрофанов Б.А. Перед особым присутствием: О наиболее крупных политических процессах, проходивших в 1906-1915 гг., против депутатов представительных органов России. - М., 1980. 19. Калинычев Ф.И. Государственная дума России: Сб. док. и материалов. - М., 1957. 20. Лейберов А.И. Свободу депутатам // Вопросы истории. - 1991. - № 2, 3. 21. Маркелова А.Н. Меншеизм в годы I-й мировой войны (1914-февр. 1917) // Политические партии дооктябрьской

России: Материалы конференции. - М., 1991. 22. Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905-1917 гг. - Л., 1977. 23. Черменский Е.Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. - М., 1976.

В.В.Калиниченко

ЗГОРТАННЯ НЕПУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Про непу в вітчизняній історіографії писали багато. Але до другої половини 80-х років у літературі панувала ідеологічна догма, вперше сформульована в "Короткому курсі історії ВКП/б/", що це політика, розрахована на перехідний від капіталізму до соціалізму період. Відповідно хронологічні рамки непу розсовувалися від початку 20-х до середини 30-х років. Ні про яке задушення непу в цій літературі не йшлося. Натомість висовувалася догма, що непу повністю вичерпав себе. Однак з другої половини 80-х років, коли командно-адміністративна система завела країну в глухий кут і почався гарячковий пошук виходу з кризи, то звернулися до досвіду минулого, зокрема і до непу. При цьому переважна більшість істориків погодилася, що непу був насильно ліквідований. Під новим кутом зору почали розглядати весь комплекс питань, пов'язаних з непом [3; 6; 10; 12; 19]. У цій статті ми аналізуємо процес згортання непу в сільському господарстві республіки, що ще не знайшло віддзеркалення у вітчизняній історіографії.

Аналіз економічної політики Радянської влади свідчить, що з самого початку здійснення непу було два варіанти розвитку економіки..

Перший, що спирався на досвід воєнного комунізму, передбачав головну лінію розвитку в переході від капіталістичної економіки до адміністративно-командної, виключаючи будь-яку багатокладність і еквівалентний обмін між промисловістю і сільським господарством. На цьому шляху передбачалася і суцільна колективізація селянських господарств. Прибічники першого варіанта розглядали непу як тимчасовий тактичний хід партії. 23 грудня 1921 року В.І.Ленін на IX Всеросійському з'їзді Рад про непу заявляв так: "...Цю політику ми проводимо всерйоз і надовго, але, звичайно, як правильно вже відзначено, не назавжди. Вона викликана нашим станом злиднів та розорення і величезним ослабленням нашої великої промисловості" [12, т. 44, с. 297]. 27 березня

1922 року на XI з'їзді РКП/б/ він заявив відносно непу: "Ми рік відступали. Ми повинні тепер сказати від імені партії: досить! Та межа, яка відступом ставилася, досягнута" [13, т. 45, с. 81]. "З Росії непівської буде Росія соціалістична", - так закінчив В.І.Ленін свою останню в житті публічну промову 20 листопада 1922 року [13, т. 45, с. 295]. Таким чином, під впливом цих останніх промов, у членів партії складалося враження, що і В.І.Ленін розглядав неп як щось тимчасове.

Але був і другий варіант розвитку країни, що передбачав багатоукладність економіки, поєднання громадських, державних і приватних інтересів, господарську самостійність підприємств, всебічний розвиток різних форм кооперації, націлення економіки на дійсні, а не вигадані потреби суспільства і людини. Спочатку В.І.Ленін був прибічником першого варіанта, але в останніх роботах став переглядати свої позиції під впливом соціально-економічних реалій життя. Та більшість керівників партії, хіба що за винятком групи М.І.Бухаріна, схилилися до першого варіанта. Продовжувала діяти і П Програма партії, яку прийняли в 1919 році в розпал воєнного комунізму, а вона була націлена на здійснення соціалістичного будівництва по першому варіанту.

Масова опора для противників непу була і в українському доколгоспному селі. Так, збереження комнезамів і особливо надання їм державних функцій у 1921-1925 рр. було не на користь непу. "Неп наштотхнувся на глуху опір комнезамів", - говорив у 1922 році секретар ЦК КП/б/У Д.З.Мануїльський [15, с. 4]. У 1925 році ЦК КП/б/У провів обстеження сільських партійних організацій. Виявилось, що "45 % всіх сільських комуністів вели господарство так, що це підривало їх авторитет у селян" [24, П.ф. I, оп. I, спр. II73, арк. 32]. На IX Харківській губпартконференції делегат Бабич запитував: "Що уявляють з себе сільські комуністи? Вони є сільським люмпен-пролетаріатом. Вони не авторитетні серед селян як господарі" [24, П.ф. I, оп. I, спр. II36, арк. 140]. Як правило, такі члени партії не мали необхідної підготовки, навиків, досвіду керувати радянськими, господарськими, кооперативними органами на селі, але очолювали їх в силу своєї партійності. Вони могли бути лише виконавцями вказівок зверху, оскільки їх становище як керівників на селі повністю залежало від прихильності верхів. Отже, це були справжнісінькі сталінські "солдати партії". Такі комуністи, як відмічалось в обстеженні комісією ЦК КП/б/У Оде-

ської округи (1925 р.) , дивилися на економічно міцнішого селянина, який під час непу підіймав своє господарство, з заздрістю і ненавистю, вважали його за куркуля, якого треба негайно придушити. І, як результат, селяни боялися хату залізом покрити, а реманент купували таємно, щоб бува не віднесли до куркулів [16, П.ф.3, оп. I, спр. 918, арк. 33] . "Радянська влада вважає всякого дбайливого господаря куркулем, чим вбиває ініціативу розвивати своє господарство", - сумно констатував селянин Орловський на Баранівській безпартійній конференції Волинської округи в 1925 р. [7, ф. Р-98, оп. I, спр. 1105, арк. 7] . Таким чином, на селі в 20-х роках був міцно спаяний прошарок людей, кровно зацікавлених у збереженні адміністративно-командних методів керівництва, оскільки лише за таких умов вони могли утримати владу і відповідні привілеї. Неп для них був абсолютно ворожим курсом і вони це добре знали.

Першу значну спробу порушити нормальний розвиток сільського господарства після переходу до непу прибічники адміністративно-командної системи вчинили у 1923 році, штучно утворивши "ножиці цін". Фактично це була спроба замінити ринкові принципи ціноутворення директивними, що ніяк не в'язалося з непом. Самі селяни це відразу зрозуміли. Так, селянин Колісниченко з Київщини 12 квітня 1924 року на сесії ВУЦВК заявив: "Змичка з селом, коли сорочка коштує 20 пудів хліба, а чоботи 40 пудів, обертається в посмичку, як каже дядько. І це уряд повинен знати, бо інакше ми і думати не повинні про піднесення сільського господарства" [17, с. 64] . Вольове підвищення цін на промислові товари викликало кризу збуту і загальмувало відбудову сільського господарства. Але чому подібну акцію допустило керівництво країни? Справа тут у двох протилежних підходах до управління народним господарством. У 1922 році, коли постала потреба у підвищенні ефективності державної промисловості, була висунута ідея процентного відрахування з капіталів господаро-рахункових держтрестів у державний бюджет. Цей захід змусив би керівників промислових підприємств дбати про ефективність використання фондів і ресурсів, оскільки в противному разі їм загрожувало б банкрутство. Але ця ідея була відкинута прибічниками адміністративно-командних методів керівництва, бо підривала їх керівне становище. Економічні важелі управління промисловістю не набули вирішального значення, державна промисловість запрацювала без впровадження процента на капітал, держбюджет прийняв її збитки на себе. Це негайно загостило проблему коштів. Запровадження з 1923 року продажу горілки і паперово-грошова смісія не покри-

вали дефіциту бюджету. Тому і спробували використати механізм "ножиць цін". Криза збуту змусила в 1924 році ціни дещо знизити. Але "ножиці" так і не були ніколи стулені; селянське господарство стало донором для адміністративно-командної системи [2, с. 33-36]. Це був перший серйозний удар по непу.

Весною 1925 року в руслі нового економічного курсу були прийняті рішення, що повинні були забезпечити політичні та економічні передумови для піднесення сільського господарства. Але план хлібозаготівель, визначений на 1925-1926 рр. для України у розмірі 250 млн пудів, не був виконаний. Всього вдалося заготовити 170 млн пудів. Причина - різкий розрив між цінами на хліб на ринку і заготівельними цінами держави [5, с. 187]. Державні лімітовані ціни на зерно прихильники адміністративно-командної системи ввели на Україні ще восени 1922 року [8, ст. 2]. Вони ніяк не стикувалися з високими цінами на промислові товари. У той же час певне піднесення цін на технічні культури в 1925-1926 рр. і паралельне зменшення розміру сільськогосподарського податку, проведені в руслі нового економічного курсу, викликали певне зростання прибутків селян, що і збільшило попит на промтовари. Але попит села не задовольнили, оскільки розвиток легкої промисловості обмежувався за рахунок пріоритетного розвитку важкої промисловості. Отже, в 1925-1926 рр. у країні на додаток до "ножиць цін" виник штучний дефіцит товарів для села. В умовах товарного дефіциту спроба уряду в 1926-1927 рр. директивно знизити ціни на промтовари на 10 %, залишивши без змін наявні ціни на сільгосппродукцію [21, с. 132-133], провалилася. Селяни не бажали продавати хліб по низьких цінах, не отримуючи взамін необхідних товарів. Наприкінці 1927 року спалахнула хлібозаготівельна криза. Вона, по суті, була запрограмована прибічниками командно-адміністративних методів, які впровадили лімітні ціни на хліб, покривали збитки промисловості з держбюджету, допустили "ножиці цін" і штучний дефіцит промтоварів. Але в кінці 1927 року Сталін та його група перемогли в боротьбі за владу і не збиралися шукати вихід з кризи на шляху компромісу з селянством. Натомість влада стала на шлях надзвичайних адміністративних заходів у вилученні хліба у селян. Це означало перехід від прихованої ревізії непу, характерної для попередніх років, до відкритого наступу з 1928 року. Токарні лишки хліба у селян України в листопаді 1927 року становили 184 млн пудів [11, 1927, 2 груд.]. На 15 березня 1928 року в Україні було державою заготовлено 235 млн пудів.

[23, с. 27]. Отже, у селянському господарстві були конфісковані не лише товарні лишки, але й необхідні йому для нормального функціонування страхові, фуражні та продовольчі запаси. П.П.Пестішев вимагав від місцевих парторганізацій "хліб викачати ... під мітлу" [24, П.ф. 5, оп. I, спр. 24, арк. 64]. А "солдати партії" старалися з усіх сил. Ось характерний приклад. У Лозовій Харківської округи уповноважений по хлібозаготівлям Решетняк зайшов до хати, де на печі сидів 4-річний хлопчик. Побачивши Решетняка, що вже раніше шукав у них хліб, хлопчик закричав: "Мамо, заберіть окраєць зі столу!" Хлоп'я подумало, що уповноважений і цей шматочок забере [24, П.ф. 5, оп. I, спр. 24, арк. 137].

Паралельно розгортався наступ на неп і в податковій політиці. Перехід від продрозкладки до податку в 1921 році селяни зустріли з радістю. Передбачалося, що з піднесенням сільського господарства розмір податку буде зменшуватися, а необхідні продукти держава отримає від селян шляхом товарообміну. Але сталося навпаки: з 1921 до 1924 року абсолютна цифра податку швидко зростала. У 1921-1922 рр. вона становила в Україні 82 млн пудів, у 1922-1923 рр. - 91 млн, у 1923-1924 рр. - 178 млн [11, 1924, 30 трав.]. З 1923-1924 рр. всі державні і місцеві податки з селян об'єднали в єдиний сільськогосподарський податок, але Наркомпрод УРСР встановив непосильні для селян кондиційні умови при здаванні податку зерном [9, с. 37]. Це викликало масові протести селян по всій Україні. Так, обурені податком селяни Петропавлівського району Луганської округи восени 1923 року на сільських сходах кричали: "Ми не будемо платити, ви нас старцями робите" [14, П.ф. 34, оп. I, спр. 3, арк. II а]. Одночасно в 1924 році в багатьох округах України стався недорід. Селяни потрапили в скрутне становище. В Одеській окрузі відсоток податку від валової продукції був такий великий, сповіщалося у доповіді комісії ЦК КП/б/У, що для амортизації і відбудови господарства нічого не залишається [15, П.ф. 3, оп. I, спр. 918, арк. 4]. 25 березня 1925 року на Котелевській районній партконференції Охтирської округи з залу до президії надійшла записка: "Чому пролетарська влада останню свитину забирає? Чому ти, пролетарка, непосильними податками обкладаєш селянина?" [24, П.ф. I, оп. I, спр. II 93, арк. IO]. На безпартійній конференції селян Волинської округи 8 березня 1925 року селянин Іван Кравчук заявив: "Податками з нас, селян, останню одежу поздирали ... Селянство гине від тягара податків"

[7, ф. Р-98, оп. I, спр. II05, арк. 7]. Реальне зменшення податкового тягара селяни України відчули лише в 1925-1926 р., коли в руслі нового курсу податок був зменшений більш ніж в три рази [22, с. 84]. Але, перемігши "нову опозицію", група Сталіна почала відхід від нового курсу. З 1926-1927 р. податок на селян зріс пересічно в 3-4 рази від попереднього року. Незаможник Боярчук з Бердичівської округи 4 січня 1927 року скаржився: "Незаможники, що торік піднялися в господарському відношенні, купили коней, корів ... і ось їх приклали податком. Вони і кажуть: Не варто розвивати господарство, тому що накладають великий податок" [I, № 3, с. 5]. На цю і подібні їм скарги Голова РНК УСР В.Я.Чубар цинічно відповів: "Коли куркульня говорить, що з них тягнуть сім шкур, то що ж, коли є зайві ці шкури, які можна за допомогою бідноти зараз взяти ..., то їх треба взяти" [I, № I, с. 13].

З місць поступали тривожні сигнали, що під тиском податків різко посилюється дроблення селянських господарств, що селянське господарство занепадає. Та представники адміністративно-командної системи і слухати про ці застереження не хотіли. "Які настрої ми маємо серед селянства?" - запитував 25 січня 1927 року на Луганській окружній партконференції секретар окружному Семенов. - "Зможні селяни кажуть, що буцім-то притискуємо податками, що все йде на промисловість ... Але хто ж протестує в своїй більшості?" - демагогічно вигукнував Семенов. - "Колишній унтер-офіцер, колишній торгівець, власник молотарки або трактора". Як далі видно з виступу Семенова, для нього всі незадоволені податками селяни - класові вороги, яких випадково не знищили в громадянську війну і тепер необхідно обов'язково добити [I4, П.ф. 34, оп. I, спр. 322, арк. 56]. Такі семенови і верховодили на селі.

Але свою антиселянську і антипенівську політику представники адміністративно-командної системи маскували вдаваною турботою про незаможні верстви селянства. Так, д. 10-ї річниці Жовтня ЦВК СРСР прийняв Маніфест, за яким звільняв від єдиного сільгосподатку на додаток до 25 % ще 10 % селянських дворів. Звичайно, ця сума податків була перекладена на заможніші шари селянства [II, 1927, 16 жовт.]. А з 1928-1929 рр. був запроваджений грабіжницький експертний порядок оподаткування заможних господарств. Фактично під експертне оподаткування потрапили переважно середняцькі господарства і, як обережно відзначалося у звіті уряду УСР, "податок 1928/29" р. спричинив податкове

перенапруження, тиснучи на середняка чималою вагою" [4, с. 77]. Нагадаємо, доколгоспне українське село 20-х років було переважно середняцьким. У село Суху Волю Володарського району Волинської округи восени 1928 року прибула експертна комісія і, не знайшовши жодного селянина, щоб його обкласти в експертному порядку, вирішила цей метод застосувати до селянина-середняка Корсуна, який найманою працею не користувався, але мав на 8 членів сім'ї 16 десятин землі. Звичайно, Корсуна розорили. Але цієї жертви районним керівникам виявилось замало і вони наказали обкласти в Сухій Волі таким способом ще 50 господарств. Всього ж у Володарському районі експертним порядком оподаткували 770 дворів, 568 з яких виявилися типово середняцькими. Всі вони були розорені [7, П.ф. 85, оп. 1, спр. 665, арк. 21]. П.П.Постишев 3 листопада 1928 року на засіданні Харківського окружного ІП/б/У напучував партійний актив: "Питання повинно бути поставлене жорстко... Якщо селянин не виплачує – передавайте справу в суд" [24, П.ф. 5, оп. 1, спр. 37, арк. 15].

Окрім єдиного сільськогосподарського податку, за постановою ВУЦВК та РНК УСРР у січні 1928 року був введений податок "Про самооподаткування людинності", що становив до 35 % від суми сільгосподатку, і одночасно уряд оголосив підписку на 100 млн крб. державної позики буцім-то для "зміцнення сільського господарства". Звичайно, збір позики як і самообкладання відбувалися насильницькими способами [7, П.ф. 86, оп. 1, спр. 172, арк. 3-12, спр. 665, арк. 23].

Одночасно неп обмежувався і душився і в царині селянського землекористування. "Загальні засади землекористування та землеустрою", прийняті ЦВК СРСР 15 грудня 1928 року фактично пере-креслювали. Земельний кодекс 1922 року, прийнятий у руслі нової економічної політики. Зокрема, на відміну від принципу вільного розвитку всіх форм землекористування, проголошених Земельним кодексом, на шкоду сільському господарству "Загальні засади" надали переваги колективній формі, ввели так званий класовий принцип розподілу земель в громаді, обмежили оренду землі тощо [18, с. 300-306]. Але таким чином значно зміцнювалися позиції адміністративно-командної системи на селі. Перехід селянського господарства на колективний шлях став розглядатися як універсальний засіб вирішення проблем сільського господарства. 7 листопада 1929 року у статті "Рік великого перелому" Й.В.Сталін "теоретично" обґрунтував політику суцільної колективізації, стверджуючи, що

"в колгоспи йдуть селяни не окремими групами ..., а цілими селами, волостями, районами, навіть округами" [20, с. 264]. А наприкінці 1929 року він послав нег "до чорта" [20, с. 280]. Таким чином, нег був задušений адміністративно-командною системою. До 1928 року противники негу застосовували приховану ревізію його основних принципів, інколи тимчасово відступали перед реаліями політичного і соціально-економічного життя, як наприклад у 1925-1926 рр., коли здійснювався новий курс. Але, позбувшись до кінця 1927 року основних політичних противників, сталіністи з 1928 року перейшли до відкритого демонтажу негу. У 1929 році, покінчивши з групою Бухаріна, вони остаточно покінчили з непом.

Л і т е р а т у р а

1. Бюлетень У з "їзду незможних селян України. - Харків, 1927.
2. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-і роки. - К., 1991.
3. Данілов В.П., Дмитренко В.П., Лельчук В.С. Неп и его судьба // Историки спорят. - М., 1988.
4. Два роки роботи уряду УРСР. Матеріали до звіту XI з'їзду Рад. - Харків, 1929.
5. П сесія ВУЦК Х скликання: Стенограф. звіт та постанови. - Харків, 1927.
6. Воробьев Ю.Ф. Неп: дискуссионные проблемы // Новая экономическая политика: уроки хозяйственных реформ. - М., 1989.
7. Житомирський облдержархів.
8. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. - Харків, 1923. - Від. 2.9. Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік. До IX Всеукраїнського з'їзду Рад. - Харків, 1925.
10. Исаев И.А. Переходная экономика непа // История СССР. - 1990. - № 2.
11. Комуніст: Орган ЦК і Харківського окружного КП/б/У. - Харків, 1924-1927.
12. Кульчицький С.В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення на Україні // Укр. іст. журнал. - К.; 1989. - № 8.
13. Ленін В.І. Повн. збір. творів.
14. Луганський облдержархів.
15. Мануильский Д.З. О новой политике в деревне и работе на селе // Сб. по вопросам сельского хозяйства. - Харьков, 1922.
16. Одеський облдержархів.
17. I і II сесії ВУЦК УСР скликання: Стенограф. звіт. - Харків, 1924.
18. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. - М., 1954.
19. Симонов Н.С. Демократическая альтернатива тоталитарному непу // История СССР. - М., 1992. - № 1.
20. Сталин И.В. Основы ленинизма. - К., 1953.
21. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных социалистических республик: Сб. доку-

ментов. - М., 1960. - Т. 3. 22. III сесія ВУЦВК IX скликання;
Стенограф. звіт. - Харків, 1926. 23. III сесія ВУЦВК X скликання.
Стенограф. звіт. - Харків, 1928. 24. Харківський обддержархів.

В.В.Лантух

ПРО СТАН ОБЛІКУ І СТАТИСТИКИ В ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

Для вивчення становлення і розвитку економіки велике значення має промислова статистика, яка складається з матеріалів переписів, даних ЦСУ та його місцевих органів, а також відомчої статистики. З відновленням торгівлі у 1921 році перед державою постало питання про налагодження обліку та звітності, що допомагало б кращому знанню процесів, які в ній відбувалися. У газетах та журналах 20-х років вміщувався матеріал, який характеризував стан обліку і статистики як всієї економіки, так і конкретних її галузей, в тому числі торгівлі. Їх авторами були, як правило, робітники торгівлі, фінансових і статистичних органів, які писали про надмірну кількість усіляких форм звітності і недоліки якості отримуваної статистичної інформації [1; 2; 3, 1924, 17 груд.]. Але вони стосувалися обліку лише в якійсь конкретній стороні торгової діяльності. Використовуючи матеріали центральних архівів України, документальні публікації, автор даної статті намагався показати, наскільки якісним та всеохоплюючим був облік в торгівлі УРСР під час непу.

Зарубіжні економісти відмічали, що дореволюційна Росія була країною високої статистичної культури. Причини недостатньої точності статистичних матеріалів вбачали в тому, що ці матеріали отримували в малокультурній середі, яка при цьому з великим страхом відносилася до всілякої реєстрації [4, с. 127-128].

У березні 1923 року, використовуючи цей статистичний досвід, був проведений Всесоюзний міський торговельний перепис; який зафіксував кількість підприємств усіх видів і форм торгівлі як в цілому по республіці, так і в конкретних губерніях, суму обігу, кількість працюючих в торгівлі [5].

У 1924 році ЦСУ України провело обстеження сільської торговельної мережі. Матеріали переписів і обстежень були широко використані економістами, практичними робітниками при аналізі ситуації в державній, кооперативній і приватній торгівлі республіки в

1923-1924 рр. Цей статистичний матеріал свідчив про велику роль приватного капіталу, дозволяв прогнозувати тенденції розвитку торгівлі [6].

Слід відзначити також і те, що майже відразу з відновленням торгівлі правляча партія поставила питання про уніфікацію і скорочення бюрократичної звітності і вироблення методів одноманітного рахівництва [7, с. 67]. А що стосується кооперативної звітності, то цей заклик був своєчасним. Матеріал, присвячений даній проблемі і вміщений в "Економічній газеті", таку мав і назву: "Врятуйте від статистичної повені" [3, 1924, 17 груд.]. У деяких районах країни 17 установ вимагали від споживчих товариств щомісячних звітів, а в Україні 29 районних установ уже не могли звести своє життя без отримання щомісячного звіту про діяльність споживчих товариств свого району [3, 1924, 17 груд.].

Державні і господарські організації вимагали звіту у встановлений ними термін за виробленими бланками чи формами і обов'язково з відомостями "на сьогоднішній день". Тому в райспілках і Вукопспілці сиділа маса працівників, які заповнювали різноманітні бланки, складали чергові звіти і доповіді по "встановленим формам", комбінували, а під час і висмоктували з пальців цифри і відомості.

Оргвідділи райспілок перетворились у довідкові і інформаційні бюро, які щомісячно писали від 10 до 30 надзвичайних і чергових доповідей і звітів. Увесь цей потік бюрократично-казенної звітності ні до яких позитивних результатів не приводив, завантажував і без того слабкий і під час не досить грамотний апарат споживчої кооперації, збільшував організаційні витрати, породжував нервовість і невдоволення. Перш за все в систему обліку господарської і громадської діяльності кооперації необхідно було внести єдність, ліквідувати дезорганізуючий потік форм, бланків, анкет тощо. Для цього треба було визначити коло установ і організацій, яким був підзвітний конкретний вид кооперації, а також терміни надання звітів, бо вже тоді кооперація закидалася самими різноманітними статистичними бланками, формами, які надходили з різних джерел.

Один кооперативний статистик Подільської губернії підрахував, що йому на протязі місяця потрібно надати відповідей на 3856 зовсім різних питань, крім питань для відповідей по кварталам, декадам та ін. [8, 1924, 18 груд.]. Така велика кількість запитів, без сумніву, давала погану якість звітів, які подавалися. Були відомі випадки, коли на посаду статистика в райсокузі не

погоджувався ні один з місцевих робітників, бо "краще без роботи сидіти, ніж на цій роботі і спину зламати, і свою репутацію підірвати" [8, 1924, 18 груд.] .

У травні 1924 року наркомат торгівлі України розіслав циркуляр губкомторгам, в якому повідомлялося, що торговельні органи повинні надавати звіти тільки в губкомвнуторг [9, ф. 423, оп. 1, спр. 195, арк. 116] . Приблизний підрахунок показав, що лише один статистик Крелевецького райсоюзу за вересень і жовтень 1924 року заповнив біля тисячі всіляких форм, працюючи щоденно з 8-ми годин ранку до 11-12 годин ночі, а потім забирав ці форми ще й додому, щоб "підігнати роботу" [1, с. 21-22] .

У вересні 1924 року на кооперативній нараді при Катеринославському губкомі №16/У відмічалось, що звітність в кооперативних організаціях ведеться "з рук вон погано, але схожість балансів іноді неймовірна" [10, ф. 1, оп. 20, спр. 1898, арк. 109] . Колегія наркомвнуторгу УРСР у грудні 1924 року спеціально слухала питання про уніфікацію рахівництва та обліку [9, ф. 423, оп. 1, спр. 204, арк. 280] . А у серпні 1924 року економічне управління наркомату торгівлі республіки провело нараду про впорядкування та можливості уніфікації форм статистичної звітності торговельних організацій. Завідуючий статистичним відділом наркомвнуторгу І.М.Червиноський у своїй доповіді прямо заявив, що торговельної статистики - як органічного цільного комплексу - ще немає, що спостерігається повнісінька різнохарактерність і різноманітність статистичних форм і вимог з великою дозою в них примітивного ремісництва. Постанова даної наради передбачала введення одноманітних форм статистичної звітності, створивши для цього при наркомвнуторгі спеціальну робочу комісію для їх впорядкування з метою максимального спрощення та узгодження строків надання різним відомствам. До складу цієї комісії були включені представники з ЦСУ, УРНГ, НКФ, РЛІ, наркомвнуторгу. Роботу комісії планувалося закінчити до 5 вересня, щоб до 1 жовтня 1925 року втілити в життя ці форми [9, ф. 539, оп. 3, спр. 629, арк. 1-2] .

Замісник наркому торгівлі України М.І.Попов у 1925 році в Кооперативному бюлетні Вукоопспілки надрукував статтю "Для чого потрібна статистика", в якій написав, що "ми опрацьовуємо такий матеріал і на основі його робимо такі висновки, про які заздалегідь можна сказати, що вони далеко не відповідають дійсності". Він намагався проаналізувати причини невідповідності

статистичного матеріалу. Одна з них - велика кількість всіляких запитів з вимогою надання відомостей за самими різноманітними формами та методами обчислення. Бухгалтерії, перевантажені звичайною повсякденною роботою, виконували пред'явлені вимоги наспіх, заповнюючи відповіді даними "з голови". Друга причина - відсутність відповідальності у складачів статистичної звітності [2, с. 9-10].

Відомо, яку роль відіграють статистика і облік при обчисленні податків. Дані податкової статистики дуже важливі, зокрема, для вивчення динаміки товарообігу республіки. Але досліднику слід мати на увазі, що товарообіг, який враховувався податковим апаратом України, не висчерпував увесь товарообіг, бо він не весь обкладався фіском: міждооперативний товарообіг, обіг кооперативних підприємств, який не перевищував для кожного з них 20 тис. крб, на рік, обіги торговельних підприємств, які вибирали патенти І розряду, обіги базарної торгівлі, які проводилися не постійними торговцями, обіги діючих на Україні торговельних і промислових підприємств, які входили до трестів та об'єднань, управління яких знаходилися за межами УСР. У цьому випадку їх обіги повинні були враховуватися і обкладатися за місцем знаходження управління. Тому за оцінкою самого наркомату фінансів України податковий апарат в 1923-1924 р. обклав лише 57,1 % всього товарообігу республіки, а врахував, включаючи не обкладений обіг об'єднань, 75,6 % товарообігу [9, ф. 30, оп. I, спр. 4434, арк. 26-27].

Недосконалість обліку обігу в приватних торговельних підприємствах і велике свавілля фінінспекторів у цій області, звичайно ж, мало сприяли розвитку приватної торгівлі. Існує законодавство про порядок утримання промислового податку надавало право фіска встановлювати суму обігу торговельного підприємства не тільки на основі дійсно існуючих даних (торговельних книг, рахунків), але і за "передбаченням", тобто за розсудом фінінспектури і податкових комісій. Слід відзначити, що це право фінансовими органами застосовувалося досить широко, бо воли безпосередньо були зацікавлені в надмірному нарахуванні податків: із зібраних податкових сум одержували особливу винагороду у вигляді відсоткових відрахувань [8, 1923, 25 серп.]. Цю обставину треба врахувати досліднику при використанні податкової статистики.

Але й приватник витончувався в прагненні бути менше помітним для податкової інспекції. Так, в червні 1926 року в ЦСУ республіки звернулося Вінницьке окрстатбюро, яке зустрілося з таким явищем: приватні торговці вибирали патент кожне півріччя на

інше прізвище (то на себе, то на свого співвласника, то на свою дружину), внаслідок чого з'явилася дуже велика кількість підприємств, які не мали собі подібних в минулому півріччі і які потрібно було рахувати згідно з інструкцією ЦСУ УРСР як знову створені в заліковому півріччі, в той час як фактично вони існували і існують [9, ф. 582, оп. I, спр. 2365, арк. 88].

ЦСУ України відповіло, що дане питання "розглядається і обговорюється в українському масштабі", а також зроблено запит щодо пояснення і у ЦСУ Сокса [9, ф. 582, оп. I, спр. 2365, арк. 87].

Погано була поставлена статистика і в державній торгівлі. Хоча один з 12 основних законів "Ларька" передбачав встановлення звітності та обліку в роботі [10, ф. I, оп. 20, спр. 1905, арк. 2], але на практиці головними особливостями організації рахівної справи у "Ларьку" були хаотичність рахівництва і точки зору на баланс як на зовсім безвідповідальний документ, який можна було розглядати з різних точок зору [9, ф. 30, оп. I, спр. 4314, арк. 152]. Необізнаність в справжньому стані справ в "Ларьку" і призведе кінцею кінцем до його скасування.

В 1925 році ЦІК НДП/б/ провело обстеження діяльності ЦСУ СРСР. Була відмічена незадовільна методика роботи ЦСУ, а в області обчислення економіки – статистична рутинна. Керівник ЦІК НДП/б/ В.В.Кулибшиєв підкреслює у заключному виступі в грудні 1925 року, що на підставі даних ЦСУ не можна робити політичних висновків [3, 1925, 12 груд.]. Але і після такої нищівної критики ЦСУ не покращило своєї діяльності. У 1926 році голова ВРНГ Ф.Е.Держинський відмітив: "Та звітність, яку ми збираємо, є фантастика, кваліфікована брехня ... При цій системі виходить так, що ти можеш брехати скільки завгодно" [11, с. 497]. Такий різкий вислів про загальну діяльність ЦСУ, безумовно, відносився і до якості обліку в торгівлі.

У березні 1927 року в роботу по скороченню і спрощенню звітності підключився і наркомат ІСІ УРСР. ІСІ відмітила надмірну деталізацію, громіздкість і складність звітності в торгівлі, нашарування нових питань над старими, які ускладнювали облік, робили його нечітким, а звітність врешті-решт хронічно запізнювалася. Це в свою чергу викликало до життя термінову оперативну звітність. В результаті різноманітної звітності були і різноманітні дані, нерозмірні показники [9, ф. 539, оп. 19, спр. 45, арк. 49].

Як результат такого обліку і звітності – розходження в задру-

кованих статистичних даних в залежності від того, які матеріали бралися до уваги: податкової статистики або ЦСУ. Так, наприклад, "Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України в 1925-1926 - 1930 рр." відмічав у 1925-1926 рр. 60947 торговельних підприємств на селі [12, с. 13], а "Статистичний довідник "Народне господарство УРСР" за той же рік - 51506 [13, с. 349-350]. І такі приклади можна наводити за різні роки. Тому досліднику слід мати на увазі, що статистичні таблиці представляють собою обробку початкового матеріалу (бланків переписів, анкет експедиційного обстеження, звітності всілякого роду та ін.).

Результати діяльності РСІ в питаннях скорочення звітності торговельних організацій республіки такі: до скорочення було 638 форм звітності з 891272 питаннями, а звітність, яка представлялася, мала 329 форм з 501775 питаннями. Після скорочення залишалось 407 форм звітності, яку одержували з 189478 питаннями і 154 форм з 374281 питаннями звітності, яку представляли [9, ф. 539, оп. 19, спр. 153, арк. 16].

Здавалося, був зроблений крок до техніко-організаційного покращення звітності. Але торговельні організації фактично не мали зменшеної звітності головним чином тому, що цілий ряд республіканських і союзних організацій вже після "скорочення" звітності вимагали нових форм звітності. Так, зокрема, в кінці 1927-1928 рр. були встановлені нові розширені форми податкової статистики, які за своїм обсягом були майже вдвічі більше форм, які існували в Україні. Не дивлячись на протест наркомату РСІ УРСР, оснований на тому, що існуючих форм достатньо для роботи наркомату фінансів УРСР, наркомат РСІ СРСР приписав провести вказані форми у життя. Таким чином, одним виданням такого річного звіту вся робота, пророблена наркоматом РСІ республіки по звільненню від непотрібної звітності, звалась практично нанівець [9, ф. 539, оп. 19, спр. 45, арк. 58].

Як відмічав республіканський наркомат РСІ, при складанні форм звітності зовсім не думали про те, для чого вони призначені. Форми звітності повинні були так побудовані, щоб давати найбільшу наочність, вимагали найменшу кількість часу на їх складання, що можливо було лише при умові відповідності наданих звітних даних існуючій системі обліку. Інакше робота по складанню звітності перетворювалася у самостійну, часто-густо досить важку кропітку працю на шкоду основній роботі торговельного закладу [9, ф. 539, оп. 19, спр. 153, арк. 2].

У кінці 1927 року колегія наркомату РСІ УРСР, слухавши висновки перевірки виконання своїх постанов з питань скорочення звітів наркоматів промисловості і торгівлі, оголосила сувору догану з попередженням завідувачому планово-економічному відділом наркомторгу УРСР М.О.Накрасову за розсилання нових форм торговельних організаціям без попереднього узгодження з наркоматом РСІ. Одночасно наркомат РСІ республіки звернувся до наркомату РСІ СРСР з проханням розглянути нову звітність ВРНГ, ЦСУ і наркомату праці СРСР, бо вимоги, які пред'явлені ними наркомату промисловості і торгівлі УРСР, "частково анулюють вироблені наркоматом РСІ УРСР скорочення звітності" [9, ф. 539, оп. 19, спр. 153, арк. 19, 20]. Констатуючи, що директива відносно скорочення звітності в торговельних організаціях виконана недостатньо, наркомат РСІ УРСР вказав на необхідність її подальшого скорочення і спрощення [9, ф. 539, оп. 19, спр. 153, арк. 48].

Влітку 1929 року відділ торговельної статистики ЦСУ республіки проводив чергове обстеження приватної торгівлі. У зв'язку з тим, що велика торгівля, яка була зобов'язана вести звітність, в приватному секторі майже зникла і приватний торговельний сектор був представлений виключно підприємствами II і III розрядів, які не вели книг і належали напівосвіченим власникам, це питання набуло особливого загострення. Представники наркомату фінансів вважали зайвим експедиційні роботи ЦСУ по лінії обстеження приватної торгівлі методом опитування, пропонуючи використовувати дані фінінспекторів, які накопичили фактичний матеріал про обіг, товарні запаси, витрати і прибуток приватних торговців. Представники держплану дотримувались протилежної точки зору, знаходячи матеріали фіска тенденційними, і вважали, що безпосереднє опитування приватників апаратом ЦСУ є єдиним надійним джерелом. Комісія РСІ погодилася з доказами представника наркомату фінансів і визнала необхідним переглянути методи майбутніх обстежень приватного капіталу в торгівлі. Ця комісія вважала за необхідне замінити відомості, які одержувалися безпосереднім опитуванням приватника агентами статистичних органів, відомостями, які одержували органи податкової інспектури. Виходячи з цього, завідувачий відділом торговельної статистики ЦСУ УРСР І.Беленін повідомляв в секцію динаміки торгівлі ЦСУ СРСР, що матеріали обстежень приватної торгівлі 1928 і 1929 рр. тенденційні: обіги зменшені, як зменшені і розміри валового накладення [9, ф. 582, оп. I, спр. 4987, арк. 77, 116].

Цей, як і раніше негедений матеріал, наочно свідчить про якість обстеження як приватної, так і усупільненої торгівлі. Навіть в кінці непу так і не була вироблена система якісного обліку і звітності в торгівлі. Ми можемо зробити висновок, що погано поставлений облік і статистика в торгівлі – складова частина всієї неякісної статистики в радянській державі. Далека від вдосконалення податкова статистика межувала з подібною якістю роботи статистичного управління. Велика кількість різноманітних форм статистичної звітності не була гарантом точного планування завою товарів потрібного асортименту в конкретні райони республіки. А спроби скоротити і уніфікувати звіт та статистику в торгівлі не давали бажаних результатів. Як показала практика громадського будівництва на протязі радянської доби, неякісний звіт і недостовірні статистичні дані були супутниками не тільки торгівлі, але й інших галузей народного господарства.

Л і т е р а т у р а

1. Карагуський М. "Тихий ужас" // Кооп. бюл. Вукоопспилки. – 1924. – № 43-44.
2. Попов М.И. Для чего нужна статистика // Кооп. бюл. Вукоопспилки. – 1925. – № 21.
3. Экономическая жизнь: Ежедневная газета Совета труда и обороны СССР и Экономического совещания РСФСР. – М., 1924.
4. Вруцкус Б. Народное хозяйство Советской России, его природа и его судьба // Вопросы экономики. – 1991. – № 9.
5. Всесоюзная городская торговая перепись 15 марта 1923 г. – Харьков, 1924.
6. Торговля Украины в 1923 г. Сб. статей. – Харьков, 1924.
7. КПСС в резолюциях... – М., 1973. – Т. 3.
8. Украинский экономист / Орган Экономического совещания УССР.
9. Центральный державный архив вищих органів державного управління України.
10. Центральный державный архив громадських об'єднань України.
11. Дзержинский Т.Э. Избранные произведения. – М., 1977. – Т. 2.
12. Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України. – Харків, 1931.
13. Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. – К., 1935.

НАЕМНЫЙ ТРУД В ЗАЖИТОЧНЫХ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВАХ УКРАИНЫ В КОНЦЕ 20-х ГОДОВ

В условиях активного переосмысления историками представлений о социальных процессах, происходивших в украинской деревне в конце 20-х годов, значительно повышается требовательность к точности применяемой терминологии и к полноте освещения деталей. Одним из вопросов, требующих глубокого изучения, уточнения и переосмысления, является вопрос о зажиточных крестьянских хозяйствах, применявших наемный труд.

В целом социальная структура доколхозной деревни и особенно бедняцко-середняцкие слои и батрачество стали предметом исследования авторов монографий, вышедших в 60-80-е годы [1-4]. Проанализирован обширный фактический материал, дан точный источниковедческий анализ, освещающий процессы социальной дифференциации крестьянства в условиях новой экономической политики, освещены основные этапы аграрной политики государства "диктатуры пролетариата" в 20-е годы. Вместе с тем следует отметить существенную ограниченность этой литературы, обусловленную жесткими рамками идеологии. Исследователи вынуждены были не касаться целых пластов исторической действительности. В их трудах "исчезли" люди, награжденные презрительными кличками "оппортунисты". А среди них были виднейшие ученые, специалисты.

В статьях украинских исследователей Водотыки С.Г., Ермака О.П., а особенно в монографии С.Р.Ляха предприняты, на наш взгляд, очень удачные попытки изучить социально-экономическое и общественно-политическое положение сельскохозяйственных рабочих Украины в 20-е годы [5-7]. Но социальный облик нанимателей рабочей силы в деревне, в частности, зажиточного крестьянина-хозяина, практически еще не изучен. Исходя из этого, в данной статье автор ставит задачу на основании анализа теоретических взглядов экономистов-аграрников 20-х годов, статистических материалов и официальных документов раскрыть некоторые черты социального облика зажиточного крестьянства, использовавшего наемный труд.

Критерии определения социальных типов крестьянских хозяйств в условиях социальной дифференциации крестьянства стали предметом острейших дискуссий экономистов в конце 20-х годов. В этих

дискуссиях приняли участие видные экономисты, представлявшие различные "школы" аграрной экономической науки. Различный подход к зажиточным крестьянским хозяйствам демонстрировали представители так называемой "школы Л.Крицмана", разрабатывающие "научную" основу аграрной политики государства, и оппозиционной "организационно-производственной школы" А.В.Чайнова.

Рассмотрим основные классификации крестьянских хозяйств, представленные различными "школами". Так, известный экономист Л.Н.Крицман предложил свой алгебраический метод группировки крестьянских дворов. Он разделил крестьянские хозяйства на предпринимательские, самостоятельные и зависимые. Принадлежность каждого рассматриваемого хозяйства к той или иной группе определялась им коэффициентами "пролетаристичности" и "капиталистичности". Так, степень капитализации крестьянского хозяйства определялась алгебраическим путем по формуле, включающей в себя 6 группировочных признаков, в том числе и стоимость наемной рабочей силы, использованной в крестьянском хозяйстве в бюджетном году. При определении данных коэффициентов Крицман выделил такие группировочные признаки, как общая стоимость всех средств производства, использовавшихся хозяйством (a); стоимость своих средств производства, применявшихся в чужом хозяйстве (b); стоимость чужих средств производства, использовавшихся в своем хозяйстве (c); стоимость своей рабочей силы, затраченной в своем хозяйстве (d); стоимость наемной рабочей силы, использованной в своем хозяйстве (e); стоимость наемной рабочей силы, израсходованной в чужом хозяйстве (f). Таким образом, степень капитализации хозяйства определялась как произведение двух коэффициентов X_K и Y_K , где $X_K = a[a + (b - c)]$, $Y_K = d[d + (e - f)]$ [8, с. 9; 9, с. 126-127]. Необходимо отметить, что алгебраический метод Л.Крицмана получил широкое распространение в статистических разработках ЦСУ Украины в конце 20-х годов.

Экономист А.Гайстер, развивая алгебраический подход Л.Крицмана, разработал свой метод соединения различных группировочных признаков крестьянского хозяйства в совокупный показатель. Этот метод получил название метода балльной оценки. Здесь выделяются такие группировочные признаки: I - наем и отпуск рабочей силы; II - сдача и наем живого и мертвого инвентаря; III - аренда и сдача земли в аренду. Оценивая данные признаки баллами по разработанной им шкале, Гайстер объединил крестьян-

ские хозяйства в 5 групп. Так, распределение баллов по найму - отпуску рабочей силы хозяйством выглядит у него так: наем рабочей силы хозяйством до 10 дней (+1), от 11 до 50 дней (+3), от 51 до 90 дней (+4), более 90 дней (+5); отпуск хозяйством рабочей силы до 10 дней (-1), от 11 до 30 дней (-3), от 31 до 50 дней (-4). Аналогично и по другим группировочным признакам. Интересующие нас зажиточные крестьянские хозяйства попадали в IV группу и назывались предпринимательскими. Такое хозяйство характеризовалось наймом рабочей силы от 20 до 50 дней в году, сдачей рабочего скота свыше 20 дней или инвентаря свыше 10 дней, наличием арендной пашни свыше 2-х десятин или сенокоса свыше 5 десятин и набирало сумму баллов от +2 до +4. Если рассматриваемое хозяйство набирало сумму баллов от +5 и выше, его предлагалось считать кулацким [10, с. 18-36; 9, с. 127].

Известный экономист, изучавший проблемы сельскохозяйственной статистики, В.С.Немчинов, как и Л.Крицман, разделил крестьянские хозяйства на предпринимательские, самостоятельные и зависимые. Но в отличие от последнего для определения указанных типов применял не коэффициенты "пролетаристичности" и "капиталистичности", а рассматривал отношения предпринимательства и зависимости в крестьянской среде [11, с. 48]. В.Немчинов считал, что предпринимательством являются все отношения, при которых свои средства производства применяет чужая рабочая сила при работе безразлично в своем или чужом хозяйстве. И, наоборот, отношениями зависимости являются все отношения, при которых чужие средства производства применяет своя рабочая сила [12, с. 66].

Представленные классификации крестьянских дворов Л.Крицмана, А.Гайстера и В.Немчинова не учитывают всей сложности дифференциации крестьянских хозяйств в условиях напа, в их основе лежит пресловутый "классовый подход". Их авторы сознательно искажали объективные реальности жизни деревни в угоду политическим приоритетам правящей партии.

Мыслящие экономисты - сторонники продолжения и развития рыночных начал - представлены в дискуссии "организационно-производственной" школой. Они объективно отражали интересы экономически здоровых элементов крестьянства, дав им развернутую характеристику. Так, Н.П.Макаров выделяет 5 типов семейных хозяйств: I - полупролетарские, бедняцкие; II - трудовые (середняцкие, мелкобуржуазные); III - капиталистически-трудовые (буржуазные или полу-

капиталистические, кулацкие, полутрудовые); IV — капиталистические; V — крупные капиталистические хозяйства по латифундиальной системе [13, с. 22]. Первые 2 социально-экономических типа хозяйств не используют наемный труд, остальные прибегают к найму работников.

Рассмотрим подробнее интересующие нас хозяйства III и IV типов. Капиталистически-трудовым (полукапиталистическим, кулацким, полутрудовым), по мнению Н.П.Макарова, является такое хозяйство, в котором земельная площадь и капитал, в него вложенный, превышают рабочие силы семьи. Такое хозяйство обращается к найму рабочих, но при этом хозяин и члены семьи не только ведут и организуют хозяйство, наблюдают за работами, но и выполняют исполнительскую работу наряду с наемными работниками. В хозяйствах IV типа (капиталистических) земельная площадь и капитал, в него вложенный, настолько велики, что позволяют хозяину только вести, организовывать и наблюдать за хозяйством. Весь исполнительный труд здесь ложится на наемных работников. Рассматривая капиталистически-трудовые хозяйства III типа, Н.П.Макаров отмечает, что они в своих организаторских расчетах руководствовались целиком приобретательским мотивом. Получить возможно больше добавочных ценностей — основная цель этого социального типа хозяйств [13, с. 22-24].

Данная классификация хозяйств отличается от трехзвенной схемы Л.Крицмана и В.Немчинова. В основу ее положена семейно-трудовая теория крестьянского хозяйства. Во главу угла Н.Макаров ставит не социально-классовое расслоение деревни, а признаки производственно-демографической дифференциации хозяйств по числу душ в семье, числу работников, площади посевов, поголовью скота, стоимости основного капитала и др.

Процессы дифференциации крестьянства в условиях нэпа пристально изучал основоположник "организационно-производственной" школы, выдающийся ученый А.В.Чаянов. Он противопоставил схеме Л.Крицмана "кулак — середняк — бедняк" свою классификацию, состоящую из 6 типов хозяйств: капиталистические, полутрудовые, зажиточные семейно-трудовые, бедняцкие семейно-трудовые, полупролетарские и пролетарские [14, с. 28-33]. Хозяйства I типа представляли, по мнению А.Чаянова, классические кулацкие хозяйства, т.е. такие, в которых центр тяжести в доходах приходился на торговые обороты, ростовщический кредит, сдачу инвентаря и других средств производства на кабальных условиях малоимущим. Хозяйства II типа он также

считал капиталистическими, поскольку они постоянно и в большом количестве использовали, наряду с собственным, наемный труд для получения предпринимательского дохода. Три последующих типа хозяйств (Ш-У) представляли середняцкие, т.е. трудовые хозяйства, отличающиеся разными экономическими возможностями, но основанные на личном семейном труде. К ним А.В.Чаянов относил и хозяйства, владельцы которых применяли, наряду с трудом собственным и членов своей семьи, труд наемных рабочих. По цели производства такие хозяйства нельзя считать капиталистическими. И VI тип хозяйств представляли мельчайшие хозяйства, являющиеся сельскохозяйственным подспорьем для семей рабочих или ремесленников.

Определяя критерий выделения кулацких хозяйств, А.В.Чаянов отмечал, что таковым еще не может быть сам факт применения наемного труда. По его мнению, гораздо важнее установить цель применения наемного труда, а она может быть различной. Основным признаком кулацкого хозяйства ученый предложил считать "наличность в хозяйствах наемного труда, привлекаемого не в помощь к своему, а как база для получения нетрудовых доходов, а также наличие кабальных аренд и ростовщического кредита" [15, с. 426].

Данная классификация показала новый подход А.В.Чаянова к выделению социальных типов крестьянства, и историкам еще предстоит ее оценить. В данной статье мы не ставим цель оценить достоинства и недостатки каждой классификации хозяйств. Хотим лишь подчеркнуть, что разработка критериев для выделения типов крестьянских хозяйств в условиях дифференциации являлась задачей огромной научной и политической значимости. Наиболее трудным было выделение зажиточных, предпринимательских кулацких хозяйств из общей массы крестьянских дворов. Важно подчеркнуть, что для выделения социального типа крестьянского хозяйства второй половины 20-х годов необходимо было принять во внимание всю совокупность экономических, производственных, социальных отношений данного хозяйства в их развитии, взаимозависимости и в связи с их экономической основой, выражающейся в том или ином отношении к средствам производства. На наш взгляд, такой подход наиболее полно представлен в классификациях А.В.Чаянова и Н.П.Макарова.

Поиски экономистами-аграрниками группировочных признаков для определения социальных групп крестьянства были очень важны для разработки правильной государственной сельскохозяйственной политики. Так, в 1928 году при СНК СССР под председательством

А.И.Рыкова была создана Комиссия по изучению тяжести налогового обложения населения. Эта комиссия изучала социальный состав, доходы и налоговые платежи населения СССР в 1924-1927 гг. Комиссия выделила 4 группы крестьянских хозяйств: сельскохозяйственный пролетариат, бедняцкие хозяйства, середняцкие хозяйства, хозяйства предпринимательского типа [16, с. 12]. Предпринимательские хозяйства определялись комбинацией 3-х признаков: стоимость средств производства, факты сдачи их в аренду, найм рабочей силы. На основе этих признаков к предпринимательской группе были отнесены хозяйства: а) имеющие средства производства стоимостью свыше 1600 руб при сдаче их в аренду или пользовании наемным трудом свыше 50 дней в году; б) имеющие свои средства производства стоимостью от 801 до 1600 руб при использовании наемного труда свыше 75 дней в году; в) хозяйства со стоимостью своих средств производства от 401 до 800 руб при найме рабочей силы свыше 150 дней в году. По данным динамической переписи населения 1927 года число таких хозяйств по СССР составило 3,9 % (896 тыс. хозяйств), Украине — 3,8 % [16, с. 13; 18, с. 84]. Используя группировочные признаки предпринимательского хозяйства, предложенные "комиссией Рыкова", рассмотрим, как широко применяли наемный труд такие хозяйства Украины. Для этого обратимся к таблице, составленной по данным динамической переписи сельского хозяйства Украины 1927 года [17, с. 134].

Данные таблицы позволяют сделать вывод о том, что в конце 20-х годов отношения найма рабочей силы имели место во всех группах хозяйств украинской деревни. Это объяснялось следующими причинами. Во-первых, низким уровнем механизации сельскохозяйственных процессов, во-вторых, интенсификацией крестьянских хозяйств, выражающейся в развитии свеклосеяния в Лесостепной зоне, расширении посевов пропашных культур в Степи, развитии товарного животноводства, увеличении производства огородных культур в пригородных зонах. Необходимо назвать и внеэкономические причины использования наемного труда. Таковыми были отсутствие основного работника из-за службы в армии, потеря трудоспособности в результате болезни, спрос на рабочую силу со стороны хозяйств потребительского типа (духовенство, учителя, служащие), стремление части крестьян, нашедших хорошо оплачиваемую работу, нанять для поддержки собственного хозяйства безработного, согласившегося на более низкую оплату труда. По мнению С.Р.Ляха, факторы, активизи-

рующие применение труда наемных работников в крестьянских хозяйствах Украины, возрастали с начала и до конца 20-х годов [7, с. 15]

Группы хозяйств по стоимости средств производства	Наём сроковых работников			Наём поденных и сдельных работников		Процент хозяйств, которые получали отработки за землю
	Процент хозяйств, которые нанимали работников		В среднем на 100 хоз. с наймом приходится работников	Процент хозяйств, которые нанимали работников	В среднем на 100 хоз. с наймом истрачено по-денных и сдельных человеко-дней	
	во-обще	для с/х				
I. Без средств производства	0,5	0,2	172	6,4	990	0,1
II. До 100 руб	0,4	0,3	119	8,8	762	0,3
III. 101-220 "	1,1	0,9	106	11,0	822	1,1
IV. 201-400 "	2,0	1,9	105	12,2	892	3,9
V. 401-800 "	4,3	4,1	105	15,7	1094	8,3
VI. 801-1600 "	8,5	8,2	107	21,5	1508	11,9
VII. 1601 и более	19,0	17,4	126	30,4	2880	14,3
В среднем	4,3	4,0	110	15,1	1269	6,4

Данные таблицы позволяют судить о том, что зажиточные крестьянские хозяйства (У-УП групп) использовали труд как сроковых, так и поденных, и сдельных работников. В основном их труд применялся для сельскохозяйственных работ. Среди наемных работников в зажиточных хозяйствах преобладали поденные и сдельные. Так, в УП группе лишь в 17,4 % хозяйств работали сроковые работники (т.е. работники, нанятые на срок от 25 рабочих дней до 6 месяцев), тогда как поденных и сдельных батраков нанимали 30,4 % хозяйств этой группы. Это объяснялось тем, что наличие срочного работника было одним из критериев зачисления хозяйства в кулацкую группу со всеми вытекающими отсюда политическими и экономическими последствиями. Зажиточные хозяйства охотнее нанимали поденных, сезонных и сдельных работников,

что позволяло представить их труд как вспомогательный. В среднем зажиточные хозяйства нанимали 1-2 срочных работников. Это подтверждают и данные обследования предпринимательских хозяйств Украины, проведенного окружными земельными отделами местных Советов в 1928 году. Так, в хозяйстве крестьянина К. Кабыша (с. Октябрьское Конотопского округа), которое характеризовалось как товарное, предпринимательское, направленное на сбыт интенсивных культур, применялся труд одной срочной работницы. Поденные работники работали в мае-июне. В целом за лето ими было отработано 17 человеко-дней [19, ф. 27, оп. 8, д. 75, л. 8 об.]. В хозяйстве Ткачука Е.С. (с. Комаровка на Уманщине) в сезон обработки свеклы применялся труд 4-х поденных работников, которые отработали по 7-10 дней каждый [19, ф. 27, оп. 8, д. 75, л. 58].

Обращают на себя внимание данные таблицы по группе хозяйств, получавших "отработки". В условиях, когда основная масса бедняцко-середняцких хозяйств испытывала недостаток в средствах производства, а основными держателями их были зажиточные хозяйства, такая форма найма работника-"отработчика" имела место в украинской деревне. "Отработчик" отработывал в хозяйстве нанимателя за то, что последний своим инвентарем, рабочим скотом оказал помощь малоимущему при обработке его земельного надела. По своей сути "отработчик" был работником у хозяина, причем такой найм было трудно проконтролировать и учесть. Процент хозяйств, получавших "отработки", возрастал в зависимости от мощности хозяйства от 8,3 % в хозяйствах У группы до 14,3 % в VII группе. Так, в упомянутом хозяйстве Ткачука также использовался труд "отработчиков". За I десятину земли, обработанную хозяйским инвентарем, необходимо было отработать 15-16 человеко-дней в хозяйстве хозяина [19, л. 58]. На наш взгляд, именно в такой форме найма работника-"отработчика" могли проявляться элементы эксплуатации наемного работника. Такая эксплуатация являлась по своей сути докапиталистической, кабальной.

В целом, говоря о зажиточных хозяйствах украинской деревни, применявших труд наемных работников, необходимо отметить, что организация производства и социальные отношения этой группы хозяйств продолжали носить характер примитивного капитализма, отличавшегося совмещением товарно-денежных и натуральных связей, сохранением кабально-ростовщических отношений. Однако в конце 20-х годов определенная часть этих хозяйств принимала предпринимательский характер и могла довольно быстро трансформироваться в фермерские

при условии свободного развития рынка. Фермерские тенденции в среде зажиточного и среднего крестьянства приветствовали экономисты-аграрники "организационно-производственной школы".

Л и т е р а т у р а

1. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. - М.: Наука, 1979. 2. История советского крестьянства. - М.: Наука, 1986. - Т. I. 3. Изменение социальной структуры советского общества. 1921 - середина 30-х годов. - М.: Мысль, 1979. 4. Очерки развития социально-классовой структуры СССР. 1917 - 1937 гг. - К.: Наук. думка, 1987. 5. Водотка С.Г. Социальная структура батрачества Украинской ССР в доколхозной деревне. 1921-1929 гг. // Вопр. ист. СССР. - 1983. - Вып. 28. 6. Ермак А.П. Батрачество Украинской ССР в период построения фундамента социализма 1926 - 1932 гг. // Вопр. ист. СССР. - 1981. - Вып. 26. 7. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. - К.: Вища шк., 1990. 8. Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни // На аграрном фронте. - 1926. - № 2. 9. Бокарев Ю.П. Бюджетные обследования крестьянских хозяйств 20-х годов как исторический источник. - М.: Наука, 1981. 10. Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне // На аграрном фронте. - 1927. - № 10. 11. Немчинов В.С. О статистическом изучении классового расслоения крестьянства // Избр. произведения. - М.: Наука, 1967. - Т. I. 12. Немчинов В.С. О социально-экономических группировках крестьянских хозяйств // Избр. произведения. - М.: Наука, 1967. - Т. I. 13. Макаров Н.П. Организация сельского хозяйства. - М.: Экон. жизнь, 1926. 14. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. - М.: Книгосокз, 1927. 15. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. - М.: Экономика, 1989. 16. Тяжесть обложения в СССР. - М.: Гос. фин. изд-во СССР, 1929. 17. Україна: Статистичний щорічник. 1929 рік. - Харків: Вид-во ЦСУ УСР, 1929. 18. Зібрання статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. - Харків: Вид-во ЦСУ УСР, 1930. - Вип. 2. 19. ЦГАВО України.

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА У ВІДНОШЕННІ ПРИВАТНОГО ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ У РОКИ НЕПУ
(1921 - 1928 рр.)

На сучасному етапі, коли відбувається перехід незалежної України до ринкових відносин, коли відроджується і розвивається приватне підприємництво, актуального значення набувають питання ефективного регулювання економіки. У зв'язку з цим важливим є вивчення, критичне осмислення та практичне використання того значного досвіду податкового регулювання приватного підприємництва, який був накопичений у 20-і роки.

Питання розвитку податкової політики держави у відношенні приватного сектора в період, який вивчається, знайшли певне висвітлення в історіографії [1; 2; 4; 5 та ін.]. Однак до цього часу немає спеціальних робіт, в яких би аналізувалась податкова політика держави у відношенні приватного підприємництва в Україні.

Мета даної статті - висвітлити основні етапи розвитку податкової політики у відношенні приватного торговельно-промислового підприємництва в Україні в період непу.

Податкова політика була одним із важливих засобів регулювання приватного капіталу. За допомогою прямого обкладання прибутків та майна держава регулювала процеси приватного накопичення та ринкові відносини в країні. До того ж податки з приватного сектора мали велике фінансове значення, оскільки були важливим джерелом прибутків державного та місцевого бюджетів.

Примітивність форм приватнопідприємницької діяльності (існування переважно ринкової торгівлі, величезна текучість приватних підприємств і т.ін.) вплинула на побудову податкової системи у перші роки непу.

У цей період (1921-1923 рр.) система обкладання характеризувалась множинністю податків, які охоплювали різні сфери діяльності приватного капіталу [6, с. 53].

Після переходу до непу першим був встановлений в Україні (серпень 1921 р.) промисловий податок, що складався з патентного та зрівняльного зборів. Протягом 1922-1923 рр. ставки промислового податку неодноразово змінювались у бік підвищення [12, 1922, № 12, ст. 213; 1923, № 6, ст. 108, 109].

Слід зазначити, що ставки промислового обкладання в період непу, не дивлячись на те, що країна не тільки відбудовувала народне господарство, були значно вищими, ніж до революції. Так, якщо в 1912 році промисловий податок становив 0,51 % з обороту підприємства, то в Росії (і в Україні) - 7 %, не враховуючи патентного збору [14, 1922, № 3-4, с. 9]. До того ж для приватних підприємств з липня 1923 року оклад зрівняльного збору, як правило, в два, а іноді і в чотири рази був вище окладу для державних підприємств [3, с. 22]. Виробництво і торгівля предметами розкоші були обкладені значно вищим промисловим податком.

Тим чином, вже з перших років непу приватні підприємства за рівнем промислового обкладання були поставлені в значно тяжчі та менш вигідні фінансові умови, ніж державні.

У листопаді 1922 року для відновлення селянського господарства і ліквідації наслідків голоду ВУЦВК встановив одночасний загальногромадянський податок. Основний тягар податку припадав на представників приватного капіталу. Так, якщо власники торговельно-промислових закладів, крамарі, підприємці, посередники сплачували податок у сумі 5000 крб, то для інших категорій платників податок складав 150-500 крб [12, 1922, № 50, ст. 738].

З січня 1923 року запроваджується прибутково-майновий податок, яким у першу чергу обкладались приватні підприємці. Податок мав прогресивний характер, оскільки розмір ставок прибуткового податку залежав від розміру прибутку платника податку. Так, відсоток вилучення коливався у межах від 0,8 % при доході 120 тис. крб (у грошових знаках 1922 р.) до 15 % (а в подальшому до 25 %) при доході більше 2 млн крб. Ставки майнового податку коливались у розмірі від 0,15 до 1,5 % від вартості майна [8, 1927, № II, с. 67].

Значно вищу плату за квартиру (в розмірі від 3-х до 10 крб за кожний квадратний сажень займаної житлоплощі) повинні були сплачувати непмани згідно з законом від 14 вересня 1923 року. Всча була у кілька разів вищою, ніж плата для інших категорій населення [12, 1923, № 34, ст. 493].

З метою посилення обкладання прибутків приватних підприємців 4 вересня 1923 року РНК СРСР видав постановку про примусове розміщення 6 % "золотої" виграшної позики. Усі платники прибуткового податку були розділені на 16 категорій або розрядів. Непмани, віднесені до I-го розряду, були зобов'язані купувати по одній облігації вартістю 5 крб; 15-го розряду - по 12 облігацій,

а 16-го розряду були зобов'язані купувати облігації на суму, що дорівнювала 25 % окладу прибуткового податку, який вони сплачували. Крім того, платники, починаючи з 4-го розряду, додатково зобов'язувались купувати від однієї до 9 облігацій (для платників 9-го розряду). Особи, віднесені до 10-го розряду і вище, повинні були купувати облігації на суму, що дорівнювала 100 % окладу майнового податку, який вони сплачували. Нарешті при вибірці патентів власники торгових закладів повинні були купувати від однієї до 25 облігацій в залежності від розряду підприємства, а власники промислових закладів - від однієї до 50 облігацій [16, 1923, 7 верес.].

Через місяць була видана нова постанова НК СРСР, згідно з якою платники прибуткового податку, починаючи з 10-го розряду, повинні були додатково щомісячно купувати від 9 до 35 облігацій вартістю 5 крб залежно від розряду [16, 1923, 14 жовт.]. Примусова вибірка облігацій вилучала до 25 % прибутків приватних підприємців [8, 1924, № 12, с. 11].

Поряд з загальнодержавним суттєву роль відігравало місцеве обкладання нещманів. Місцеві органи влади - Ради і виконкоми - мали право робити надбавки до держподатків, а також запроваджувати місцеві збори. У залежності від коливань економічної кон'юнктури виконкоми могли як зменшити, так і підвищити місцеві податки і надбавки для приватних підприємців. Так, наприклад, беручи до уваги несприятливі економічні умови губернії, Запорізький губвиконком у травні 1922 року низив на 50 % розмір надбавки до промподатку, а через кілька місяців, коли економічна кон'юнктура змінилась у краий бїк, знову підвищив надбавку до 100 % [18, ф. 2, оп. 2, спр. 430, арк. 40, 102]. Аналогічно робили й інші губвиконкоми УСР.

Незабаром, однак, у діях місцевої влади стала виразно проявлятися тенденція до того, щоб дообкласти приватний сектор, отримати від нього максимальний прибуток. Справжнім лихом для приватного сектора стала місцева податкотворчість. Намагаючись збільшити прибутки, місцеві Ради почали запроваджувати все нові податки і збори, які мали незаконний характер, оскільки навіть формально не були узгоджені з центром. В результаті за різними даними вже до середини 1922 року в Україні наховувалось більше 100-150 незаконних місцевих податків [14, 1922, № 3-4, с. 46; 1923, № 2, с. 8].

Ці місцеві незаконні податки і збори в середньому становили від 0,2 до 34 % загальної суми місцевих податків і зборів [14, 1923, № 2, с. 9]. За приблизною оцінкою незаконні місцеві податки в Україні у 1922-1923 бюджетному році дали НКД більше 11 млн крб золотом [15, с. 51].

Стягування незаконних податків і зборів дуже часто супроводжувалося репресіями місцевих властей проти тих, хто відмовлявся платити ці побори. Про подібні факти, що мали місце в Радомишльському окрузі, повідомлялось у звіті Київської губпрокуратури (1923 р.) у Наркомпост УРСР [18, ф. 8, оп. I, спр. 1513, арк. 261].

Аналогічні методи стягування незаконних податків використовувалися місцевими органами влади і в інших губерніях України, зокрема, в Донецькій [14, 1923, № 2, с. 107].

Прагнення центральної та місцевої влади дообкласти приватника податками та зборами викрай негативно позначалось на розвитку приватного підприємництва, сковувало активність підприємців, вело до росту цін і кінець-кінцем до зниження прибутків скарбниці та інших негативних наслідків. Скорочувалась кількість вибраних патентів та приватних торговельно-промислових закладів. Так, на пленумі Полтавського губвиконкому (березень 1923 р.) зазначалось, що посилення податкового натиску губфінвідділом призвело до скорочення кількості вибраних торгових патентів майже у 2 рази (з 12850 у II півріччі 1922 року до 6766 у I півріччі 1923 року). Різко скоротилось і число вибраних патентів на промислові підприємства. Це призвело до значного подорожчання сільгосп-продуктів. А втім робота губфінвідділу була визнана пленумом правильною [17, ф. Р-1503, оп. I, спр. 109, арк. II, зв. 12]. По Харківській губернії за цей же період кількість вибраних торгових патентів знизилась на 14,2 %, а в цілому в Україні число вибраних торгових та промислових патентів скоротилось майже на 20 % (з 171051 до 138010) [18, ф. 30, оп. I, спр. 880, арк. 2 зв; спр. 881, арк. 24, зв. 25].

Перекоси у податковій політиці, явне переобкладання приватного сектора вже в перші роки непу гальмували відновлення торгового обігу та економіки в цілому. Тому держава змушена була вживати заходи, щоб послабити податковий пресінг на приватника. У липні 1922 року ВЦРК УРСР заборонили місцевим органам влади стягувати не затверджені Уповнаркомфіном* місцеві податки

*Уповноважений Наркомфіну УРСР в Україні.

і збори. За порушення даної постанови Уповнаркофін віддав під суд 9 голів губвиконкомів [65, с. 28]. Але, як свідчать постанови вищих органів влади та управління, незаконні податки та збори так і не були викоренені [13, 1924, № 18/48/, с. 51].

З наведеного матеріалу видно, що у 1921-1923 рр. відновлюється фінансова система, яка в перші роки непу характеризується множинністю податків. Уже в цей період держава проводить по відношенню до приватного сектора незбалансовану податкову політику, на місцях починається переобладнання приватних підприємств. Гіпертрофований класовий підхід до оподаткування приватного сектора підривав його економічний потенціал, стримував його розвиток.

З 1924 року починається новий етап у розвитку податкової політики. Він був пов'язаний з наступом держави на приватний капітал і мав на меті витіснити приватника головним чином із сфери торгівлі, де в руках неприємників зосередилось (на початку 1924 р.) більше 92 % торгового апарату і (в 1923 - 1924 рр.) припадало 68,2 % всього роздрібного товарообігу республіки [10, с. 349-352].

Підвищення промподатку стало першим етапом наступу на приватний капітал. З жовтня 1923 року були збільшені патентні ставки на зрівняльний збір. Внаслідок сума патентного та зрівняльного збору значно зросла. Якщо у 1922-1923 рр. сума патентного збору становила 3 млн 310 тис. крб, то в 1923-1924 рр. - 6 млн 146 тис. крб. Сума зрівняльного збору збільшилась відповідно з 6 млн 163,8 тис. до 13 млн 906,8 тис. крб [4, с. 72].

Значно підвищилось прибуткове обкладання приватних підприємств. Реформа прибутково-майнового податку, яка була проведена у жовтні 1924 року, посилила тягар оподаткування приватних підприємств, довівши його до 35 % прибутків, не рахуючи місцевої надбавки в 1/4 окладу податку. До реформи прибутковий податок становив 25 % прибутку підприємств. Це в той час, як держпідприємства і кооперація сплачували по прибутковому податку лише 8 % від суми доходів [8, 1924, № 11, с. 73, 76].

3 травня 1924 року був запроваджений цільовий квадратний податок, стягання якого значно посилювало обкладання приватного підприємництва [8, 1924, № 12, с. 14].

Періодичне змінення ставок податків і зборів тягнуло за собою змінення відсотку вилучення із прибутків неприємників. За підрахунками дослідника В.А. Архипова в 1924 році частка вилучення з

прибутків підприємців по промислового і прибуткового обкладанню з місцевими надбавками у сукупності з примусовою купівлею облигацій держ-озик складала від 32 до 50,2 % у торгівлі і від 35,5 до 42 % - у промисловості в залежності від розрядів закладів [2, с. 122].

Податковий наступ на приватний капітал супроводжувався різким скороченням кредитування непланів (особливо крамарів), скороченням відпуску трестами і держсиндикатами товарів приватній торгівлі (головним чином оптовій). Всі ці заходи призвели до значного згортання приватного торгового апарату. Він скоротився більш ніж на 15 тис. одиниць - з 1032,3 у другому півріччі 1923-1924 рр. до 88094 у першому півріччі 1924-1925 рр. [11, с. 42]. Скоротилась і приватна промисловість.

На початку 1925 року наступ на приватний капітал був припинений. До цього часу з усією очевидністю проявилі негативні аспекти цієї політики. Скорочення приватної торгової мережі негативно відбилосся на торговельному обслуговуванні населення, оскільки не компенсувалося зростанням державної і кооперативної торгівлі.

У той же час в умовах все більшого загострення товарного голоду великого значення набував розвиток приватної ценової і дрібної кустарно-ремісничої промисловості, оскільки державна промисловість була не в змозі задовольнити зростаючий попит на споживацькому ринку. Все сказане вище і було причиною змін у податковій політиці по відношенню до торговельно-промислового капіталу. На IX Всеукраїнському з'їзді Рад (травень 1925 р.) знову було вирішено залучати приватний капітал до розвитку товарообігу. Навесні - влітку 1925 року міським і сільським кустарям і ремісникам, сільським крамарям, власникам млинів, крупорушок, олійниць та інших підприємств були надані податкові пільги, знижено квартирний податок, скасовувалась примусова вибірка облигацій держ-позик. Для підприємств, які виробляли дефіцитні товари, скасовувались податкові надбавки в місцевий бюджет [2, с. 125].

Надані пільги по обкладанню були дуже відчутними. Так, якщо до надання пільг ковалі, слісарі, жерстяники сплачували промисловий податок у розмірі 76,5 крб за півріччя, то після запровадження пільгових ставок - 7 крб, ювеліри і годинникарі - відповідно 69 і 7 крб, столяри і токарі - 78 і 7 крб і т.д. [18, ф. 30, оп. I, спр. 4770, арк. 9].

В результаті дії законів про пільги кустарям, ремісникам, власникам дрібних підприємств в Україні відбулося скорочення надходжень по промисловому податку на 70 %. За рік (друге півріччя 1924-1925 рр. і перше півріччя 1925-1926 рр.) втрати скарбниці по промподатку становили (орієнтовно) 4 млн 772 тис.крб [13, 1926, № II-12 (106-107), с. 48-49]. Підсумком надання пільг стало значне скорочення числа платників прибуткового податку, піднесених до категорії "В", тобто осіб з нетрудовими прибутками. Кількість платників даної категорії зменшилась за період з другого півріччя 1923-1924 рр. по друге півріччя 1924-1925 рр. з 325873 до 200007 або на 38,6 % [13, 1926, № 9-10 (104-105), с. 18-19].

Ослаблення податкового пресу, розширення кредитування підприємств, а також сприятлива кон'юнктура, що склалася на ринку, привели до поживавлення приватного підприємництва. Приватний торговий оборот в Україні зріс з 712,9 млн крб у 1924-1925 рр. до 1 млрд 248,9 млн крб у 1925-1926 рр. або на 72,2 % [9, с. II7]. Продукція приватної цехової промисловості УРСР за 1925-1926 рр. збільшилась у порівнянні з попереднім роком на 31,2 % [18, ф. 337, оп. I, спр. 7003, арк. I зл.].

Але вже з осені 1926 року відбувається зміна податкової політики у відношенні приватного сектора. Зростають диспропорції у розвитку народного господарства, розвиток нееквівалентного обміну між держпромисловістю та сільським господарством, зростання товарного голоду обумовили жорстке регулювання приватного сектора. Сталінське керівництво вбачало у приватному підприємстві дезорганізатора ринку, джерело кризових явищ.

Тому було різко посилено податкове обкладання приватного сектора. Внаслідок реформи прибуткового податку (вересень 1926 р.) податкові ставки для нещепанів зросли майже на третину (32 %). З червня 1926 року був введений податок на надприбуток, яким обкладались підприємці з високими прибутками [8, 1927, № II, с. 67, 69].

У тому ж 1926 році була проведена реформа промислового обкладання. Ставки промислового податку для приватного сектора були підвищені на 85,7 % [4, с. 74]. З березня 1927 року поновлюється цільовий квартирний податок, виплата якого цілком покладалась на плечі нещепанів [8, 1927, № II, с. 77].

Одночасно посилилось і місцеве обкладання. Місцеві Ради підвищили оренду плату для підприємців, вводили нові надбавки до існуючих податків. Так, у квітні 1927 року НК УРСР на клопотання

Кременчуцького окривиконкому дозволив ввести 40 %-у надбавку, що йшла у місцевий бюджет, до прибуткового податку [12, 1927, № 25, ст. 117].

В результаті посилення обкладання сума податкових надходжень з приватного сектора УРСР у 1926-1927 рр. порівняно з 1925-1926 рр. зросла на 57 %. За цей же час приватно-капіталістична промисловість скоротила свою продукцію на 36,3 %, а приватний торговельний оборот зменшився на 3,8 % [18, ф. 337, оп. 1, спр. 7003, арк. 1 зв.].

Зростання податків призвело до того, що вже у 1927 р., тобто ще до переходу до політики надзвичайних методів, відсоток вилучення з прибутків підприємців становив при місячному прибутку у 2,5 тис. крб 94,6 %, а при доході 30000 крб на рік і більше досягав 100 і навіть більше відсотків [7, с. 271; 8, 1929, № 4, с. 98].

Таким чином, з осені 1926 і в 1927 році відбувається різке посилення податкового пресу на приватний сектор, яке (навіть без урахування інших чинників) багато в чому зробило неможливим нормальний розвиток приватного підприємництва.

Отже, матеріал, наведений у статті, свідчить про те, що в період непу податкова політика по відношенню до приватного підприємництва пройшла декілька етапів. На першому етапі (1921-1923 рр.) відбувається встановлення податкової системи. У цей період дуже часто змінюються податкові ставки. Підприємцям, які ще тільки розпочинали свою діяльність поряд з державними, доводилося сплачувати велику кількість місцевих (законних і незаконних) податків і зборів.

На другому етапі (1924 - початок 1925 рр.) здійснюється наступ держави на приватний капітал і в зв'язку з цим різко посилюється його оподаткування, що призводить до згортання приватної торгівлі та промисловості. Третій етап (весна 1925 - осінь 1926 рр.) характеризується послабленням податкового тягара і наданням приватникам низки пільг з оподаткування. У зв'язку з цим спостерігається поживлення приватного підприємництва в Україні. З осені 1926 року і до кінця 1927 року відбувається значне посилення податкового пресу. Скасовуються пільги, раніше надані приватникам. Посилення оподаткування в цей період робить неможливим нормальний розвиток підприємництва і веде до скорочення приватної промисловості і торгівлі.

У цілому ж, характеризуючи податкову політику держави по відношенню до приватного підприємництва в роки непу, необхідно

визначити, що вона була нерухою і небалансованою, багато в чому будувалась без урахування реальних можливостей приватного сектора, допускала систематичне переобладнання приватника. В результаті потенціал приватного підприємництва використовувався лише частково.

Л і т е р а т у р а

1. Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов. – М., 1978. 2. Архипов В.А. Этапы и методы регулирования частного торгово-промышленного предпринимательства // Экон. политика Сов. гос. в переходный период от капитализма к социализму. – М., 1986. 3. Гензель П.П. Система налогов Советской России. – М.; Л., 1924. 4. Кучер А.Е. Ограничение и вытеснение наемной буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопр. истории СССР. – 1987. – Вып. 32. 5. Лентух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. – Харьков, 1992. 6. Марьяхин Г.Л. Очерки истории налогов с населения в СССР. – М., 1964. 7. Марьяхин Г.Л. Налоговая система Советского государства // Финансы СССР за XXX лет. – М., 1947. 8. Вестник финансов. Издание Наркомфина СССР. – М., 1924. 9. Вісник статистики України. – К., 1930. – Вып. У. 10. Народне господарство УРСР: Статист. довідник. – К., 1935. 11. Народное хозяйство Украины в 1924–1925 году. – Харьков, 1925. 12. ЗУ УРСР, 1923. 13. Финансовый бюллетень. Двухнед. издание: Орган Наркомфина УССР. – К., 1926. 14. Финансовый вестник: Двухнед. издание управления Наркомфина РСФСР на Украине и Всеукраинской конторы гос. банка. 15. Финансы Украины. Обзор деятельности НКФ в связи с общим состоянием народного хозяйства УССР. – Харьков, 1924. 16. Экономическая жизнь: Орган Совета Труда и Обороны СССР и Экономического совещания РСФСР. 17. Державний архів Полтавської області. 18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

О.М.Берднік, М.Л.Дубровський

ПЕРШІ КРОКИ ПЕРЕБУДОВИ СУЧАСНОГО ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ УКРАЇНИ
(кінець 80-х – початок 90-х рр.)

Профспілковий рух України пройшов у своєму розвитку три-

вали історичний шлях від примітивних, роздроблених, схильних до консерватизму та професійної вузькості організацій робітничого класу до найбільш масової суспільної організації, яка може стати однією з базових структур самоврядування народу. Профспілки України, будучи тривалий час невід'ємною складовою частиною командно-адміністративної системи, на початку 90-х років вичерпали свої можливості та вступили у добу глибокої кризи.

До проблем, з якими зустрілися на сучасному етапі не тільки профспілковий рух, а й усе суспільство, треба віднести, насамперед, зростання безробіття, зниження рівня життя, погіршення медичного та соціального забезпечення, нестачу харчування, зростання соціальної нерівності, поява великої кількості самотніх та бездомних людей та інші гострі соціальні проблеми.

Головне питання, яке зараз стоїть перед профспілковими організаціями України, — це визначити, яким чином вони повинні ефективно та конструктивно діяти, щоб перехід до ринкової економіки одночасно був зорієнтований на задоволення потреб людей праці, на створення умов для забезпечення необхідного рівня зайнятості та соціального прогресу. У зв'язку з цим виникають нові серйозні питання, чи достатні профспілкові структури, що існують сьогодні, для виконання нових завдань, наскільки накопичений у ході історичного розвитку арсенал форм та методів профспілкової діяльності відповідає новим умовам, як подолати ідеологічну та організаційну відокремленість профспілкового руху, поставивши на перше місце всієї профспілкової діяльності захист інтересів людини, а не їх інтерпретацію профспілковими лідерами. Автори цієї статті спробували торкнутися даних проблем.

Нині серйозна криза довіри трудящих України до традиційних структур профспілок викликана насамперед надмірним одержавленням профспілок. Це знайшло своє відображення в копіюванні структури органів господарчого управління. Склалася громіздка, багатоступінчаста система, зорієнтована здебільше на штатних працівників, що і підірвало народний характер профспілок як організації масової, громадської та демократичної. Сьогодні саме життя потребує встановлення нових форм та принципів взаємовідносин професійних спілок з державними, господарчими та іншими органами управління. При цьому профспілки повинні мати право "вето" на управлінські рішення різних рівнів, а також право на застосування таких форм та методів роботи, як пред'явлення меморандумів, організація референдумів, проведення мітингів, демонстрацій та страйків.

Профспілковий рух у сучасних умовах потребує нових концептуальних підходів. На шлях розроблення таких підходів стали профспілки не тільки України, але також Росії, Закавказзя, Балтійського, середньоазіатського та інших регіонів. В опублікованих програмних документах чітко прослідковуються два головних напрямки вирішення проблем подальшого розвитку профспілкового руху [4].

Профспілки ряду регіонів, деякі галузеві профспілки шукають шляхи перебудови профруху в контексті активного переосмислення ролі та місця традиційних структур профспілок, повороту до суттєвого посилення захисної функції, відмовлення від непритаманних їм обов'язків, активізації демократичних засад в діяльності профспілок, подолання відчуження їх від мас.

Інший шлях вирішення проблем пропонують деякі нові об'єднання в профсоюзному русі, які проголошують себе "вільними", "незалежними" з орієнтацією на Міжнародну Конфедерацію Вільних Профспілок (МКВП), Загальну Конфедерацію Праці (ЗКП) та інші міжнародні профоб'єднання. Вони об'являють про повний розрив зі структурою профруху, яка склалася, загострюють увагу на регіональних, національних та сепаратистських аспектах в профрусі.

В умовах конфронтації, що складається, профспілкам України треба було вибачено та всебічно підійти до розробки своєї самостійної позиції. Під час цієї роботи і сталося їх об'єднання в Федерацію незалежних професійних спілок України. У жовтні 1990 року відбувся Установчий з'їзд незалежних профспілок України, на якому було прийнято Концепцію профспілкового руху. У цій Концепції було здійснено спробу врахувати соціально-психологічні аспекти підготовки населення до переходу до ринкових відносин, визначити відношення профспілок до роздмухування, створення багатоукладної економіки, приватизації, сформулювати форми профспілкових дій в умовах загострення ситуації на ринку праці, поставити мету в справі захисту економічних і тересів трудящих в сфері заробітної платні [2, с. 50].

Розстановку сил в профспілковому русі України показали звіти та вибори в профспілках в 1989-1991 рр. Збори та конференції відбулися в 674471 профгрупі, в 91785 цехових та в 121611 первинних профорганізаціях, в 1390 міських, районних та в 344 обласних організаціях галузевих профспілок [3, с. 5].

Звітно-виборна кампанія проходила в складній та неоднознач-

ній обстановці. На її зміст та результати виборів вплинули не тільки громадсько-політична ситуація, поглиблення демократизації та гласності, але й загострення кризових процесів в економіці, напруга в міжнародних відносинах.

Звіти та вибори глибше висвітлили також процеси, які відбуваються в самих профспілках. Найбільш рельєфно проявилася тенденція до справжнього зміцнення самостійності первинних організацій. Майже кожен з 4,5 млн членів профспілок, які виступили на зборах, пропонував конкретні заходи щодо підвищення авторитету профспілок, посилення ролі первинних профорганізацій у здійсненні захисних функцій, поглиблення демократизації внутрішнього профспілкового життя. Вони вимогливо та об'єктивно оцінили роботу профорганів, які звітували. За їх пропозиціями незадовільну оцінку одержали 5 територіальних комітетів профспілки вугільної промисловості, Київський райком профспілки працівників державних закладів (м.Полтава), а також 678 профкомів, 1096 цехкомів та профбюро, 1990 профгрупоргів [3, с. 8].

Аналіз підсумків звітів та виборів показує, що на багатьох зборах та конференціях зіткнулися не лише різні погляди на роль профспілок. Їх трибуна використовувалась і для відкритої боротьби за вплив на трудящих. Представники неформальних організацій часто висловлювали думку про безпорадність профспілок, звинувачували в усіх труднощах нинішнього часу існуючі ланки політичної системи. Вони також намагалися поставити політичні питання у порядку денний деяких зборів та конференцій, у тому числі на конференції профспілки працівників агропромислового комплексу та великих підприємств.

Прагнення політизувати профспілки виявилось також під час роботи Київської міської міжспілкової конференції. Деякі її делегати вимагали включити в постанову формулювання про захист профспілками політичних інтересів трудящих. У більшості випадків делегати висловлювалися проти цього і давали аргументовану відсіч таким проявам [3, с. 28].

Під час звітів та виборів в Дніпропетровській, Донецькій, Львівській та Миколаївській областях лунали заклики до створення різноманітних "вільних" профспілок, "незалежних" об'єднань та інших самостійних робітничих організацій. У Харкові виникла неформальна організація, яка претендувала на роль альтернативи профспілкам під навою "Незалежна робітничка спілка". Зміст її декла-

рації майже повністю збігався з платформою профспілок області. На Львівському заводі "Алмазінструмент" робітникам пропонувалося створити "Комітет робітничого захисту" замість профкому [3, с. 35].

У цей же час під натиском первинних організацій відбувалися структурні зміни в галузевих профспілках республіки. Були відтворені 18 обкомів профспілки працівників зв'язу. Вийшов із складу Київського міському профспілки працівників народної освіти та науки та одержав статус обкому об'єднаний комітет профспілки Академії наук України. Розкололася Львівсько-Волинська територіальна організація профспілки робітників вугільної промисловості. За вимогою членів профспілки шахт, розташованих у Волинській області, був створений Волинський територіальний комітет профспілки області [3, с. 48].

Пропозиції та критичні зауваження делегатів, які виступили на зборах та конференціях, здебільшого стосувалися проблем людини, захисту її прав та законних інтересів. Разом з тим аналіз документів ФНПУ за 1990–1992 рр. показує, що незалежні профспілки України різко звужують можливості реалізації своїх захисних завдань, втрачають потенціал впливу на громадську думку [1]. Так, головним засобом реалізації профспілками своїх захисних функцій в умовах дії ринкових механізмів стає колективний договір, який регламентує умови використання праці. Проте попередня практика залишила громадській свідомості уявлення про бездієвість колективних договорів. Соціологічне дослідження за темою "Соціальна захищеність трудящих", що було проведено у Києві, Одесі, Хмельницькому та в районних центрах Хмельницької області і охопило 1744 членів профспілок України, показує, що в більшості випадків профспілки не змогли реалізувати свою захисну функцію. Відстоюючи свої права, спрощувані звертаються не до колективного договору – первинного документа, не до законодавчого акта, а до нетрадиційних методів: до збору підписів під колективними вимогами (57 %), демонстрацій (57 %), страйків (29 %). Кожному третьому з тих, що взяли участь в дослідженні, протягом року доводилося зустрічатися з обмеженням своїх законних прав та інтересів. Більш як 36 % з них нікуди не зверталися за допомогою, тому що "добиватися правди" вважають за марну трату часу та сил. Лише 28 % відповіли, що їм вдалося добитися свого, 8 % заявили, що їх становище погіршилося після звертання в державні або громадські органи [14].

До цікавих висновків прийшли деякі автори, коли аналізували

зміст "Очерков истории профессиональных союзов Украинской ССР" [11]. Розглядаючи об'єми різних сторін функціональної діяльності профспілок України в 80-і роки, а потім, співставляючи ці об'єми, вони показали, що в реальній профспілковій діяльності реалізувалося скоріше уявлення про профспілки як про школу виконання державних функцій, ніж про школу захисту інтересів трудящих [7, с. 24]. Ось як в "Очерках истории" викладалися різні функції профспілок: школа об'єднання - 1,1 % об'єму відповідного розділу книги, школа управління - 0,1, школа господарювання - 1, школа солідарності - 2, школа захисту інтересів трудящих - 3,8, школа виконання державних функцій - 13,2, організація виховання - 4,6 % [7, с. 25].

Серед форм роботи профспілок в ці роки найбільша кількість сторінок була присвячена соціалістичному змагання - 15,2 % об'єму, виробничим нарадам та пропаганді передового досвіду - 1,3 %, колективним договорам - 2,4 % [7, с. 26]. Мабуть, це відповідає реально накопиченому досвіду, осмисленому та викладеному в "Очерках истории". Це відповідає і тій базі реального інструментарію, з яким професійні спілки України прийшли до своєї перебудови.

У наявності очевидна невідповідність між накопиченим потенціалом реалізації захисної функції профспілок, зокрема в сфері укладення та виконання колективних договорів, та визнанням колективного договору головним засобом реалізації інтересів трудящих.

Відсутність розробленої теорії захисної діяльності профспілок в поєднанні з ринковими механізмами економічного розвитку, іноді призводить до спроб ґрунтового заперечення всієї світової захисної практики профспілок, до тверджень про те, що профспілки є антиринковою монополістичною силою. Так, в деяких працях [12] стверджується, що "багато завойовань профспілок позбавили економіку гнучкості, маневровості" і тому профспілки та ринок несумісні.

В інших роботах висловлюються міркування про те, що західні зразки виробничої демократії в нашій ситуації, при наших традиціях та успадкованих стереотипах дадуть зовсім не той ефект. Наші власники навряд щоб відразу стали поступливими. А це означає посилення експлуатації, яке не контролюється, повернення до первинних форм капіталістичних відносин "власник - найманий робітник" [10].

На наш погляд, профспілки в умовах ринкових відносин покликані виконувати роль зрівноважувачої сили. Тиск профспілок на адміністрацію "зсередини" підприємства є таким же важливим компонентом сучасного ринкового господарства, як і тиск конкуренції.

"ззовні". Саме в результаті такого подвійного тиску в адміністрації буде заблокований шлях як до підвищення цін, так і до зниження заробітної платні, і таким чином залишається лише єдиний шлях – до технічного прогресу.

Однак від часу проведення I Установчого з'їзду Федерації незалежних професійних спілок України (жовтень 1990 р.) негативні процеси в розвитку профспілкового руху продовжували зростати. Після проголошення незалежності України була цілком ліквідована однопартійна система, почалася перебудова виконавчої влади, проведення економічних реформ, поглибилася криза виробничої сфери. У результаті профспілки опинилися віч-на-віч з парламентом, Президентом, Кабінетом Міністрів. І оскільки досвіду, практики вирішення задач у таких умовах не було, належні контакти між профспілковими та владними структурами були відсутні, профспілки почали здавати свої позиції.

За останні роки в Україні було прийнято ряд законодавчих актів, які значно обмежили права профспілок. Так, найбільш масова організація позбавлена сьогодні законодавчої ініціативи, участі в нормуванні праці та заробітної платні, права нагляду за безпекою праці, участі в вирішенні індивідуальних трудових спорів. Заблоковано прийняття Закону про профспілки.

Таким чином, був розгорнутий активний наступ на права профспілок. Здійснюються спроби дискредитувати профспілки.

Профспілкові організації на місцях не захотіли миритися з таким становищем.

Другий (позачерговий) з'їзд Федерації незалежних профспілок України відбувся в Києві в листопаді 1992 року. З'їзд був скликаний за настійною вимогою більшості членських організацій Федерації. На з'їзд було обрано 1.68 делегатів, які представляли 65 членських організацій [15, с. 2].

Перед з'їздом стояла головна мета – переглянути стратегію та тактику дій профспілок в умовах радикальних змін у суспільстві. У численних виступах делегатів було прямо заявлено, що профспілки ніколи не примиряться зі спробами певних політичних сил, окремих діячів та владних структур "покласти їх під прес влади", вести подальший наступ на права трудящих, обмежувати законотворчі, захисні та інші функції профспілок [15, с. 28].

На з'їзді були прийняті Програма та Статут Федерації профспілок України, а також рішення іменувати найбільше на Україні об'єднання профспілок – Федерація профспілок України. У Програмі

знайшла своє відображення нова соціальна роль профспілок – організацій, які виражають та забезпечують захист економічних, соціальних, трудових, духовних, а при необхідності і політичних інтересів членів профспілок, людей найманої праці взагалі [15, с. 17].

У цих документах були закладені нові концептуальні підступи щодо ролі та місця профспілок в суспільстві, зокрема повернення до їх природної соціальної ролі як організацій захисту прав та інтересів людини праці, та визначені найважливіші пріоритети у цьому напрямку: соціальне страхування, охорона праці, колективні договори, контроль за мінімальною заробітною платою, гнучкою політикою зайнятості та ін.

Таким чином, нині профспілковий рух України вступив в новий етап, головним змістом якого є його плюрастичність, множинність структур, ідей, центрів. Профспілки України поступово починають перетворюватися у впливову політичну силу суспільства.

Л і т е р а т у р а

1. Документы и материалы Совета Федерации независимых профсоюзов Украины. – К., 1989–1992.
2. Документы Учредительного съезда независимых профессиональных союзов Украины. – К., 1990.
3. Об итогах отчетов и выборов в профсоюзах Украины: Аналитический обзор, 1992. – К., 1992.
4. Уставы объединений и ассоциаций профсоюзов страны. – Харьков, 1991.
5. Профессиональные союзы СССР в цифрах: 1905–1989 гг. – Харьков, 1990.
6. Данилов А., Дубровский М. Политические партии и движения на современном этапе (Россия, Украина). – Харьков, 1991.
7. Зима Н.П. Страницы истории профсоюзного движения на Украине: взгляд из сегодняшнего дня. – К., 1990.
8. История профсоюзов СССР: Курс лекций / Под общей ред. В.А.Кадейкина. – Харьков, 1987.
9. Нестеров А. Перестройка в профсоюзах. – М., 1989.
10. Харков Б.Н. Профсоюзные права и их международно-правовая защищенность. – М.: Наука, 1989.
11. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К.: Политиздат Украины, 1983.
12. Пирогов Г. Прыжок через пропасть на вороном белом жеребце // Знание – сила. – 1991. – № 1.
13. Профсоюзы в перестройке (1985–1990). – Харьков, 1990.
14. Профсоюзы Украины // Информ. бюл. – 1990. – № 1.
15. Документы и материалы II внеочередного съезда Федерации независимых профсоюзов Украины. // Профспілки України. – 1992. – № 3–4.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ США В КОНЦЕ XIX — НАЧАЛЕ XX ВВ.

При наличии значительной литературы об экономическом развитии США в последней трети XIX века инвестиционная американская политика в европейском регионе освещена недостаточно, хотя отдельные проблемы рассматривались в отечественной и зарубежной историографии.

С конца XIX столетия США предпринимают первые попытки внедрения промышленного капитала в экономику старого света. Как ни странно, этому способствовали сами европейские промышленники, которые в период массовых заказов, чтобы не упустить клиентов, зачастую передавали их (заказы) американским компаниям. Те, в свою очередь, с целью удержания за собой и впредь права снабжения европейских рынков, стали открывать в Европе свои филиалы. Например, кроме построенного в Лондоне американской фирмой "Дженерал электрик" завода, компанией "Вестингауз электрик" в Петербурге был сооружен завод по производству электрических машин, моторов, аппаратов сигнализации и т.д. В 1901 году в Люберцах (под Москвой) нью-йоркская компания наладила изготовление пневматических тормозов. В следующем году открыла свой филиал американская компания паровых насосов Ворингтон [5, с. 71]. Несколько ранее (1897 год) американская фирма "Зингер" основала акционерное общество "Зингер и К^о" по производству швейных машин [5, с. 71]. Другая американская компания "Гавин-мэшин" приняла решение создать филиальное отделение в Берлине. Для этой цели фирма вступила в переговоры с берлинским банком о создании общества с капиталом в 2,5 млн марок. Фирма "Прессид стил ка компани", расположенная в г. Питтсбурге и занимавшаяся изготовлением товарных вагонов, решила внедрить их на европейских железных дорогах. Для этой цели в США был образован трест, в состав которого вошли наряду с американскими и европейские капиталисты. Трест ставил перед собой задачу соорудить в Швейцарии огромный завод по производству железнодорожного оборудования. Предполагаемая годовая мощность этого предприятия была определена в 600 локомотивов, 1000 пассажирских вагонов, 10000 стрелок и электрических сигнальных аппаратов. Все оборудование, необходимое для оснащения завода, предполагалось

доставить из США. Во Франции американские фирмы приступили к сооружению завода по изготовлению искусственного льда. Фирма "Вестингауз Аэ-Брейк" по производству пневматических тормозов построила свое предприятие. В Германии американская компания "Даймонд Нэйк компани" близ г. Мангейма выстроила спичечную фабрику. В Бельгии фирма США приняла участие в строительстве нескольких стекольных заводов. Американская компания жатвенных машин построила заводы в России, Германии и Франции [2, с. 269].

Наряду с организацией филиальных отделений американский капитал принимал участие в создании ряда международных монополистических объединений. Так, в 1896 году возник интернациональный картель по производству алюминия, в состав которого вошли американская фирма "Алко" и швейцарская компания "АИАГ" [6, с. 29]. В 1899 году США, испытывая острую конкуренцию со стороны европейских партнеров, попытались создать международный трест по изготовлению и сбыту проволоочных штифтов с участием Германии, Англии, Франции, Бельгии и Австро-Венгрии. Однако этот план не удалось осуществить, так как европейские конкуренты отказались предоставить США 50 % мирового производства этой продукции. В 1900 году одна из американских компаний вошла в синдикат по производству брони, в котором вместе с американской фирмой приняли участие пять английских и одна итальянская компании [1, с. 82].

К 1900 году США инвестировали за границей 500 млн долл. [9, с. 259], из них на долю Европы приходилось всего 15 млн долл., что составило 3 % от общей суммы инвестированного капитала. Тем не менее американский капитал постепенно укреплял свои позиции в Европе. Как подчеркивала исследователь М.Р.Захматова, "США вкладывали свой капитал в те отрасли промышленности Европы, в которых они имели значительные преимущества перед европейскими: компаниями в отношении производительности труда и издержек производства [3, с. 8].

Мощный рост американской промышленности и торговли, активное сальдо которой к 1900 году составило 2 млрд долл., отразился на размерах банковских операций. В 1898 году активы всех американских банков насчитывали 8 609 003 тыс. долл. [8, с. 262]. Значительными в этот период были успехи Нью-Йорка как основного центра американского банковского дела. Так, клиринги банка Нью-Йорка увеличились с 39 853 млн долл. в 1898 году до 70 834 млн долл. в 1903 году [8, с. 270]. Возросшая мощь американских финансов

позволила поколебать сложившееся за долгие годы мнение о том, что США традиционно искали поддержки своих финансовых сил в Европе. Теперь американский капитал сам предпринимает попытки укрепиться на европейском финансовом рынке. Так, в 1899 году два страховых общества приняли широкое участие в подписке на четырехпроцентные облигации, выпущенные городами Швейцарии. В 1900 году синдикат банков США разместил заем русского правительства под ипотечные обязательства Владикавказской железной дороги на сумму в 25 млн долл. [2, с. 270]. В этом же году при участии американских банкиров был предоставлен заем германскому правительству. Кроме того, американские банкиры предпринимали попытки создать филиальные отделения своих банков за рубежом. В Бельгии, например, функционировал американский банк с капиталом в 2,5 млн долл. [7, 1902, II нояб.]. Однако это были единичные попытки, так как до 1914 года в США действовал закон, запрещавший банкам открывать за границей филиальные отделения.

В то же время на рубеже XIX–XX столетий финансово-экономические отношения между европейскими странами и США претерпели некоторые изменения. Во-первых, с конца XIX в. постепенно стала ослабевать потребность в европейском финансировании американской промышленности и транспорта. К 1899 году в экономику США европейскими державами было вложено 3,3 млрд долл. [3, с. 7]. К 1914 году эта сумма возросла до 4–5 млрд долл., то есть примерно на 1,7 млрд долл. Европейские инвестиции продолжали вливаться в экономику Соединенных Штатов, но уже не в таких размерах, как в предшествующее время.

Во-вторых, как отмечал видный сотрудник известного органа деловых кругов Англии "Финанс Таймс" К.Тьюгендхэт, "насчитывалось значительное число ведущих европейских компаний, например "Куртолдз" и "Леве́р бразерс" (Англия), "Шелл" (Англия, Голландия), "Байер" (Германия), "Гофман ля рол" (Швейцария) и другие, которые имели в США успешно действовавшие филиалы; все же объем их прямых инвестиций в заводы, машины и оборудование составлял весьма незначительную часть от портфельных инвестиций частных лиц и банков и инвестиционных трестов. Несмотря на существовавшую потребность в иностранном капитале, США удалось сохранить в руках своих граждан право собственности и контроль за деятельностью большинства американских промышленных предприятий [6, с. 24].

В-третьих, как известно, в последней трети прошлого века европейский капитал широко инвестировался в США внедряясь преимущественно в железнодорожное строительство. Однако его доля в общем процессе накопления страны была невелика. Это позволило Соединенным Штатам Америки, которые к началу 1900-х годов превратились в мировую промышленную державу, создавшую мощные финансовые накопления, сравнительно легко приступить к выкупу акций железнодорожных линий, принадлежавших иностранным владельцам. Это наглядно видно на примере семи важнейших железнодорожных магистралей страны [10, с. 16].

Наименование американских железных дорог	Процентное содержание иностранных капиталов, вложенных в американские железные дороги	
	1890-1896	1905
Иллинойс Центральный	65	21
Пенсильвания	52	19
Луисвилл-Нашвилл	75	7
Нью-Йорк - Онтарио-Запад	58	12
Нью-Йорк Центральный - река Хадсон	37	9
Балтимора-Огайо	21	17
Чикаго-Миллуоки - Сан-Паул	21	6

Из приведенной таблицы видно, насколько интенсивно шел процесс сокращения доли иностранного капитала, вложенного в американский железнодорожный транспорт. Однако до превращения США из должника в кредитора европейских стран было весьма далеко. Удалось это осуществить лишь в ходе первой мировой войны и в послевоенный период. Так, активное сальдо внешней торговли Соединенных Штатов Америки в 1915-1920 гг. составило 17,5 млрд долл. К 1921 году европейская задолженность достигла громадной суммы - 15 млрд долл. [4, с. 54].

Таким образом, США, опираясь на свой возраставший промышленный потенциал, увеличивавшиеся финансовые накопления, начинают постепенно усиливать свои позиции в европейской экономике.

Л и т е р а т у р а

1. Дубинский Л.С. Монополии и экономика Англии. - М., 1960.

2. Зубок И.И. Очерки истории рабочего движения в США, 1865-1918. - М., 1962.
3. Захматова М.Р. Экспансия частного капитала США в Западной Европе. - М., 1966.
4. Лан В.И. США: от первой до второй мировой войны. - М., 1976.
5. Лебедев В.В. Русско-американские экономические отношения 1900-1917 гг. - М., 1964.
6. Тьюгендхэт К. Международные монополии. - М., 1974.
7. Торгово-промышленная газета. - 1902. - № 16.
8. *Historical statistical of the United States 1789-1945. - Washington, 1949.*
9. *Rochester A. Rulers of America. A study of finance capital. - New York, 1936.*
10. *Williams B. Economic foreign policy of the United States. - New York, 1929.*

А.И.Елкин

РОССИЙСКАЯ ЭМИГРАЦИЯ В ПОЛЬШЕ (1918-1924 гг.)

Российская эмиграция как историческое явление в большинстве своем возникла не из самой революции, а из гражданской войны. Лишь немногие сознательно покинули Россию, спасая свое имущество или духовную свободу. Основная масса беженцев образовалась из тех, кто с оружием в руках боролся против большевиков. Польша, благодаря длинной сухопутной границе с Россией, служила в 1919-1921 годах главными воротами в Европу, через которые устремились массы русских беженцев, значительное количество которых затем осело в стране. Здесь же в качестве интернированных находились остатки нескольких бывших белых армий.

Первые работы по истории "белой" эмиграции появились в 20-е годы. Несомненный интерес представляют произведения "сменовеховцев" - бывших эмигрантов, возвратившихся на родину. Они пытались определить численность, показать условия жизни русских за рубежом, проанализировать влияние прессы на формирование взглядов беженцев¹. Во второй половине 20-х и начале 30-х годов появились публицистические работы, раскрывавшие "подрывную"

¹ Белов В. Белое похмелье. Русская эмиграция на перепутье. - М., 1923; Белов В. Белая печать: ее идеология, роль, значение и деятельность. - Пг., 1922; Мещеряков Н. На переломе. Из настроений белогвардейской эмиграции. - М., 1922; Бобринцев-Пушкин. Война без перчаток. - Л., 1925.

деятельность эмиграции. В 70-80-е годы отечественные исследователи уделяли постоянное внимание различным аспектам эмиграции. Однако основной акцент делался на ее "контрреволюционной" деятельности, связи внешней и внутренней контрреволюции, "агонии" эмиграции¹.

Российская эмиграция привлекла внимание и зарубежных авторов. В 1924 году в Германии была опубликована работа Ганса фон Римши, посвященная гражданской войне в России, формированию русской эмиграции и ее политической ориентации [13]. Непосредственно история эмиграции в Польше затрагивается в монографии польского исследователя С.Микулича [11]. Однако он главным образом акцентирует свое внимание на казачестве и его роли в планах Ю.Пилсудского.

Следовательно, анализ работ отечественных и зарубежных ученых свидетельствует о том, что непосредственная история эмиграции, ее жизнь в Польше в различных проявлениях не получили освещения. Автор статьи ставит перед собой цель: проследить процесс формирования эмиграции, определить ее состав и численность, правовое положение и жилищные условия, трудоустройство.

Некоторые эмигранты, оказавшиеся в Польше, оставили свои воспоминания и заметки, освещающие положение в стране и ситуацию, в которой они оказались [5; 7; 8]. Самые разнообразные сведения о жизни эмигрантов в Польше можно найти на страницах русской эмигрантской прессы как в Польше, так и в других странах. В статье использованы архивные материалы бывшего Русского заграничного исторического архива в Праге, хранящиеся сейчас в Государственном архиве Российской Федерации. Эти материалы отражают деятельность различных эмигрантских организаций, положение беженцев, их правовые и социально-экономические условия пребывания.

Русских эмигрантов в Польше можно было бы условно разделить на несколько категорий: первую, не слишком большую, представляли обломки бывшей империи (чиновники, жандармы и др.); вторую составляли представители торгово-промышленного и финансового мира; третью категорию представляли военные. Четвертую, самую значительную группу эмигрантов, составляли представители самых разно-

¹ Мухачев Н.В. Идеино-политическое банкротство планов буржуазного реставраторства. - М., 1982; Комин В.В. Крах российской контрреволюции за рубежом. - Калинин, 1977; Барихновский Г.Ф. Идеино-политический крах белоэмиграции и разгром внутренней контрреволюции (1921-1924 гг.). - Л., 1987; Шкаремков Л.К. Агония белой эмиграции. - М., 1987 и др.

образных профессий и социального положения, выброшенные революционной бурей на чужбину.

Вопрос о численности русской эмиграции в разных государствах и, в частности, в Польше весьма запутан. Через нее проходили массовые миграции эмигрантов, однако, как правило, здесь они долго не задерживались, хотя в разное время в стране находились большие массы беженцев. Так Г. Римша, ссылаясь на данные Американского Красного Креста за декабрь 1920 года, утверждает, что из общего числа эмигрантов 1964000 человек русских в Польше находился 1000000 человек [13, с. 56]. Исследователь Л. К. Шкаренков, опираясь на сведения одного из отчетов Земского городского комитета — эмигрантской благотворительной организации — за 1921 год, отмечает, что в середине 1920 года в Польше насчитывалось 200000 русских [10, с. 22]. Однако приведенные выше цифры вряд ли соответствуют действительности. Ибо в первом случае речь может идти не только об эмигрантах, но и о русских, бывших подданных Российской империи, проживающих на территориях, отошедших к Польше. Поскольку Американский Красный Крест помогал не только эмигрантам, а всем нуждающимся, то это нашло отражение в соответствующей статистике. Что касается цифры 200000 человек, то в данном случае речь идет не об эмигрантах, а о русских жителях Польши, не получивших по ряду причин польское гражданство [4, ф. 5814, оп. 4, д. 4, л. 309].

Чрезвычайно трудно определить точную цифру русской эмиграции в Польше, однако наиболее точными можно считать цифры, содержащиеся в отчетах Русского Попечительного Комитета (РПК) в Польше, — организации, непосредственно занимавшейся беженцами из России. Как свидетельствуют данные РПК, в 1922 году в Польше насчитывалось около 50 тысяч русских эмигрантов, а в 1924 году — 60800 человек [4, ф. 5814, оп. 1, д. 6, л. 39; д. 154, л. 1-3]. Однако затем эти цифры уменьшались главным образом из-за отъезда эмигрантов в другие страны.

Таким образом, на территории Польши появились десятки тысяч эмигрантов без всяких средств существования, а часто и без всяких документов, удостоверяющих личность, семейное и общественное положение и вообще их юридический статус. Наиболее же трагичным в их положении являлось то, что они были лишены всякой международной и дипломатической защиты. Беженцы столкнулись с антирусскими настроениями и полицейским произволом.

В качестве типичного примера можно привести свидетельство А.А.Гольденвейзера: "Переехав в Польшу, — казалось нам, — мы будем свободными гражданами ... Как и всех, нас ожидало разочарование. Паспортные страхи и полицейские затруднения начались у нас с первого же дня перехода границы. Нас встретили не как пленников, вырвавшихся из тюрьмы, а как незваных, докучливых гостей, приехавших делить с хозяином его скромную трапезу" [5, с. 180]. Аналогичные свидетельства приводят Р.Донской [7], П.Жакмон [8] и другие.

Справедливости ради следует заметить, что и местные русские жители не всегда с восторгом встречали эмигрантов. Вот что пишет в своих путевых заметках о пребывании в Острове-Познанском Б.Ольгинский: "Чего их принесло? Дороговизну разводит. За все платят в три дорога. Не торгуются. Сумасшедшие ... Убрать их надо" [9, 1920, 27, 8].

Все лица бывшей Российской империи, не польские граждане, проживали в пределах Польши по особым документам. Причем все эти жители были разделены на две категории. К первой относились те, которые либо перешли польско-российскую границу до 12 октября 1920 года, либо вообще, даже и после вышеуказанного срока, легально репатриировались из Советской России. Лица первой категории имели белые карты побыта (карты пребывания), которые продлевались каждые три месяца. Ко второй группе относились те, за которыми формально было признано право политического убежища. Они имели красные карты азилия (убежища). В них делались отметки о свободном проживании и передвижении в пределах государства, кроме 7 восточных воеводств (Львовского, Станиславского, Тернопольского, Волынского, Новоградского, Полесского; Виленского) [4, ф. 5764, оп. I, д. 149, л. 74]. Виновные в нарушении данного распоряжения подлежали штрафу до 50000 марок и трехмесячному заключению (или обоим этим карам вместе), а также их могли выслать за пределы государства. Кроме того, отсутствовала единая практика в отдельных воеводствах и староствах по вопросам правового положения русской эмиграции. Это касалось в первую очередь карт побыта, которые продлевались через каждые три месяца, прикрепление эмигрантов к определенному месту жительства и требование специального каждый раз разрешения на поездки, обратная высылка в Советскую Россию перешедших восточную границу. Как свидетельствует письмо в редакцию газеты "За свободу" за

23 декабря 1923 года, его автору за четыре года проживания в Польше пришлось 16 раз продлевать свою карту побыта [9, 1923, 23.12]. Наиболее тяжело сказывалось на эмигрантах прикрепление к месту жительства. Проживавший в Воломине (17 верст от Варшавы) не имел права приезжать в столицу или наоборот. Покидать назначенное место без разрешения полиции (причем это разрешение давалось на один раз и только в определенное место) не разрешалось [9, 1924, II.4].

Для того чтобы совершить поездку в другое воеводство, нужно было подать прошение по месту жительства, а его пересылали в воеводство, куда эмигрант собирался поехать, и только после получения соответствующего разрешения можно было ехать. Нередко для получения разрешения на выезд сроком на 5 дней приходилось ждать от одного до трех месяцев [9, 1926, IV.7].

Правовое положение эмигрантов было непосредственно связано с жилищной проблемой. Особую остроту этот вопрос приобрел в 1919 году. Польские власти, столкнувшись с нехваткой жилья, предприняли ряд мер, направленных на выселение русских из Польши и в первую очередь из Варшавы. Не последнее место в разжигании антирусских настроений играла польская пресса.

Осенью 1919 года в польской печати без различия направлений, поднялась усиленная агитация против русских, проживающих в Варшаве. Было выяснено, что в столице находилось 36000 русских, занимавших 4 тысячи квартир, очистки которых в виду общего недостатка жилых помещений домогалась печать [2]. Аналогичная кампания развернулась в польских газетах летом 1920 года.

Выходившая в Варшаве газета "*Przegląd Wieczorny*" поместила следующие строки: "Неужели польское правительство хочет дожидаться момента, когда доведенные до отчаяния представители польской интеллигенции, выселяемые теперь из квартир разными казенными реквизициями и спекулирующими содержателями пансионов, применят к москалям закон Линча и повыбрасывают их на мостовую [12]". В июне 1920 года ежедневно получали предложение покинуть Варшаву до 50 человек. Это привело к ускорению отъезда русских за границу, главным образом в Болгарию, Чехию, Югославию [9]. У большинства тех, кому повезло с квартирой, жилищные условия оказались неудовлетворительными. Многие жили в подвальных и мансардных помещениях, ютились в одной, двух комнатах, в тесноте, сырости, спертом воздухе, холоде.

Не имеющие средств для приобретения жилья эмигранты вынуждены были пользоваться услугами этапных пунктов, которых было несколько. Особой известностью пользовались расположенные у Варшавы "Повонзки". Этап этот находился в бывших складах Варшавской крепости и занимал 15 огромных барачков. За год через него прошло 180 тысяч человек, из них 40 % составили русские [3, 1919, 25 июня]. П. Макмон так описывает положение в "Повонзках": "Холодно ночью, холодно и грязно утром, сыро и голодно днем, вот жизнь собачья; морды всклокоченные, злые, подозрительные ... Несмотря на самообещание не ночевать больше в этой клоаке грязных тел ... , на следующий день, не найдя снова нигде пристанища, со слезами бессилия на глазах я снова приехал в "Повонзки" [8, с.8]. Не имея возможности приобрести жилье, многие эмигранты покидали Польшу и искали себе пристанища в других странах.

Одной из наиболее сложных проблем, с которой сталкивались эмигранты, был вопрос об их трудоустройстве. Состав российской эмиграции в Польше определялся наличием в ней большого количества военных и представителей интеллигенции. В частности, на территории страны были интернированы около 4650 офицеров и солдат, с их семьями, бывших генералов Балаховича и Перемыкина и около 5 тысяч казаков тех казачьих частей, которые в 1920 году добровольно перешли из Красной Армии и сражались в рядах польской армии. Они были размещены в 5 лагерях [4, ф. 5814, оп. 3, д. 4, л. 25]. В связи с ликвидацией лагерей, а также необходимостью обеспечить интернированных средствами существования приступили к созданию артелей. Большинство из них направлялось на лесные и железнодорожные работы. Всего зарегистрировалось 55 артелей с 4000 человек [1, с. 106]. Главным образом артели находились в лесах Беловежа и Августова. По сословию и профессиям русские эмигранты разделялись так: 30 % - офицеры, 3 % - студенты, 10 % - неокончившие средние заведения, 5 % - интеллигенция, остальные - казаки. Условия работы на двух имевшихся фабриках были следующие: 8-часовой рабочий день, зарплата 350-500 тыс. польских марок. Работы производились на погрузке и разгрузке лесного материала и отправке выработанного: скипидара, древесного опирта, смолы, дегтя. В течение недели одежда приходила в негодность [4, ф. 5814, оп. 1, д. 30, л. 14]. На лесохозяйственных заводах и заготовке леса работа была еще более тяжелой и изнурительной. Оплата по сравнению с дороговизной выдавалась ничтож-

ная. Заработка хватало только на хлеб и капусту, не говоря уже о приобретении одежды. В лесах люди трудились почти голые. Из желающих переменить место работы никому это не удавалось. Старосты чинили все препятствия, лишь бы не выпустить из Августова [4, ф. 5814, оп. I, д. 30, л. 15]. Об условиях труда может свидетельствовать тот факт, что только в Беловеже в декабре 1922 года лежали с отмороженными ногами 47 человек [4, ф. 5814, оп. 3, д. I, л. 79]. Ибо трудиться приходилось в 20-25° морозы [9, 1922, 29.3]. В такой ситуации единственным источником заработка для эмигрантской массы являлась простая черная работа. Попытки переговоров с правлениями союзов винокуренных, сахарных и других заводов по вопросу о приеме эмигрантов на работу были всегда отрицательными [4, ф. 5814, оп. I, д. 21, л. 120]. В условиях экономического кризиса, роста безработицы, бывшей в первую очередь по эмигрантам, многие рабочие в лесах или оставались без дела, или работали 2-3 дня в неделю. Поэтому среди бывших интернированных наблюдались и случаи голодовки. Ввиду этого правление РПК обратилось к властям с просьбой разрешить устроить сбор средств по подписным листам, а также обратилось ко всем местным русским организациям на местах собрать пожертвования в пользу бывших интернированных, их жен и детей [4, ф. 5761, оп. I, д. 149, л. 56].

В связи с отсутствием сбыта сократилось количество созданных русскими кустарных предприятий (в лагере Стржалково и Воломине) [4, ф. 5814, оп. I, д. 10, л. 28]. Согласно несовершенной статистике Международного Бюро Труда в Польше насчитывалось 3945 человек безработных русских эмигрантов [6]. Поэтому единственным их утешением и надеждой являлась возможность попасть на работу во Францию. Через делегата Лиги Наций Г. Шарпантье было получено предложение от двух французских фирм отправить на работу во Францию русских эмигрантов из Польши. Русские трудились на сталелитейных заводах Кнютанж (Лотарингия) и Кальвадос (Нормандия) в качестве чернорабочих и специалистов, литейщиков, машинистов, каменщиков и др. [9, 1924, 2.4]. Контракт заключался сроком на шесть месяцев. Во Францию на работы выехало свыше 1,5 тыс. человек [4, ф. 5814, оп. I, д. 10, л. 28].

В аналогичном положении находились и другие категории эмигрантов. Требования на рабочих и служащих исходили по преимуществу от частных лиц и небольших предприятий, не связанных с проф-

союзними договорами о найме рабочей силы. Типичен в этом отношении пример Вильно, где попытки устроить рабочих на крупные фабрики и заводы встретили противодействие профсоюзов, и эмигранты были немедленно сняты с работы [4, ф. 5814, оп. I, д. 21, л. 49]. Ввиду этого в пределах города эмигранты размещались по преимуществу на должности сторожей, швейцаров, разносчиков товаров, пильщиков дров и на строительных работах. Из общего количества безработных Виленской русской колонии (3127 человек) требований на лиц интеллигентных профессий поступило 357, в виду чего для безработных этой категорий была предложена работа продавцов газет, сторожей и др. [4, ф. 5814, оп. I, д. 21, л. 49]. В связи с тем, что значительная часть русских была ограничена в праве свободного передвижения, а работы часто предлагались на выезде, они не смогли ею воспользоваться. О типичности ситуации может свидетельствовать пример бывшего офицера-юриста из г. Кременца Тарнопольского воеводства, занимавшегося частными чертежными работами. Владелец мельницы поручил ему съемку для предоставления чертежа в строительный отдел на предмет признания ее годности в работе. Пропуск ему не был дан на том основании, что у него нет диплома техника, хотя он сделал десятки таких работ. Он лишился заработка [4, ф. 5855, оп. I, д. 2, л. 4]. Вышеизложенные факты свидетельствуют о произволе властей и работодателей, хотя формально согласно инструкции министерства труда от 20 декабря 1923 года на эмигрантов распространялись законы: о 8-часовом рабочем дне, лечении за счет предпринимателей, о вознаграждении за увечье и пр. [4, ф. 5761, оп. I, д. 14, л. 64].

Сносно устроилась в Польше небольшая группа врачей, архитекторов, инженеров и других специалистов, но они все зарабатывали меньше своих польских коллег, главным образом, в силу эмигрантского бесправного положения.

Единственная категория эмигрантов, которым в Польше повезло, особенно по сравнению с той же категорией в западных странах, это юристы. На территории бывшей русской Польши и восточных окраин страны действовало лишь слегка подновленное и приспособленное к новому положению русское законодательство, что требовало большого числа юристов, хорошо знакомых с русским уголовным и гражданским правом.

Следовательно, на территории Польши проживало несколько десятков тысяч русских эмигрантов, оказавшихся в тяжелом право-

вом и материальном положении. Очень остро стояла перед ними жилищная проблема, а единственным источником существования основной массы беженцев была простая черная работа.

Л и т е р а т у р а

1. Бюллетень Российского Земскогородского комитета помощи российским гражданам за границей 15 дек. 1922 года. - Париж, 1922. - № 9-10. 2. Варшавский голос, 1919, 19 октября. 3. Варшавская речь, 1919. 4. Государственный архив Российской Федерации. 5. Бегство А.А. Гольденвейзера. Архив русской революции. - Берлин, 1923. Т. 12, с. 167-188. 6. Дни. 1925, 19 сентября. 7. Донской Р. От Москвы до Берлина. Архив русской революции. - Берлин, 1920. Т. 1, с. 191-240; 1923. Т. 12, с. 167-188. 8. Жакмон П. Письма русского эмигранта. - Варшава, 1921. 9. За свободу. 10. Шкаренков Л.К. Агония белой эмиграции. - М., 1987. 11. *Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. - W., 1971.* 12. *Przegląd Wieczorny. 1920, 27 kwietnia.* 13. *Hans von Rimscha. Der russische Bürgerkrieg und die russische Emigration 1917-1921. - Jena, 1924.*

А.А. Чувпило

ВНУТРИПАРТИЙНЫЙ КРИЗИС И ФРАКЦИОННАЯ БОРЬБА В ИНДИЙСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ КОНГРЕССЕ В 1934 г.

В истории Индийского национального конгресса (ИНК), возглавлявшего освободительное движение народов Индостана против британских колонизаторов, 1934 год явился периодом глубокого внутривнутрипартийного кризиса и острой идейно-политической борьбы, принявшей конкретные организационные формы между различными по своему влиянию, составу и платформам группами. Однако эти важные события, наложившие неизгладимый отпечаток на весь последующий ход движения за независимость, не получили еще должного освещения в индологической литературе, ограничивающейся лишь кратким их перечислением и констатацией.

В данной статье ставится задача проанализировать положение в ИНК в конце второй кампании гражданского неповиновения и в первые месяцы после ее прекращения, обратив особое внимание на причины кризиса политики наиболее крупной и влиятельной организации Индии и характеристику деятельности и политических программ возникших в ней групп.

Следует отметить, что в 1932-1934 годы ИНК под руководством своего лидера и идеолога М.К.Ганди организовал вторую ненасильственную кампанию гражданского неповиновения [9, с. 232-275]. В отличие от первой, проводившейся в 1930-1931 годы, она не стала поистине массовой, поскольку конгрессисты и народ были глубоко разочарованы действиями инициаторов антибританских выступлений, проявлявших нерешительность, колебания и стремление к компромиссу. К тому же с самого начала не было разработано четкого плана проведения кампании и не определены ее цели и задачи. Ничего нового конгрессистские лидеры, среди которых преобладали умеренные и правые деятели, народу не предлагали, а прежние идеалы [11, с. 222-256] в значительной степени уже утратили свою притягательность, оказавшись к тому же и малоэффективными. Жесткие репрессии колониальных властей, объявивших ИНК вне закона, лишь усиливали в стране упаднические настроения.

К началу 1934 года гражданское неповиновение, ограниченное индивидуальным неповиновением членов ИНК, на практике почти нигде не проявлялось. Конгрессисты, выпущенные к тому времени из тюрем, были утомлены и не испытывали желания оказаться в заключении еще раз. Провинциальные руководители, обещавшие на конференции в Пуна в июле 1933 года организовать и проводить индивидуальное неповиновение, всячески избегали действий, которые могли бы повлечь массовые аресты [13, с. 463]. Признав фактически неудачу гражданского неповиновения и некоторых других положений гандистской теории и практики, они в основном были озабочены поиском более безопасных форм и методов деятельности, проявляя готовность пойти даже на компромисс с английскими правящими кругами. В результате конференция в Дели, созванная 31 марта 1934 года для определения политического курса Конгресса в новых условиях, приняла решение о возрождении внутри ИНК свараджистской партии, чтобы дать возможность тем конгрессистам, которые не прибегли к гражданскому неповиновению, участвовать в выборах в легислатуры. Сообщение об этом важном событии опубликовали ведущие индийские

и английские газеты [20, 1934, 2, 3 апр.; 21, 1934, 2 апр.; 22, 1934, 4 апр.; 23, 1934, 2 апр.; 24, 1934, 2, 3 апр.; 25, 1934, 2 апр.; 26, 1934, 2, 3 апр.; 27, 1934, 1 апр.; 28, 1934, 2, 3 апр.]. 7 апреля 1934 года М.К.Ганди, поддержавший новых свараджистов, выступил с заявлением, в котором рекомендовал всем конгрессистам прекратить гражданское неповиновение в любой форме, сохранив на него право только за собой [25, 1934, 9 апр.].

Ободренные поддержкой М.К.Ганди, свараджисты создали 2-3 мая в Ранчи еще одну конференцию для выработки тактической линии своей партии. В ней наряду с умеренными и правыми политиками приняли участие и левые конгрессисты [21, 1934, 4 мая; 26, 1934, 3, 4, 5 мая; 28, 1934, 3, 4, 7 мая]. Один из их лидеров М.Р.Масани предложил свараджистам не ограничиваться парламентской деятельностью, а наряду с ней заняться организацией рабочих и крестьян с целью более активного их вовлечения в освободительную борьбу. При голосовании его предложение было отвергнуто 40 голосами против 26. Принятая конференцией парламентская программа рекомендовала представителям ИНК в легислатурах бороться за отмену всех законов и указов колониального правительства, направленных против национальных интересов Индии, и добиваться проведения радикальных реформ в промышленности и сельском хозяйстве, обратив особое внимание на реорганизацию деревень, трудовое законодательство, финансы и конструктивную программу [12, с. 17; 15, с. 571].

На заседании Всеиндийского комитета Конгресса (ВИККа) в Патне 18-19 мая 1934 года инициатор возрождения свараджистской партии М.А.Ансари предложил резолюцию, полностью отменявшую гражданское неповиновение. Все поправки левых конгрессистов, пытавшихся сохранить массовое движение в той или иной форме, были отвергнуты. Затем М.К.Ганди внес резолюцию, допускавшую вхождение ИНК в легислатуры. Оппозиция, возглавляемая А.Н.Девом и Дж.П.Нарайяном, потерпела поражение. ВИКК уполномочил руководителей свараджистов М.А.Ансари и М.М.Малавию сформировать Парламентский совет для решения всех вопросов, связанных с участием конгрессистов в предстоящей избирательной кампании. Рабочий комитет, являвшийся высшим исполнительным органом ИНК, на своих заседаниях в Патне 18-20 мая 1934 года утвердил решения ВИККа. Он призвал конгрессистов прекратить с 20 мая 1934 года гражданское неповиновение по всей Индии и возобновить

легальную политическую деятельность [15, с. 571; 16, с. 273-274]. Колониальная администрация не стала препятствовать деятельности Конгресса, тотчас отменив указ о его запрещении [2, 1934, 8 июня].

Однако такая деятельность партийного руководства вызвала недовольство и возмущение со стороны многих конгрессистов, обвинивших его в капитулантских настроениях и в стремлении сотрудничать с властями. Выдающийся лидер левого крыла ИНК, будущий премьер-министр независимой Индии Дж. Неру, находившийся в то время в тюрьме Дехра-Дун, писал, что работа ИНК в Патне "оставляла гнетущее впечатление", поскольку там "не было сделано ни малейшей попытки дать оценку положения, всесторонне обсудить события и попытаться выбраться из старой колеи ... У членов комитета не было абсолютно никакой ясности, среди них явно царило смятение ... Никогда еще за последние пятнадцать лет ... лидеры Конгресса не высказывались в столь ультра-конституционном духе" [1, с. 578-579]. Сильно огорчало Дж. Неру чрезмерное увлечение многих конгрессистов законодательными органами, их стремление заручиться поддержкой имущих слоев населения на предстоящих выборах. Это приводило к тому, что "под их давлением Конгресс все больше отходил вправо ... Со словами примирения обращались даже к тем, кто в прошлом враждебно относился к конгрессистскому движению ..., стоял на стороне правительства" [1, с. 582].

Особенно беспокоило лидера левых то, что в партию хлынуло огромное количество беспринципных деятелей и карьеристов, стоявших в стороне от освободительного движения, пока участие в нем было рискованным, но после отмены гражданского неповиновения влившихся в ее ряды и приобретших вес [1, с. 583]. Они любым путем, зачастую не брезгуя никакими средствами, старались попасть в руководящие органы конгрессистской организации, надеясь использовать ее в своих корыстных целях. Дж. Неру, посвятившему всю жизнь борьбе за светлые идеалы свободы, трудно было понять поведение жаждущей власти и руководящих постов новой волны конгрессистов, борющихся не за идеи, а за личное благополучие, забывая "самые элементарные правила приличия" [1, с. 588].

Эти явные признаки начавшегося вырождения Конгресса, когда значительная часть его членов, если не большинство, лишь фор-

мально признавали программные установки партии, а фактически были им глубоко чужды, вынудили часть левых конгрессистов принять ответные действия в сторону своей идейной и организационной консолидации. (О левых подробно см.: [14]). Накануне заседания ИИКа в Патне они созвали конференцию, которая приняла решение о создании внутри ИИКа в противовес сваражистам Конгресс-социалистической партии (КСП). Ее программа содержала ряд радикальных требований, принятие которых Конгрессом дало бы ему возможность преодолеть возникший кризис и вернуть былой авторитет у народа. Целью партии провозглашалось достижение независимости и проведение социально-экономических преобразований в промышленности и сельском хозяйстве в интересах большинства населения. В перспективе предполагалось социалистическое переустройство общества [4].

Однако Дж.Неру, ознакомившись с программными документами КСП, воспринял их скептически, не веря в то, что влияние конгресс-социалистов на политический курс ИИКа когда-нибудь станет решающим. Он, в частности, писал: "... в Конгрессе образовалась социалистическая партия, и многие мои близкие товарищи были связаны с ней. Насколько я мог судить, ее общий политический курс отвечал моим воззрениям, но она казалась странным и пестрым сборищем, и, даже если бы я был совершенно свободен, я бы не примкнул к ней сразу" [1, с. 588]. Добавим, что в будущем, солидаризируясь с КСП по многим вопросам, Дж.Неру так и не вступил в нее.

Что имел в виду Дж.Неру, давая такую нелестную оценку организации, где было много его единомышленников? Во-первых, то, что они отличались крайней неоднородностью и отсутствием идейной консолидации. Во-вторых, большинство из членов КСП оставались в плену узкого национализма, не отличаясь от других конгрессистов. Их знакомство с социалистическими теориями было явно недостаточным из-за отсутствия литературы и ввиду крайне низкого общеобразовательного и идейно-теоретического уровня. Они испытывали скорее интуитивную тягу к социализму, не представляя себе иногда даже в общих чертах, что это такое. В-третьих, в Индии, в те годы, как и во многих других странах, наблюдалась своеобразная мода на увлечение социализмом. Понятно, что такое "хобби" не могло быть длительным, а среди конгресс-

социалистов подобных "увлеченных" было немало. В-четвертых, множество конгресси́стов, особенно молодых, увлекались социализмом после публичных выступлений Дж.Неру с пропагандой его достижений в СССР. Это увлечение тоже оказалось временным и неглубоким. После того как появилось множество сведений о голоде, репрессиях и других отрицательных явлениях в Советской стране, интерес к ее опыту строительства социализма стал быстро угасать. В-пятых, одних привлекал социализм фабианского толка, других марксизм, а третьи увлекались теорией и практикой лейбористской партии. В-шестых, некоторые деятели КПС отвергали все социалистические теории, считая их порождением Запада, а потому неприемлемыми к условиям Индии в силу ее крайней специфичности. Они пытались сформулировать концепцию индийского социализма, отталкиваясь от гандизма и индийского религиозно-философского наследия. В-седьмых, среди конгресс-социалистов в то время оказалось очень много деятелей, пытавшихся использовать популярность идей социализма в своих корыстных интересах. В-восьмых, в рядах КПС оказалось немало конгресси́стов, слабых в теоретическом отношении, но склонных к громкой фразе, критиканству, демагогии и т.п. Вели они себя часто глубоко неординарно, меняя свои воззрения и симпатии в зависимости от складывавшейся обстановки. Именно они, склонные к эффекту, создавали много шума во время заседаний и митингов, выступая с пустыми речами и заявлениями. Дж.Неру называл такого рода деятелей "салонными революционерами", стремившимися "воспользоваться возвышенным социалистическим учением, для того чтобы оправдать свое бездействие" [I, с. 427].

Такая неоднородность КПС не только предопределила неизбежность в ней острой внутрипартийной борьбы, но должна была привести эту организацию к последующему распаду или перерождению. Поэтому Дж.Неру назвал конгресс-социалистов "странным и пестрым собранием" и не пожелал к ним присоединяться. Его точку зрения разделяли и многие другие представители левого крыла ИНК, которым не нравилось чрезмерное увлечение руководства КПС левой фразой, внешними эффектами, радикальными призывами, зачастую не подкрепленными реальными практическими действиями, а также стремление к авторитаризму отдельных лидеров. В результате в КПС вступила только КПИ и группа М.Н.Роя, но союз этот оказался недолго-

вечным из-за возникших вскоре разногласий и развернувшейся борьбы за власть между руководителями конгресс-социалистов и коммунистов [10, с. 258].

Образование КСП привело к обострению противоречий и усилению политической поляризации в ИНК. Рабочий комитет на своих заседаниях в Вардхе и Бомбее в июне 1934 года отверг выдвинутую левыми конгрессистами радикальную программу и все их предложения о сохранении массовой борьбы в той или иной форме, но принял резолюцию, прямо направленную против конгресс-социалистов, в которой утверждалось, что они выступили за конфискацию частной собственности и развязывание классовой войны [16, с. 277]. Лидеры КСП А.Н.Дев, Сампурнананд и Дж.П.Нарайян выступили 22 июня 1934 года с заявлением, в котором говорилось, что они ставили вопрос не о конфискации всей частной собственности, а лишь о прогрессивной социализации средств производства, распределения и обмена. Обвинение Рабочего комитета, будто КСП собирается развязать классовую войну и конфисковать частную собственность, они отвергли как надуманное [12, с. 31-32]. Затем последовала серия взаимных обвинений и контробвинений; некоторые из них шокировали индийскую общественность.

В свою очередь в рядах конгрессистского руководства, до этого выступавшего единым фронтом, возникли принципиальные расхождения и даже столкновения при определении позиции ИНК в отношении "Белой книги" и "Общинного решения" [см.: 25, 1934, 23 июня; 28, 1934, 16, 18, 19, 21 июня]. Эти два важных документа, разработанных ранее англичанами, представляли собой проект колониальной конституции, которая не предусматривала предоставления Индии даже ограниченных прав доминиона [6; 7, с. 256-260]. Тем не менее большинство членов Рабочего комитета, боясь запрета ИНК властями, высказалось за проведение конгрессистами гибкого курса: не одобрять, но и не отвергать "Белую книгу" и "Общинное решение". Против выступали М.М.Малавия и М.С.Ани, стоявшие на религиозно-общинных позициях. Угрожая выйти не только из Парламентского совета, но и оставить Конгресс, они требовали, чтобы Рабочий комитет осудил "Общинное решение", поскольку в нем явно отдавалось предпочтение мусульманам и ущемлялись права индусов [28, 1934, 19 июня]. Их не удовлетворила Бомбейская резолюция Рабочего комитета, утверждавшая, что ввиду непримиримых противоречий между религиозными общинами ИНК, претендующий

представлять в равной степени все общины, не может ни принять "Общинное решение", ни отвергнуть его до тех пор, пока будут сохраняться эти противоречия [8, с. 267-268]. Поддержанные другими коммуналистами, М.М.Малавия и М.С.Ани развернули кампанию против нее.

Резкое обострение противоречий среди конгрессистов вынудило руководство ИНК создать в Бенаресе 27-30 июля 1934 года еще одно заседание Рабочего комитета [26, 1934, 28 июля]. Учитывая особую важность обсуждавшегося на нем вопроса, в Бенарес специально прибыл М.К.Ганди. Он опасался принятия угодного индусским коммуналистам решения, давшего бы повод общинной реакции обвинить Конгресс в проиндусских симпатиях и выставлять его в качестве религиозно-общинной организации. Сам М.К.Ганди предложил компромиссное решение конфликта: не пересматривать Бомбейскую резолюцию, но и не применять санкции к тем, кто выступил против нее. Разгорелись споры, в ходе которых М.М.Малавия и М.А.Ани, угрожая выходом из ИНК, настаивали на принятии новой резолюции по "Общинному решению". Все попытки уговорить их ни к чему не привели. В итоге М.М.Малавия отказался возглавлять Парламентский совет, а М.С.Ани вышел из него и оставил Рабочий комитет [13, с. 535].

Выйдя из состава руководящих конгрессистских органов, М.М.Малавия и М.С.Ани 18-19 августа 1934 года создали в Калькутте конференцию, пригласив туда своих единомышленников из рядов ИНК и других организаций. После двухдневных прений она постановила образовать внутри Конгресса еще одну партию, провозгласив ее целью проведение пропагандистской кампании против "Общинного решения", а также участие в предстоящих выборах в легислатуры. Партия, президентом которой стал М.М.Малавия, а генеральным секретарем М.С.Ани, получила название Националистической [28, 1934, 20, 22, 25 авг.]. Она сразу же развернула активную агитацию против "Общинного решения", рассматривая его как большую несправедливость по отношению к индусам. Речи отдельных ее членов отличались религиозной нетерпимостью, что снискало им популярность среди индусской общинной реакции, но вызвало сильную тревогу у конгрессистских руководителей и М.К.Ганди, боявшихся оттолкнуть от ИНК мусульман. Поэтому они предприняли несколько попыток достичь компромисса с М.М.Малавия и М.С.Ани, однако те отказались идти на уступки до тех пор, пока ИНК не примет угодные им решения [23, 1934, 17 сент.; 25, 1934, 21 сент.].

Возрождение сварадхистской партии, а затем образование КСП и Националистической партии вызвали настолько глубокий кризис в ИНК, что его руководство осенью 1934 года фактически уже не контролировало ситуацию. Некоторые европейские газеты не исключали даже возможности распада Конгресса на враждующие между собой фракции [2, 1934, 5 окт.; 3, 1934, 15 окт.; 17, 1934, 26 сент.; 18, 1934, 7 окт.; 19, 1934, 22 сент.]. В этой сложной обстановке М.К.Ганди, которому явно были не по душе как правые, лишь формально признававшие его установки и постепенно склонявшиеся к сотрудничеству с властями и религиозно-общинной реакцией, так и левые, выступавшие с антигандистских позиций, решил выйти из Конгресса, отойти от политики и заняться общественной деятельностью. 17 сентября 1934 года он объявил о самоустранении от руководства Конгрессом и отказе каким-либо образом воздействовать на его политику, а также о нежелании быть даже рядовым членом партии, т.е. выходе из нее [16, с. 295-301]. Большинство обозревателей связывало уход М.К.Ганди из ИНК с развернувшейся в нем борьбой фракций [3, 1934, 15 окт.; 23, 1934, 22 окт.; 25, 1934, 15, 17, 18 окт.; 26, 1934, 19 сент.; 28, 1934, 18 сент.].

26-28 октября 1934 года в Бомбее 48-я сессия ИНК санкционировала выход М.К.Ганди из Конгресса и утвердила резолюции о прекращении гражданского неповиновения, создании Парламентского совета, конструктивной программе и некоторые др. [25, 1934, 27, 29, 30 окт.; 28, 1934, 27, 29, 30 окт.]. Конгрессисты и общественность страны надеялись, что сессия даст глубокий анализ причин кризиса в ИНК и освободительном движении, наметит программу выхода из него, способствующую сохранению влияния и авторитета Конгресса в народе. Однако партийное руководство сумело искусно уклониться от такого анализа, сконцентрировав все внимание на личности М.К.Ганди и решении ряда текущих вопросов деятельности ИНК [5, с. 915-941], что еще больше усилило в нем кризисные и дезинтеграционные явления. Подавляющее большинство конгрессистов были сильно разочарованы. Их мнение выразил Дж.Неру, выделивший две характерные особенности Бомбейской сессии: "господствующее влияние личности Ганди и исключительное убожество религиозно-общинной оппозиции, возглавляемой пандитом Модан Моханом Малавия и Ани" [1, с. 596].

Сразу же после окончания сессии в Бомбее ИНК окупился в

избирательную кампанию, развернув агитационно-пропагандистскую деятельность по всей Индии [26, 1934, 8, 9 нояб.; 28, 1934, 7, 8 нояб.]. На выборах, проведенных властями в ноябре 1934 года, конгрессисты одержали убедительную победу, получив численное превосходство в legislatures большинства провинций [25, 1934, 16, 23 нояб.; 26, 1934, 14, 16, 17 нояб., 28, 1934, 16, 19, 20 нояб.]. Что же предопределило победу партии, переживавшей далеко не самые лучшие дни в своей истории? Вполне логично было бы говорить о популярности ИНК и его лидеров в народе, о прогрессивной предвыборной программе конгрессистских кандидатов, слабости других партий и т.д. Однако в действительности все выглядело как раз наоборот. Дело в том, что по тогдашней индийской избирательной системе контингент избирателей составлял всего три миллиона человек, выходцев из привилегированных слоев общества, при общей численности населения в триста с лишним миллионов. Особый статус избирателей, в основном поддерживавших колониальные порядки, определял политическую направленность их взглядов, отличавшихся не столько умеренностью, сколько реакционностью. Поэтому, чтобы привлечь их на свою сторону, ИНК выступал с умеренных и даже реакционных позиций, пытаясь перещеголять в этом все правые организации. Тем самым победа на выборах продемонстрировала дальнейший сдвиг Конгресса вправо и усиление в его политике соглашательских тенденций. Между руководством партии и рядовыми конгрессистами образовалась большая пропасть. Новый Рабочий комитет теперь состоял почти целиком из правых деятелей, которые в плане деятельности ИНК на 1935 год центральное место отвели legislatures [15, с. 597-598]. Неудивительно, что в Конгрессе, хотя и подспудно, нарастало возмущение политикой партийной верхушки, приведшее в конечном счете к власти левые силы во главе с Дж.Неру.

Таким образом, анализ положения в ИНК в конце второй кампании гражданского неповиновения и в первые месяцы после ее прекращения позволяет сделать следующие выводы. Конгресс в рассматриваемый период представлял собой пестрый блок самых разных сил и слоев индийского общества, объединенных идеей национального освобождения в ее гандистской интерпретации, что предопределило неизбежность в нем острой идейно-политической борьбы и соперничества за власть. ИНК и действовавшие внутри него партии и группировки отличались неоднородностью, необыч-

ностью программных и тактических установок, крайней противоречивостью, своеобразием и парадоксальностью политики, а также взглядов и суждений лидеров. При характеристике деятельности Конгресса, его политики и программы должны быть исключены всякие обобщения, категоричность выводов, общепринятые оценки и нормы, европейские мерки, различного рода политические штампы и стереотипы, все еще встречающиеся в индологической литературе. События и явления конгрессистской истории, весьма запутанные и сложные, могут анализироваться только с учетом специфики этой организации и страны. В каждом конкретном случае, на определенном временном отрезке, оцениваясь не с современных позиций, а в соответствии с идеалами и системой ценностей тогдашнего индийского общества. В противном случае неизбежны серьезные заблуждения и ошибки.

Л и т е р а т у р а

1. Неру Дж. Автобиография. - М., 1955.
2. Известия, 1934.
3. Пресса, 1934.
4. All-India congress-socialist party. Constitution, programme and resolutions of the first conference of the party and report of the organising secretary, 1934, Bombay, 1934.
5. Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee, Madras, 1934.
6. Indian constitutional reform, vol. 1. The White paper of December, 1931, London, 1934.
7. India's struggle for freedom: Select Documents and Sources. Delhi, 1962. Vol. 1.
8. Speeches and documents on the Indian Constitution 1921-1947. Bombay, 1957. Vol. 1.
9. Bose S. C. The Indian struggle, 1920-1942, Calcutta, 1964.
10. Gordon L. A. Bengal: The Nationalist Movement 1876-1940. New York, 1974.
11. Kaushik P. D. The Congress ideology and programme 1920-1947. Bombay, 1964.
12. Lakhanpal P. L. History of the Congress Socialist Party. Lahore, 1946.
13. Majumdar R. C. History of the freedom movement in India. Calcutta, 1963. Vol. 3.
14. Sinha L. P. The left wing in India (1919-1947). Muzaffarpur, 1965.
15. Sitaramayya B. P. The history of the Indian National Congress. Bombay, 1947. Vol. 1.
16. Tendulkar D. G. Mahatma. Life of Mahandas Karamchand Gandhi. Delhi, 1951. Vol. 3.
17. Frankfurter Zeitung.
18. Kölnische Zeitung.
19. Neue Züricher Zeitung.
20. The Bombay Chronicle.
21. The Daily Herald.
22. The Daily mail.
23. The Daily Telegraph.
24. The Hindu.
25. The Manchester Guardian.
26. The Manchester Post.
27. The Observer.
28. The Times.

ІСТОРІЯ НАУКИ В БІОГРАФІЯХ ВЧЕНИХ (СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ)

У вітчизняній та зарубіжній історіографії одержали широке розповсюдження жанри наукового портрету та наукової біографії¹. Виходять сотні книг і тисячі статей, присвячених життя та творчості видатних вчених, фахівців-практиків. З одного боку, відзначений феномен – показник зростання авторитету науки, відображення підвищеного інтересу громадськості до процесу наукової творчості, з іншого – прояв потреби самої науки осмислювати пройдений шлях, шукати й знаходити відповіді на хвилюючі її питання. Жанр наукового портрету і наукової біографії – один з найбільш поширених в історіографії науки. Свідомством тому є наявність теоретичних робіт, в яких аналізуються проблеми такого роду літератури [5; 11; 17 та ін.]. Нинішній етап розвитку наукового знання і суспільства в черговий раз поставив питання про досягнення та перспективи науково-біографічних досліджень.

Нас насамперед будуть цікавити проблеми соціальної історії науки та їх відображення в біографіях вчених. Показовими в цьому відношенні являються 20–50-і роки (на матеріалах СРСР). В даний період йшов процес становлення і закріплення командно-адміністративної системи та її активного й вагомого впливу на сферу наукової діяльності. Причому цей вплив не камуфлювався і не затухав, як це мало й має місце в інших історичних епохах.

Нова суспільна ситуація, що склалась на сьогоднішній день, створила сприятливі умови для вивчення вказаних аспектів з історії науки СРСР 20–50-х років. До того ж добре відомо, до яких припущень та помилок приводять спроби істориків дослідити ще незавершений процес. У значній мірі ситуація змінилась і в цьому плані. Однак викладення таких сюжетів в науково-біографічній літературі наштовкнулось на ряд труднощів. Справа в тому, що тривалий час біографії радянських вчених цих років у більшості своїй відносились до групи досліджень інтерналістського характеру. У них, як правило, йшла мова про логіку розвитку наукового знання,

¹ Ці жанри не слід ототожнювати, однак, без сумніву, між ними існує родова єдність і вони можуть бути віднесені до одного типу історичних досліджень.

про особливості наукової творчості конкретного вченого, його внесок в ту чи іншу галузь науки. Епоха ж при цьому подавалась в кращому випадку як історичний фон, на якому розгорталась діяльність тієї чи іншої творчої особистості. Причин такого становища декілька. Крім соціальних моментів (намагання відійти від гострих питань негативного впливу суспільних процесів, які розгорталися в 20-50-і роки, на розвиток науки і творчість вчених виявлялося до недавнього часу достатньо чітко) - необхідно звернути увагу на особливості самого жанру, що склалися за минулі десятиріччя. Насамперед це прагнення до однозначності трактовки, морально-повчальної форми викладення, що витікала з виховної цілі, яку автор в силу різних причин ставив перед собою на перше місце. Спостереження над жанром дає змогу зробити також висновок про те, що в історіографії історії науки склався певний поділ праці, який перестав відповідати новим задачам. Так, практично вся біографічна література (наприклад, в серії "ІНБЛ") написана непрофесійними істориками¹. Поки мова йшла про суцільно внутрішні наукові процеси, такий стан мав позитивне значення, в процесі посилення уваги до соціально обумовлених моментів така ситуація стала нетерпимою, тому що в кожному конкретному випадку вона виявляється в поверховому аналізі, примітивних методах показу взаємодії науки і суспільства, відсталих (з наукової точки зору) аргументах, голосливих ствердженнях-трафаретах, а в результаті - в антиісторизмі. Для доказу висловленого наведемо деякі типові приклади з науково-біографічної літератури 60-х - початку 90-х років.

Характерними в даному випадку є насамперед ті сторінки біографій вчених, на яких мова йде про їх суспільно-політичні погляди та діяльність. Так, наприклад, у минулі роки писалось про те, що В.І.Вернадський, "войдя в состав кадетской партии, по существу был введен в заблуждение мнимооппозиционными, "левыми" по форме, но соглашательскими по их реальному содержанию, лозунгами официальных лидеров российского либерализма" [16, с. 152]; констатувався той факт, що А.Ф.Иоффе з самого початку "горяче вітав" Жовтневу революцію [23, с. 37]. Подібні приклади можна було б легко помножити. Цілком зрозуміло, що такі

¹ Це, звичайно, не значить, що дослідження, які вийшли з-під пера істориків і присвячені життю й творчості вчених, являються ідеальними і не містять тих моментів, про які мова буде йти далі.

тези вже не відповідають новим потребам науки, та й сама читальня аудиторія їх "переросла", не говорячи вже про суто наукове розв'язання проблеми. На відміну від літератури, яка побачила світ до кінця 1980-х років, сьогодні ми спостерігаємо протилежну картину: широкі показ соціальних умов та їх вплив на творчість вченого. Однак старі підходи, схеми, які визнані "еталонними", далеко ще не подолані.

Як і колись, багато фактів, в тому числі відомих, замовчуються, а то й перекручуються. Так, в роботі, присвяченій М.К.Кольцову, йде мова про опозиційність вченого по відношенню до нового режиму і одночасно обминаються факти його суспільно-політичної діяльності в дореволюційний час. Зазнають свавільного тлумачення погляди вченого на сучасні йому події на догоду пануючим нині уявленням. Зокрема, відмічається, що М.К.Кольцов з самого початку своєї наукової діяльності визначив, що державна наука йому не підходить [2, с. 3]. Однак в роботі вченого, на яку дається посилання, ми зустрічаємо зовсім іншу (позитивну) оцінку, наприклад включення інституту експериментальної біології до системи державних наукових установ [12, с. 29]. Прикладом традиційних поглядів є посилання на те, що біографічна книга – не місце для розгляду "безглузвих звинувачень" періоду масових репресій та ін. [7, с. 227 та ін.]. Необхідно відмітити, що в працях останніх років часто зовсім відкидається сама можливість участі того чи іншого вченого в опозиційній діяльності висловами про "отульні звинувачення" та "безпідставні нападки". Само собою зрозуміло, що подібний стан речей довго не утримається в науці.

Зараз з'являються перші спроби показати цю опозиційність інтелігенції, в тому числі й наукової, яка дійсно мала місце [6 та ін.].

Правда, поки цей показ обмежується включенням в роботи біографічного жанру тих епізодів з життя видатних вчених (П.Л.Капіца, І.П.Павлов, Б.Л.Розінг та ін.), коли вони здійснювали кроки, щоб допомогти колегам, які потрапили в біду, і не тільки їм. До речі, слід нагадати, що яскраві приклади опозиційності, а то й революційності професури ми знаходимо в біографіях по відношенню до дорадянського минулого. Наведемо один з них. Професор Московського університету, видатний астроном Н.К.Штернберг, який був членом законспірованого Військо-

во-технічного бюро більшовицької партії під виглядом наукового випробування "нового методу" визначення сили ваги організував спеціальну топографічну зйомку Москви, необхідну для керування майбутніми вуличними боями, а в період збройного повстання в Москві у 1917 році очолював Замоскворецький військово-революційний комітет і безпосередньо керував бойовими діями і обстрілом Кремля [13].

Вивчення та показ соціальних умов в біографіях вчених важливі ще з однієї причини. Без цього в ряді випадків незрозумілим залишається насторожене, "упереджене" ставлення громадськості до тих чи інших, вірних з точки зору науки не тільки вчорашнього, але й сьогоднішнього дня, висловів вченого, і справа не тільки в "нечітких термінах" [1, с. 99]. При врахуванні внутрішнього та зовнішньополітичного становища держави стає ясно, що твердження вчених цілком істотно могли і розглядалися не як чисто наукові справи, а як політичні маніфести. А гостра політична боротьба 20-30-х років приводила до того, що протистоячі політичні угруповання постійно звертались до науки і шукали аргументи в її арсеналах, знаходячи в тому числі і серед вчених своїх політичних однодумців. Таким чином, зв'язок, наприклад, між належністю до школи М.М.Покровського та "троцькістсько-бухарінською опозицією", що пред'являлось як обвинувачення [21, с. 166], цілком можливо мав місце. Коли можливі сті чисто політичної боротьби були значною мірою вичерпані, політичні спори перемістилися до сфери наукових та філософських дискусій. Разом з тим бурхливі внутрішньонаукові дискусії 20-50-х років не були, звичайно, лише сколком політичних баталій. У самій науці також розгорнулась революція, пов'язана з переходом в ряді її фундаментальних галузей на новий рівень досліджень, в цілому із змінами її місця та ролі в суспільстві. Але як раніше дослідники-біографи побоювались навіть згадувати про негативний вплив на цей процес соціально-економічного фактору, так зараз в літературі, яка присвячена історії науки, все частіше відбувається зворотний процес – зневаження внутрішньонаукової сторони справи. Як результат, наприклад, укладення в 1935 році "союзу" Лисенка і Презента оголошується переломним моментом в долі генетики [2, с. 13]. В другому місці автор проголошує, що "приборкання" генетики не було доведено до кінця в 30-і роки, бо Сталін був зайнятий в цей час сценаріями

показових політичних процесів [2, с. 14 та ін].

Тенденція, що склалася ще в 30-і роки, поділяти наукових працівників на вчених та "лжевчених", малювати перших лише світлими барвами і не жаліти черних для других благополучно дожила до наших днів [18 та ін.]. При цьому в розряд "лжевчених" часто апріорно потрапляють ті, хто хоч якимось чином звертався до аргументів, що лежать поза межами науки, бо в цьому випадку мова йде про "противоестественное вплетение политических лозунгов и терминов в научную дискуссию, искусственное притягивание философских и идеологических категорий в обсуждение конкретных практических проблем ..." [18, с. 66].

Не випадково такі факти, якщо вони характеризують діяльність головного героя біографії, або не згадують взагалі, або супроводжують їх довгими поясненнями вибачного характеру [14, с. 121]. Лише в окремих працях періоду "перебудови" почали з'являтися твердження про те, що коли вичерпуються можливості наукової аргументації, доводи беруться з усього культурного запасу, в тому числі й серед найбільш сильних в даних соціально-культурних обставинах, тих, котрі відносяться до сфери філософії та політики. І цей процес є природним [7, с. 66; 122]. "Чем сильнее физик хочет утвердить свою позицию, — пишут Г.Е.Горелик та В.Я.Френкель, — тем меньше он стремится строго соблюдать правила физической игры. Тем более, что строгость этих правил — иллюзия ... " [7, с. 122]. Додамо до промовленого лише те, що наукові й не-наукові доводи не усувають один одного, вони співіснують.

Подібне відношення можна зустріти й стосовно помилкових думок, які складають необхідну й неминучу частину наукового пошуку. Але якщо в основу класифікації "вчений — лжевчений" покласти такий критерій, як помилкові думки, що й роблять окремі автори [20, с. 292 та ін.], то вважаємо, що в історії науки може не залишитися "істинних вчених". В силу цього і з можна не вітати спроби розірвати такого роду скріваючі путі, наприклад, включенням в біографію М.П.Бронштейна цілої глави, присвяченої відкинутій гіпотезі, яку намагався доказати герой книги [7]. Однак, негласне табу на написання біографій "лжевчених" продовжує діяти. І це зрозуміло, тому що виховна функція продовжує тиснути на біографію вченого, потребує ідеального героя. Тому, коли з'явилась біографія К.М.Бикова — одного з організаторів сесії по фізіології 1950 р. [22], цілком заслужено пролунала

критика, бо вона написана за вказаними правилами жанру [19, с. 104]. Однак в науці не може бути закритих зон, і та ж особистість Т.Д. Лисенка представляє не менший інтерес, ніж М.І. Вавілова, його головного опонента. До речі, в зарубіжній історіографії є приклади більш зваженого підходу до оцінок "одіозних" фігур. Так, зокрема, відомий американський дослідник Л.Греєм визнає "бесспорний талант Лисенко как агронома-практика" [3, с. 150].

Неісторизм часто характеризує й спроби вирішення проблеми монополізму в науці, багатий матеріал з якої також міститься в наукових біографіях. Неабияка проблема, як правило, висвітлюється з таких позицій: а) критика монополізму (наибільш розповсюджена в наш час точка зору; як правило, з цих позицій виступають біографи-захисники тих вчених, які не володіли такою монополією або яка ними була втрачена); б) виправдання монополізму (прихильники монополізму частіше не називають прямо це явище, а розмірковують про роль "наукового лідера", про плідне значення керування з одного центру і т.п.).

Перша позиція, звичайно, виражається в формулі "культ личности неизбежно оборачивался культом личностей" [18, с. 65]. Не відкидаючи подібний зв'язок, зазначимо, що і в суспільстві і в науці культ особи все ж був наслідком, а не причиною. Причина ж монополізму в науці коренилася в її централізації та концентрації. Оцінюючи як позитивний факт створення суцільного фронту наукових досліджень в другій половині 30-х років, ми з неминучістю повинні визнати монополізм як його наслідок.

Говорячи про другу позицію, слід відзначити, що в цьому випадку справа не зводиться тільки до особистості, правда, тепер позитивної (а необхідно сказати, що існує цілий розділ науково-біографічної літератури, яка присвячена видатним організаторам науки і техніки). Сорокарічний "позитивний монополізм" А.Ф. Іоффе в значній мірі був можливим завдяки тим умовам, які були створені з боку держави, бо коли наміри диференціація фізики, вона одержала матеріальну можливість для свого втілення. У деяких же інших науках вона вела до боротьби напиримків за "місце під сонцем". Разом з тим біографічна література, концентруючи увагу на долі конкретного вченого і даної галузі науки, в більшості випадків екстраполює окремі висновки та оцінки на розвиток науки в цілому.

Жанр наукового портрету й наукової біографії безпосередньо пов'язаний також з проблемою співвідношення індивідуального та колективного в науковій творчості. Все сам акцент на біографії конкретного вченого приводить до майже неминучої гіперболізації індивідуального внеску. При цьому практично всі біографи так чи інакше виступають за автономію науки і вченого. Але для останніх важлива не тільки автономія, але й контакти. Не випадково Л.Г.Лейбсон, пояснюючи тактику Л.А.Орбелі під час і після сесії 1950 року, пише: "Он, очевидно, рассчитывал, что своими признаниями вырвет оружие из рук врагов, привлечет на свою сторону высшую власть, которая в течение многих лет оказывала ему поддержку, и вновь укрепит этим свое положение" [14, с. 122]. Такі контакти з владою дуже часто мали неабияке значення не тільки для вченого, але й для конкретної науки. До речі, подібна взаємодія вже давно характеризує розвиток світової науки. Не зможемо до кінця ми зрозуміти і долю М.К.Кольцова, якщо не врахуємо, що він не був підтриманий більшістю вчених-біологів, оскільки в науковому плані він випередив свій час [1, с. 59], і долю М.І.Вавилова, проти якого виступила частина молодих дослідників Всесоюзного інституту рослинництва, який він очолював [4, с. 148]. Тим більш важко говорити про автономію, коли мова заходить про діяльність великих наукових колективів, де відсоток приписаного прямо пропорційний числу зайнятих в рішенні даної наукової проблеми. Існування колективу – одна з вирішальних умов успішної діяльності особистості в науці [3, с. 268]. Саме тому прийшла пора включитися в написання колективних портретів, коли б розвиток науки одержав не атомізоване розкриття через творчість окремих вчених, а відображення в цілісному зрізі через показ різних індивідуальних якостей вчених на загальному фоні розвитку науки і суспільства. Адже не можна погодитися з тими, хто вважає, що в будь-якому суспільстві одні люди, які мають певні природжені схильності, сприяє існуюча система цінностей, настанов та орієнтацій, а інші змушені плисти проти течії [15, с. 138].

Апеляція до моральних категорій, як вже зазначалось, складає істотну ознаку науково-біографічної літератури. Але навіть в тому випадку, коли автор закликає дивитись на епоху її очима, йому не завжди вдається уникнути не тільки абсолютизації моральних якостей героя, але й епохи. А звідси витікає далеко від правдопо-

дібності ситуація, коли "чесному" вченому протистоять сотні людей, які виявляють при цьому свої негативні моральні риси. На цій основі коріняться багаточисленні протиріччя, які без труднощів можна виявити в тексті ряду біографій. У той час, як в устах негативного персонажу його слова - суть лицемірство, в устах позитивного героя, наприклад, славослов'я на адресу Й.Сталіна - вимушений крок [14, с. 121] і т.п. Коли в одному випадку зайняти високу посаду Президента АН СРСР - показник найгірших моральних якостей [2, с. 16], в іншому - високі посади - визнання заслуг [14, с. 32]. Не випадково, що при такому баченні вся історія радянської науки уявляється суцільним процесом девальвації моральних цінностей, а перебудова науки полягає у відновленні старих добрих звичаїв та норм [9, с. 123] і т.ін. Не важко прийти до тих висновків, згідно з якими існував інший - безболісний, єдиний моральний шлях розвитку радянської науки, який, зрозуміло, залишився нереалізованим [19, с. 105]. Така традиція далека від суті історичного підходу. Втім, не тільки історичного. Кожен, хто знайомий з концепцією Т.Купна та іншими сучасними наукознавчими теоріями, здивується висловлюванням, що догматики, апологетики - це мислячі дослідники, - це кадровий баласт науки, від яких необхідно звільнитися і тим самим оздоровити моральний клімат науки [10, с. 13]. Добре відомо, що більшість вчених аж ніяк не революціонери в науці. М.Планку належать слова про те, що "новые истины побеждают не так, что их противников убеждают и они признают свою неправоту, а большей частью так, что противники эти постепенно умирают, а подрастающее поколение усваивает истину сразу" [7, с. 66].

Таким чином, соціальна історія науки в біографіях вчених дає багатий матеріал для історіографії та наукознавства, дозволяє дати оцінку не тільки пройденого жанром шляху, але й окреслити тенденції його розвитку в найближчому майбутньому. До числа важливіших має бути віднесений висновок про те, що написання самих біографій вчених повинно стати справою істориків-професіоналів або тих представників спеціального наукового та технічного знання, які володіють методами з арсеналу сучасної історичної науки.

Л і т е р а т у р а

І. Астауров Б.Л., Рокитский П.Ф. Николай Константинович

1. Кольцов. - М., 1975. 2. Васков В.В. Н.К.Кольцов: борьба за автономию науки и поиски поддержки власти // ВИЕТ. - 1989. - № 3. 3. Белослудов В.Р., Хлопов Е.В. Личность, коллектив, научная общественность - их роль в развитии науки // Методолог. и филос. проблемы химии. - Новосибирск, 1981. 4. Бойко В.В., Виленский Е.Р. Николай Иванович Вавилов. Страницы жизни и деятельности. - М., 1987. 5. Гернек Ф. Принципиальные соображения относительно научной биографии. - М., 1971. 6. Горелик Г.Е. Моя антисоветская деятельность ... // Природа. - 1991. - № II. 7. Горелик Г.Е., Френкель В.Я. Ма.вей Петрович Бронштейн (1906-1938). - М., 1990. 8. Грэхем Л. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе. - М., 1991. 9. Зинченко В.П. Культура и личность в истории науки // Природа. - 1989. - № I. 10. Каратеев В.П. Человеческий фактор современного научно-технического прогресса // Человек науки и научно-техн. прогресс. - Саратов, 1990. 11. Кедров Б.М. Достоверное и недостоверное в биографии ученого // Природа. - 1973. - № 3. 12. Кольцов Н.К. Организация клетки. Сборник экспериментальных исследований, статей и речей 1903-1935. - М.; Л., 1936. 13. Куликовский П.Г. П.К.Штернберг - ученый и революционер // Природа. - 1968. - № II. 14. Лейбсон Л.Г. Академик Л.А.Орбели. Неопубликованные главы биографии. - Л., 1990. 15. Лук А.Н. Таланты высшего уровня в истории наук (обзор зарубежных исследований) // ВИЕТ. - 1986. - № I. 16. Молчанов И.И. В.И.Вернадский - человек и мыслитель - М., 1970. 17. Мошкова Г.Ю., Юрвич А.В. Психобиография - новое направление в изучении науки // ВИЕТ. - 1989. - № 3. 18. Новиков Ю. Две судьбы, или еще раз о монополизме в науке, его героях, почитателях и жертвах, его методах и тяжелых деструктивных последствиях // Наука и жизнь. - 1988. - № 6. 19. "Павловская сессия" 1950 г. и судьбы советской физиологии. Круглый стол // ВИЕТ. - 1989. - № I. 20. Пармон В.Н. Роль личности в истории науки // Методологические и философские проблемы химии. - Новосибирск, 1981. 21. Рубинштейн Н. Борьба с антимарксистскими извращениями и вульгаризаторством в исторической науке // Под знаменем марксизма. - 1939. - № 5. 22. Ткаченко В.И., Ланге К.А. Константин Михайлович Быков. - М., 1987. 23. Френкель В.Я. Абрам Федорович Иоффе. Биографический очерк // Проблемы современной физики. - Л., 1960.

СОДЕРЖАНИЕ

Д"ячков С.В., Куделко С.М., Міхеев В.К. Історія і археологія Слобідської України. До 90-річчя XII Археологічного з"їзду	3
Дмитриев В.А. Памятники древнейшей культуры Лесостепи Днепро-Донецкого междуречья в историографии конца XIX — первой половины XX вв.	14
Латышева В.А. Культовые сосуды поселения херсонесской хоры "Маслины"	22
Кадеев В.И. О календаре Херсонеса Таврического	31
Д"ячков С.В., Кадеев В.И. Фракийцы в Северном Причерноморье в первых веках н.э.	39
Мартемыанов А.П. Выходцы из Северного Причерноморья в Нижней Мезии и Фракии в I—III вв. н.э.	49
Ручинская О.А. Агоны в религиозных празднествах фракийских земель в античную эпоху	56
Сорочан С.Б. К вопросу о посреднической торговле Византии VI—IX вв.	67
Бердуга М.З., Крутова Л.О. До питання про кольорову гаму українського народного одягу	76
Савченко Г.О. Академік М.Ф.Сумцов і українське національне відродження кінця XIX — початку XX ст.	83
Головко О.М. Діяльність Харківського міського громадського самоврядування у 1905 році	93
Сичова В.В. Ставлення до війни лівої опозиції ІУ Державної думи	102
Калиніченко В.В. Згортання непу в сільському господарстві України	112
Лантух В.В. Про стан обліку і статистики в торгівлі України в роки непу	120
Борисенко Е.А. Наемный труд в зажиточных хозяйствах Украины в конце 20-х годов	128
Волосник Ю.П. Податкова політика у відношенні приватного торговельно-промислового підприємництва в Україні у роки непу (1921—1928 рр.)	137
Бердінік О.М., Дубровський М.Л. Перші кроки перебудови сучасного профспілкового руху України (кінець 80-х — початок 90-х рр.)	145

Куракин В.В. Некоторые аспекты европейской инвестиционной политики США в конце XIX – начале XX вв.	153
Елкин А.И. Российская эмиграция в Польше (1918–1924 гг.)	157
Чувпило А.А. Внутривнутрипартийный кризис и фракционная борьба в Индийском национальном конгрессе в 1934 г.	165
Куделко С.М., Посохов С.И. История науки в биографиях ученых (социальный аспект)	176

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 385

І С Т О Р І Я

Випуск 28

Відповідальний випусковий Ю.В. Буйнов

Редактор Є.Д.Пазич

Коректор Є.В.Бланк

Н/К

Підп.до друку 16.01.95. Формат 60x84 1/16. Папір друк. № .
Друк офсетний. Умов. друк.арк. 11,0. Облік.-вид.арк. 12,09.
Вид. № 27. Тираж 150 прим. Зам. № 72. Ціна договірна.

1-86

ХДУ.310077 Харків, пл. Свободи, 4.

АТ Поліграфічна фірма "Прінтал".
310093 Харків, вул. Свердлова, 115.